

1 КИЇВ • 1969

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Героїчний подвиг Радянської Армії в битві за Дніпро
- Діяльність агентів ленінської «Искры» на Україні
- В. І. Ленін про тактику єдиного фронту
- В. І. Ленін про становище негрів у США
- Органи ВУЧК у захисті Радянської влади
- Становище козацтва на Лівобережній Україні в XVIII ст.
- Зміцнення союзу робітничого класу з селянством в Україні

НОВІ КНИГИ

БОНДАР Т. Д. — Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (лютий 1918 — січень 1919 рр.), вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 240 с.

Державний музей історії Полтавської битви. Путівник по експозиції музею і історичних місцях Полтавської битви, вид-во «Прапор», Харків, 1968, 119 с. з іл.

ЄВДОКИМЕНКО В. Ю. — Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Вид. 2-е, випр. і доп., вид-во «Наукова думка», К., 1968, 293 с.

Історія Української літератури. Том п'ятий. Література початку XX ст., вид-во «Наукова думка», К., 1968, 524 с. з іл.

История отечественной математики. В 4-х томах. Т. 3. 1917—1967, изд-во «Наукова думка», К., 1968, 726 с. с илл.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. I, вид-во «Наукова думка», К., 1968, 275 с.

КІСЬ Я. П. — Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.), вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1968, 223 с. з іл.

Львівщина у Великій Вітчизняній війні. (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, вид-во «Каменяр», Львів, 1968, 408 с.

МАКАЄВ В. — Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст., вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1968, 206 с.

Музей історичних коштовностей Української РСР. Путівник, вид-во «Реклама», К., 1968, 8 с. з іл.

НАУМОВ М. — Степной рейд. Новое перераб. изд., изд-во «Дніпро», К., 1968, 349 с.

Революционные памятники Луганска. Буклет, изд-во «Донбасс», Донецк, 1968, 19 с. с илл.

СИМОНЕНКО Р. Г. — Чорне перо фальсифікаторів. Проти перекручень боротьби за Радянську владу на Україні, вид-во товариства «Знання» Української РСР, К., 1968, 62 с.

СМІЯН П. К. — Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX початку XX ст., вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1968, 209 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (94)

СІЧЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ДВНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. М. Мельникова, І. М. Кулінич — Стан і завдання вивчення історії європейських соціалістичних країн 3
- В. Г. Куликов — Героїчний подвиг Радянської Армії в битві за Дніпро та зволення столиці Радянської України 13

НАЗУСТРІЧ 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

(На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти)

- С. Т. Попов — Діяльність агентів ленінської «Искры» на Україні 24
- М. П. Повч (Львів) — В. І. Ленін про тактику єдиного фронту як засіб мобілізації мас у боротьбі проти влади капіталу 32
- К. С. Лузик, С. С. Максимчук (Здолбунів) — В. І. Ленін про становище негрів у США 40

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. І. Дерев'янка (Полтава) — Діяльність Компартії України по підготовці кадрів культурного фронту (1946—1950 рр.) 48
- П. П. Бачинський — Органи ВУЧК у захисті Радянської влади на Україні (1918—1922 рр.) 57
- П. Ф. Лаптіні (Кам'янець-Подільський) — Проблеми общини в російській історіографії перед реформою 1861 р. 64
- О. І. Путро — Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. 74
- Б. І. Лукач — Зміцнення союзу робітничого класу і селянства в Угорщині (1957—1958 рр.) 83

ЗАМІТКИ

- Л. А. Христенко (Полтава) — Піднесення добробуту та зростання культурного рівня трудящих у 1959—1965 рр. (на матеріалах Полтавщини) 91
- М. В. Попроцький (Умань) — З історії робітничого класу СРСР періоду Великої Вітчизняної війни 97
- О. І. Бренчук (с. Лобна Любашівського району Волинської області) — Про діяльність організації КПЗБ на території України (1923—1939 рр.) 100
- І. М. Самойловський — Боричів узвіз 103
- С. П. Пачкова — Господарство східнослов'янських племен за матеріалами Зарубинецької культури 105

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Е. Ю. Рівовш (Москва) — Доповнення до статті В. Д. Голіченка 110

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- До історії політики царизму на Україні (Донесення полтавського губернатора міністру внутрішніх справ). Підготував до друку М. А. Рубач 112

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

І. І. Загребельний (Черкаси) — З історії шефства міста над колгоспами України (1933—1934 рр.)	117
В. О. Пірко (Донецьк) — Помісне господарство Галицького Прикарпаття в першій половині XVIII ст.	118

НАШ КАЛЕНДАР

В. А. Якубовський — До 50-річчя Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви на Україні	121
М. М. Лемешук — Воїни-українці — герої ленінградської битви (До 25-річчя ліквідації блокади Ленінграда)	123
П. І. Арсенич (Івано-Франківськ) — Засновник КПСГ К. М. Саврич (Максимович)	126
Г. Ю. Дробчак (Вінниця) — До історії розвитку друкарської справи на Вінниччині	128

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. О. Цвікальська — Засвоєння навчального матеріалу з історії у 8-х класах	130
--	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. С. Сохань, Г. Й. Чернявський (Харків) — Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20—30-х рр.	136
Я. М. Горелік (Москва) — Проблеми історії України на сторінках «Военно-исторического журнала»	143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. М. Тараненко — М. О. Буцько, О. С. Масний. В ім'я перемоги	146
С. М. Пархомчук, К. Ф. Март'янов — История Молдавской ССР, том II. (От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней)	147
В. Г. Сарбей — Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России. Ч. I. Ч. II	148
В. А. Качкан (Івано-Франківськ) — В. М. Мельник. Історична правдивість фольклору	150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С. І. Сідельников (Харків), Ю. І. Патлажан (Івано-Франківськ) — Історики вузів України — назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна	152
Т. Т. Гриценко — Славний ювілей	153
В. І. Талденко (Суми) — Семінар істориків Сумщини	153
Т. Д. Гусакова (Каховка Херсонської області) — Про роботу Каховського історичного музею	154
Д. С. Шелест (Дніпропетровськ) — 60-річчя професора Д. П. Пойди	155
В. К. — Відзначення ювілею професора І. М. Мельникової	156
Вісті з шкіл	157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Український історичний журнал, № 1, 1969.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля.

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори Н. Г. Тараскіна Л. П. Волкова.

БФ 03651. Зам. К-233. Тираж 11057. Формат паперу 70х108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 15,41. Здано на складання 27.XI 1968 р. Підписано до друку 13.I 1969 р.

Статті

І. М. МЕЛЬНИКОВА, І. М. КУЛІНИЧ

СТАН І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

Помітним явищем у розвитку історичної науки на Україні за останній час стало розширення напрямків дослідницької роботи. Водночас з фундаментальними працями з вітчизняної історії значна увага приділяється вивченню окремих зарубіжних країн і розвитку міжнародних відносин, що має велике значення й для висвітлення історії українського народу як складової частини світового історичного процесу. Не можна повно і правильно уявити минуле України, не розкривши в усій багатогранності історичних зв'язків її населення з великим російським народом та всіма братніми народами нашої країни, а також взаємин України з іншими, особливо сусідніми з нею державами, які йдуть зараз по шляху соціалізму.

В центрі уваги марксистсько-ленінської історичної науки нині стоять проблеми, пов'язані з важливими процесами світового суспільного розвитку. Їх вивчення і узагальнення допомагає вірно розв'язувати багато актуальних завдань на різних стратегічних етапах революційної боротьби. Шляхи і форми переходу тих чи інших країн до соціалізму є однією з таких винятково важливих проблем, що мають не тільки велике теоретичне, але й практичне значення для міжнародного комуністичного руху.

Великий Ленін, розвиваючи теорію соціалістичної революції і визначаючи загальні закономірності переходу до соціалізму, писав, що «всі нації прийдуть до соціалізму, це неминуче, але всі прийдуть не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, в ту чи іншу різновидність диктатури пролетаріату, в той чи інший темп соціалістичних перетворень різних сторін суспільного життя»¹. Ці особливості обумовлюються деякими специфічними рисами історичного розвитку, державного і політичного ладу певної країни, різноманітністю соціально-економічного становища, співвідношенням класових і по-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 56

літичних сил, організованості й зрілості пролетаріату, з одного боку, та буржуазії, з другого, і т. д. Своєрідність шляхів боротьби за соціалізм в тій чи іншій країні залежить також від міжнародної ситуації і від інтернаціональної пролетарської солідарності. Розробляючи основні положення стратегії і тактики Комуністичного Інтернаціоналу, В. І. Ленін писав у 1920 р., що тактика комуністів «повинна бути побудована на тверезому, строго об'єктивному врахуванні *всіх* класових сил даної держави (і оточуючих її держав, і всіх держав у світовому масштабі), а також на врахуванні досвіду революційних рухів»².

Розкриваючи інтернаціональний характер Великої Жовтневої соціалістичної революції, її вирішальний вплив на дальший розвиток світового революційного процесу, В. І. Ленін вказував на «міжнародну значимість або історичну неминучість повторення в міжнародному масштабі того, що було у нас...»³

Увесь хід історичного розвитку і, зокрема, процес корінних революційних перетворень, що відбулися після 1945 р. у ряді країн Європи й Азії, повністю підтвердили правильність найважливіших положень марксизму-ленінізму про спільність головних закономірностей переходу різних країн до соціалізму та їх конкретні прояви у певних історичних умовах. Досвід Жовтневої революції, головні принципи побудови соціалізму в СРСР лягли в основу будівництва нового суспільства в усіх країнах соціалізму. На сучасному етапі ця скарбниця збагачується досвідом соціалістичних країн, зокрема європейських. Революційні здобутки братніх марксистсько-ленінських партій стали надбанням народів соціалістичних держав і мають велике значення для трудящих усього світу. Серед проблем, які вимагають глибокої теоретичної розробки і конкретного історичного дослідження, важливе місце належить питанням виникнення і розвитку нових суспільних взаємин — політичного, економічного і культурного співробітництва соціалістичних держав. Ці відносини базуються на ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму і є закономірним історичним явищем, що відбиває єдність національних та інтернаціональних інтересів і завдань народів усіх цих країн.

Особливого значення набуває всебічне висвітлення закономірностей розвитку світової соціалістичної системи. Радянська історична наука приділяє велику увагу цій важливій проблемі. Історію становлення і розвитку світової системи соціалізму в цілому і окремих зарубіжних соціалістичних країн досліджує ряд інститутів Академії наук СРСР (Інститут загальної історії і Інститут слов'янознавства і балканістики). Над цією проблематикою працюють науковці союзних республік. Значна науково-дослідна робота з історії зарубіжних, головним чином європейських соціалістичних країн, ведеться на Україні. В Інституті історії АН УРСР 1965 р. створено спеціальний відділ історії зарубіжних соціалістичних країн. Співробітництво відділу з кафедрами вузів республіки створює можливість планувати підготовку великих колективних узагальнюючих праць з проблеми *. У 1968 р. підготовлено до друку капітальну працю, присвячену 100-річчю з дня народження В. І. Леніна — «Інтернаціональна сила ленінських ідей. В. І. Ленін і революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи». В монографії висвітлюється вплив ідей ленінізму і діяльності В. І. Леніна на розвиток революційного руху, роль вождя у створенні й роботі комуністич-

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 43.

³ Там же, стор. 5.

* Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни, К., 1965; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.), К., 1967.

них партій країн, що стали нині на шлях соціалізму. На великому фактичному матеріалі розкрито, як втілювалися в життя ленінська теорія соціалістичної революції і ленінський план побудови соціалізму в конкретних історичних умовах братніх європейських країн народної демократії, показано торжество ідей засновника Радянської держави, велич принципів пролетарського інтернаціоналізму. Передбачається і підготовка окремих монографічних досліджень з вузлових проблем нової історії європейських соціалістичних країн.

Відділ координує свої дослідження з відповідними установами АН СРСР. Цьому також сприяє участь співробітників Інституту історії АН УРСР в діяльності спільних комісій по координації наукової роботи в галузі історичної науки, створених Академією наук СРСР та академіями наук ряду європейських соціалістичних країн. Так, доктор історичних наук І. М. Мельникова є членом Комісії істориків СРСР і ЧСРСР, доктор історичних наук Ф. П. Шевченко — Радянсько-Польської комісії істориків, доктор історичних наук С. М. Пархомчук — Радянсько-Угорської комісії істориків, кандидат історичних наук І. М. Кулінич — Комісії істориків СРСР і НДР.

Значна наукова робота в цій галузі історичної науки провадиться також на кафедрах університетів та інших вузів республіки. Передусім слід відзначити створення спеціальної кафедри історії зарубіжних соціалістичних країн у Київському державному університеті. Успішно вивчають цю проблематику історики на кафедрах Львівського, Ужгородського, Харківського, Одеського університетів. Свій вклад в її розробку вносять також науковці вузів Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Луцька, Дрогобича, Кам'янця-Подільського, Комунарська, Ровно. Всього на Україні над різними питаннями історії зарубіжних (головним чином європейських) соціалістичних країн працює близько 100 науковців, в тому числі 14 докторів наук. Історію Болгарії вивчає 21 дослідник, Польщі — 18, Чехословаччини — 16, Угорщини — 12, Німецької Демократичної Республіки — 10, Югославії — 5, Румунії — 3 науковці. Аналізом загальних проблем розвитку світової соціалістичної системи займається 10 вчених.

Велику роботу провели українські дослідники проблеми до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це передусім згадана праця про участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, а також написана вузівськими істориками колективна монографія «Великий Жовтень і міжнародний робітничий і національно-визвольний рух» (Львів, 1967). Співробітники відділу історії зарубіжних соціалістичних країн брали участь у написанні розділів для двотомної «Історії України» (К., 1967) і п'ятитомного видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» (К., 1967). Ряд науковців, викладачів вузів республіки опублікували окремі монографічні дослідження, видано також чимало брошур, надруковано багато науково-теоретичних статей.

Слід зауважити, що проблема всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, її величезного впливу на історичну долю народів багатогранна і фактично невичерпна. Вона заслуговує й на дальшу увагу істориків та розробку її у різних аспектах.

Для дальшого розширення науково-дослідної роботи в галузі історії зарубіжних соціалістичних країн в Українській РСР велике значення мають найбільш раціональне використання кадрів спеціалістів-істориків, координація наукових досліджень, зосередження кращих наукових сил на розробці найактуальніших проблем. Ці завдання покладені на створену в 1967 р. за рішенням Президії АН УРСР при академічно-

му Відділі економіки, історії, філософії і права Наукову раду з проблем історії європейських соціалістичних країн. В її складі 27 чоловік, в тому числі 10 працівників інститутів Секції суспільних наук АН УРСР і 17 науковців вузів. Рада та її робоче бюро здійснюють координацію усієї дослідницької роботи з проблеми, яка проводиться в наукових установах і вузах України, розробляє рекомендації по підготовці кадрів спеціалістів і тематиці дисертаційних робіт, заслуховує звіти про розробку найважливіших тем. Так, у 1968 р. Рада обговорила питання про підготовку колективної праці «Інтернаціональна сила ленінських ідей», у написанні якої беруть участь науковці Інституту історії АН УРСР та вузів республіки. Обговорювався також стан вивчення історії Угорщини і Чехословаччини на кафедрах історичного факультету Ужгородського університету.

Рада регулярно заслуховує звіти науковців, які виїжджають за кордон для роботи в архівах соціалістичних країн та участі в міжнародних наукових конференціях і нарадах. З такими звітами виступали П. С. Сохань, П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, В. І. Худанич та ін.

На пленарному засіданні Наукової ради, що відбулося в травні 1968 р., були визначені такі основні напрямки досліджень у рамках комплексної проблеми «Закономірності розвитку світової системи соціалізму»: історичні передумови виникнення народно-демократичного ладу і перемоги соціалістичних революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи; загальні закономірності переходу від капіталізму до соціалізму й історія соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії; історичні зв'язки і співробітництво Української РСР з зарубіжними соціалістичними країнами; виникнення і розвиток світової соціалістичної системи і відносин між соціалістичними державами у висвітленні радянської і зарубіжної історіографії.

При визначенні основних завдань і проблематики науково-дослідницької роботи з історії соціалістичних країн радянські історики керуються Програмою КПРС, програмними документами міжнародного комуністичного руху, які чітко визначають співвідношення загального і специфічного в розвитку світового процесу соціалістичної перебудови суспільства. Специфічні умови, що історично склалися в окремих країнах, обумовлюють різноманітність форм і темпів приходу пролетаріату до влади, говориться в Програмі КПРС. Це зумовлює можливість і необхідність виникнення в ряді країн перехідних ступенів у боротьбі за диктатуру пролетаріату, різноманітність форм політичної організації суспільства, що будує соціалізм. «Але хоч би в якій формі відбувався перехід від капіталізму до соціалізму, він можливий тільки шляхом революції. Хоч би які різноманітні були в період будівництва соціалізму форми нової, народної державної влади, суть їх одна — **диктатура пролетаріату**, що являє собою справжню демократію, демократію для трудящих»⁴.

Це глибоке теоретичне положення, спрямоване проти різних спроб ревізіоністського, реформістського перекручення принципів марксизму-ленінізму, визначає для нас напрямок дослідницької роботи в галузі конкретного вивчення історії соціалістичного будівництва в різних країнах. Слід підкреслити особливе значення цього програмного положення КПРС сьогодні, коли світовий комуністичний рух переживає серйозні труднощі, пов'язані з посиленням націоналістичних тенденцій в окремих партіях, а подекуди і з відходом від принципів марксизму-ленінізму. Це знаходить свій вияв у ревізії опортуністичними елементами

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 36.

основних принципів марксистсько-ленінського вчення про диктатуру пролетаріату і будівництво соціалістичного суспільства, в применшенні всесвітньоісторичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і досвіду будівництва соціалізму і комунізму в СРСР, у надмірному перебільшенні «специфічних», «особливих» умов в окремих країнах, у проголошенні «особливого курсу», спробах створити «свою», «нову, досконалу модель соціалістичного суспільства», так званого «демократичного соціалізму», в ігноруванні принципів пролетарського інтернаціоналізму. Такі тенденції знаходять свій вияв і в деяких історичних працях, автори яких, претендуючи на «новий», «творчий» підхід у дослідженні важливих питань історії та сучасного становища країн народної демократії, інколи роблять спроби відродити старі антинаукові концепції, які уже в свій час відкинула марксистська історіографія.

В сучасних умовах загострення класової боротьби на світовій арені, коли імперіалістичні сили роблять спроби послабити позиції соціалізму, ведуть безперервні атаки, використовуючи усі засоби, в тому числі й ідеологічні диверсії, намагаючись оживити й активізувати внутрішню реакцію і антисоціалістичні елементи в деяких соціалістичних країнах, історична наука також перетворюється на важливу ділянку ідеологічної боротьби.

Прямий обов'язок істориків-марксистів — відстоювати ленінські принципи партійності в історичній науці, основи марксистсько-ленінської методології, давати відсіч будь-яким проявам ревізіонізму, антинаукових поглядів.

При обговоренні перспективного плану наукових досліджень Рада звернула увагу на необхідність вивчення найважливіших проблем історії європейських соціалістичних країн, розкриття основних етапів їх історичного розвитку в період переходу від капіталізму до соціалізму. Великої ваги мають набути дослідження загальних закономірностей і деяких особливостей будівництва соціалізму в цих країнах, конкретного ходу і наслідків соціалістичних перетворень у галузі економіки, державного устрою і суспільного життя, культури, ідеології, вирішення національного питання і т. д. Почесне завдання істориків вивчати й узагальнювати історичний досвід марксистсько-ленінських комуністичних і робітничих партій в справі керівництва революційною боротьбою трудящих мас за соціальне і національне визволення, за демократію і соціалізм. Особливу увагу слід звернути на розробку методологічних питань, що мають принципіальне значення для правильного висвітлення вузлових моментів новітньої історії європейських країн народної демократії, виникнення і розвитку світової соціалістичної системи. Винятково важливо показати роль досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, величезної і різнобічної допомоги Радянського Союзу, в тому числі й Української РСР, у піднесенні економіки і культури країн соціалізму, в захисті їх незалежності й суверенітету від імперіалістичних зазіхань. Правильно висвітлити ці питання необхідно для викриття всіляких намагань применшити велику роль Радянського Союзу, його економічної могутності, його політичного і міжнародного авторитету в зміцненні становища держав, що стали на шлях соціалізму, в розвитку світового революційного процесу.

Ми повинні турбуватися про те, щоб наші радянські читачі — наукові працівники, студентська молодь, широкі кола громадськості, які проявляють великий інтерес до історії братніх народів за рубіжем, їх досвіду будівництва соціалізму, одержували книги, де б ці проблеми знаходили належне висвітлення.

Таким чином слід зробити висновок, що підготовка радянськими істориками праць, які досліджують вузлові проблеми історії, хід революційних перетворень в країнах Центральної і Південно-Східної Європи має не тільки суто наукове, але й велике практичне значення.

На глибоку теоретичну й конкретну історичну розробку чекають і питання, пов'язані з виникненням й розвитком нового типу міжнародних відносин — співробітництва країн світової соціалістичної системи. Важливим науковим і політичним завданням українських істориків є дослідження різноманітних форм братніх зв'язків і співробітництва Радянської України — складової і невід'ємної частини СРСР — з зарубіжними соціалістичними державами. Тут слід звернути особливу увагу на висвітлення історичних коренів вікових традицій і дружніх взаємин наших народів, показуючи вплив цих традицій на зміцнення дружби і розвиток братерської взаємодопомоги в сучасних умовах.

Значна робота в цьому напрямку ведеться в Інституті історії АН УРСР. Працюючи над підготовкою монографії «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни», авторський колектив вважав, що вона як перша узагальнююча праця такого плану може стати основою для дальшого різнобічного дослідження участі України у співробітництві СРСР з братніми соціалістичними країнами. Продовжуючи і поглиблюючи розпочату роботу, Інститут історії АН УРСР запланував ряд монографічних досліджень, частина яких уже вийшла у світ, інші — ще в стадії підготовки, або незабаром вийдуть з друку. Це монографії І. Ф. Євсеева «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки (1944—1960 рр.)», І. М. Кулінича «Економічні і культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965 рр.)» та його нова праця «Українсько-німецькі історичні зв'язки», П. С. Соханя «Інтернаціоналізм в дії», присвячена співробітництву Української РСР з Народною Республікою Болгарією у будівництві соціалізму і комунізму, В. У. Павелко «Співробітництво УРСР з ЧССР в галузі культури», кандидатська дисертація І. Т. Лісевича про культурні та наукові контакти України з Румунією. Ці та інші конкретні монографічні дослідження становитимуть певну базу для нової колективної праці «Україна в співробітництві СРСР з зарубіжними соціалістичними країнами (1965—1970 рр.)», над якою робота розпочнеться у 1969 р. Інститут історії АН УРСР розраховує на активну участь у ній і науковців вузів республіки.

Слід зазначити, що питаннями розвитку всебічних взаємозв'язків між народами соціалістичної співдружності зараз все більше починають займатися на ряді кафедр вузів України. Ця проблематика стає одним з основних напрямків дослідницької роботи, їй приділяють значну увагу також спеціалісти вітчизняної історії та історії КНР.

У зв'язку з тим, що тема співробітництва і взаємовідносин народів Радянського Союзу з народами зарубіжних соціалістичних країн викликає спеціальний інтерес відносно широкого кола науковців республіки, необхідно зупинитися на деяких загальних аспектах даної проблеми.

Хоча останнім часом і з'явилося вже чимало праць, присвячених цим питанням, проте досі порівняно мало уваги приділялося зв'язкам з братніми країнами окремих союзних республік. А такі зв'язки, як відомо, дедалі більше розширюються, збагачуються новими формами і, безумовно, служать спільній справі зміцнення дружби і співробітництва всього радянського народу з народами інших соціалістичних держав.

Важлива роль у братерському єднанні та поглибленні взаємодопомоги в рамках світової соціалістичної системи по всіх лініях — політичній, економічній і культурній — належить Радянській Україні.

Здійснюючи активну зовнішньополітичну діяльність, Українська РСР виступає на міжнародній арені спільно з іншими соціалістичними державами і відстоює справу зміцнення миру, безпеки і дружби народів.

Радянська Україна внесла свій вклад у спільну боротьбу СРСР і країн, що стали на шлях соціалізму, за демократичне врегулювання проблем післявоєнного світу. Цілком зрозуміло, що український народ був особливо зацікавлений також у встановленні і розвитку нових, справді дружніх взаємовідносин між СРСР і європейськими країнами народної демократії, оскільки чотири з них — Польща, Чехословаччина, Угорщина і Румунія — безпосередні сусіди УРСР. Спільність інтересів у розв'язанні територіальних, національних та інших питань сприяла дедалі зростаючому тісному співробітництву між ними та Радянською Україною. Взаємну заінтересованість у розширенні економічних, культурних та інших стосунків обумовлює і той факт, що на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії проживає певна кількість українського населення, а в західних областях УРСР — польського, угорського, чеського, словацького та румунського.

Вигідне географічне положення України також сприяє інтенсивному розвитку її економічних зв'язків з європейськими соціалістичними країнами. УРСР має широкорозгалужену сітку сучасних залізничних, повітряних, морських шляхів сполучення з зручними виходами до кордонів, через територію республіки проходять нафтопровід «Дружба», газопроводи «Братство», «Україна-Польща», енергосистема «Мир», які мають велике значення для піднесення продуктивних сил братніх країн. Українська РСР — високорозвинена в промисловому відношенні республіка з багатогалузевою економікою, що посідає важливе місце в загальному промисловому потенціалі СРСР. Багата на природні ресурси, Україна є основним експортером продукції гірничорудної промисловості, зокрема залізної руди, у європейські соціалістичні держави. Всі ці фактори в цілому посилюють її роль в економічному співробітництві СРСР з братніми країнами.

Закономірною необхідністю розвитку світової соціалістичної системи є також революційні перетворення та взаємини народів у галузі культури. В процесі цього спілкування розквітають і збагачуються соціалістичні змістом і національні формою культури, відбувається й духовне зближення соціалістичних націй, що сприяє дальшому прогресу світової культури. Слід зауважити, що традиції культурного співробітництва та історичні зв'язки українського народу з іншими слов'янськими та неслов'янськими народами Європи, що йдуть шляхом соціалізму, мають, безперечно, особливо велике значення. Багатогранність форм та інтенсивний розвиток культурних стосунків між ними дають широкі можливості для наукових узагальнень і висновків, ставлять перед дослідниками ряд складних ідеологічних, філософських питань. Історик не повинен іти по шляху простого переліку фактів. Він мусить насамперед розкривати суть найрізноманітніших процесів культурної революції в соціалістичних країнах з урахуванням конкретних її особливостей, культурної спадщини й історичних традицій. Разом з тим слід ширше показувати шляхи зближення соціалістичних націй в галузі духовного життя, висвітлювати взаємозбагачення соціалістичних культур, викривати шкідливість тенденцій до національної замкнутості, відмежування від досвіду інших соціалістичних країн, ігнорування

інтернаціонального змісту нової культури, боротися за утвердження інтернаціональних принципів соціалізму.

Трудящі Радянської України з великою увагою стежать за ходом соціалістичного будівництва в країнах народної демократії, щиро радіють кожному їх успіху, діляться своїм досвідом у будівництві нового життя. Водночас трудящі зарубіжних соціалістичних країн, і особливо сусідніх з Україною, виявляють глибоку заінтересованість в успіхах українського народу. Вони вбачають у могутньому піднесенні й розквіті Радянської України, в зростанні її авторитету на міжнародній арені яскраве втілення в життя принципів ленінської національної політики, практичні результати непорушної дружби і найтіснішого співробітництва рівноправних братніх народів багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Серед різноманітних форм братерських взаємин Української РСР з її зарубіжними сусідами набули поширення такі нові й важливі форми, як прямі контакти і тісне співробітництво західних прикордонних областей УРСР з суміжними областями соціалістичних країн, багатогранні дружні зв'язки між містами-побратимами. В процесі розвитку дружби і співробітництва між спорідненими областями, містами і підприємствами, широких і безпосередніх контактів громадських організацій трудящих братніх країн нагромаджується великий історичний матеріал, який ми, історики, не завжди належним чином цінуємо і вкрай недостатньо використовуємо у своїх дослідженнях.

Характерною рисою міжнародного співробітництва соціалістичних країн в усіх його формах і проявах є найактивніша участь широких мас. Це потрібно враховувати і в нашій дослідницькій роботі, залучаючи до вивчення не тільки інформацію, яка йде офіційними і відомими каналами, але й матеріали масових громадських організацій — молодіжних, жіночих, спортивних, творчих тощо, передусім документацію відділень Українського Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Потрібно мати на увазі і той факт, що становлення і зміцнення братніх стосунків між суверенними соціалістичними державами являє собою складний процес формування міжнародних відносин нового типу. Соціалістичні країни мають єдину соціально-економічну природу, єдиний тип політичної влади, єдину ідеологію, що створює необхідні об'єктивні умови для усунення будь-яких суперечностей і незгод між ними. Проте в процесі соціалістичного співробітництва виникає і ряд труднощів, які потрібно переборювати, щоб реалізувати закладені у самій природі соціалістичного ладу можливості для дійсного утвердження принципів інтернаціональної співдружності, цілковитого довір'я і взаєморозуміння у відносинах між братніми народами.

Ці труднощі значною мірою зумовлені об'єктивними причинами — неоднаковим економічним рівнем, особливостями політичного розвитку окремих країн, їх різними історичними, національними і культурними традиціями та іншими реальними факторами, які необхідно враховувати при встановленні нових взаємин між народами. Цілковитому взаєморозумінню і розвитку широкій дружби між ними перешкоджають всілякі прояви націоналізму і шовінізму, відхід від принципів пролетарського інтернаціоналізму. Не можна не враховувати й того, що становлення нового суспільного ладу супроводжувалось гострою класовою боротьбою як в середині країн народної демократії, так і на міжнародній арені, і що сили реакції чинили й чинять опір новому зовнішньополітичному курсу урядів цих держав, особливо в справі зміцнення їх дружніх зв'язків з СРСР.

Нарешті, формування міжнародних, міждержавних і міжпартійних відносин нового типу вимагало нагромадження досвіду співробітництва. Тому, щоб дослідження істориків набули практичного значення, необхідно висвітлювати і ті труднощі об'єктивного та суб'єктивного характеру, які позначаються на розвитку співробітництва між соціалістичними країнами, а іноді й послаблюють позиції соціалізму, розкривати причини негативних явищ, показувати процес їх подолання.

Комуністичні і робітничі партії, які є керівною силою у всіх соціалістичних країнах, проводять велику роботу по вихованню своїх народів у дусі пролетарського інтернаціоналізму і правильного розуміння органічної єдності національних інтересів та інтересів усієї соціалістичної співдружності. Суспільні науки як гостра ідеологічна зброя мають усіляко сприяти цій діяльності компартій. В умовах світової соціалістичної системи міцніє й зростає соціалістичний інтернаціоналізм. У своїх наукових працях історики повинні переконливо розкривати його конкретний зміст, глибоку суть і дальший розвиток.

Співробітництво країн соціалізму набирає дедалі ширшого розмаху. Форми і методи його різноманітні, вони будуть і далі вдосконалюватися у відповідності з потребами розвитку світової соціалістичної системи в цілому й інтересами кожної з держав. Водночас міцнітимуть і розширятимуться дружні взаємини і співробітництво України з братніми країнами. Тому необхідно і далі поглиблювати вивчення і узагальнення нових проявів цього історичного процесу.

Важливою проблемою, яка повинна привертати увагу дослідників, є зовнішня політика соціалістичних країн, зростаюча роль на міжнародній арені соціалістичної системи в цілому.

Потребують розробки також і проблеми історіографії та джерелознавства. Конче необхідно аналізувати історичну літературу, що виходить в зарубіжних соціалістичних країнах, а також праці з питань їх історії, які видаються на Заході, критикувати й викривати антинаукові концепції буржуазної і ревізійністської історіографії.

Враховуючи те, що основним завданням Інституту історії АН УРСР, починаючи з 1971 р., буде підготовка багатотомної «Історії Української РСР», відділ історії зарубіжних соціалістичних країн має написати ряд розділів про історичні зв'язки України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи, а також про участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з зарубіжними соціалістичними державами.

Особливого значення набуває правильне висвітлення взаємовідносин і революційних зв'язків українського народу з польським, угорським, чеським, словацьким, румунським народами, оскільки західно-українські землі до їх возз'єднання з Радянською Україною довгий час перебували у складі Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії. Слід показати, як трудящі Східної Галичини, Закарпатської України та Буковини вели боротьбу проти капіталістичного гноблення і в своєму прагненні возз'єднатись з усім українським народом опиралися на допомогу комуністичних партій цих країн, знаходили співчуття та підтримку з боку прогресивних, революційних сил польського, чехословацького, угорського, румунського народів.

Виходячи з усього вищезазначеного, Наукова рада з проблем історії європейських соціалістичних країн розробила координаційний план наукових досліджень на 1968—1970 рр., в який включено близько 80 тем, що розробляються в установах Академії наук та на кафедрах вузів республіки. Найголовніші з них дві великі колективні праці — «Будівництво соціалізму в європейських країнах народної демократії» та

«Україна у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму». Поряд з цим планом передбачено підготовку ряду монографічних досліджень.

Для дальшого розвитку науково-дослідної роботи з історії братніх соціалістичних країн і підготовки фахівців для установ і організацій, що здійснюють зарубіжні зв'язки, необхідно розширити спеціалізацію студентів історичних факультетів Київського, Львівського, Ужгородського університетів. Потрібно розширити підготовку наукових кадрів через аспірантуру в Інституті історії АН УРСР та у вузах. Треба краще комплектувати фонди наукових бібліотек літературою і періодичними виданнями, що виходять в зарубіжних соціалістичних країнах, а також зосередити в єдиному центрі мікрофільми архівних та інших матеріалів, зроблені відповідними установами та окремими істориками-дослідниками під час їх наукових відряджень за кордон.

Велике значення для глибоко наукового дослідження історії братніх зарубіжних народів має безпосереднє ознайомлення українських фахівців з архівними джерелами під час відряджень до соціалістичних країн. Важливу роль в ознайомленні науковців з Українською РСР з проблемами історії зарубіжних соціалістичних країн і у встановленні ділових, творчих контактів між українськими істориками та їх колегами за рубежем відіграють конференції, наукові сесії, наради, симпозіуми тощо, у яких співробітники Інституту історії АН УРСР беруть активну участь. Так, І. М. Кулінич був учасником наукової конференції в Берліні на тему «Історія німецько-радянських культурних зв'язків», присвяченої 20-річчю визволення НДР від фашизму (квітень 1965 р.), а також конференції з нагоди 50-річчя Великого Жовтня, що відбувалася у вересні 1967 р. П. М. Калениченко та І. Ф. Євсєєв виїздили до ПНР (жовтень 1968 р.) у зв'язку з обговоренням питань польсько-українсько-білорусько-литовських зв'язків науковцями братніх країн. П. С. Сохань взяв участь у Конгресі істориків-балканістів, який відбувся в Софії у 1966 р. і т. д. У вересні 1966 р. в Інституті історії АН УРСР проходила наукова сесія, присвячена українсько-угорським історичним зв'язкам, а в грудні того ж року в Києві відбулася спільна українсько-польська сесія на тему «Історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті українського і польського народів». Зустрічалися історики й на славістичних конференціях (Мінськ, Воронеж, Чернівці), а також під час сесій та інших наукових заходів, присвячених 50-річчю Великого Жовтня (Львів, Дніпропетровськ, Ужгород). У 1969 р. в Ужгороді відбудеться конференція в зв'язку з 50-ю річницею проголошення Угорської Радянської Республіки, а у Львові — науковий симпозіум з проблеми «Ленінська теорія соціалістичної революції та будівництво соціалізму в європейських країнах народної демократії».

Отже, глибоке і всебічне дослідження закономірностей виникнення і розвитку світової соціалістичної системи, вивчення і теоретичне узагальнення як практики соціалістичного і комуністичного будівництва в Радянському Союзі, так і досвіду побудови нового суспільства в країнах народної демократії, розкриття процесів утворення нового типу міжнародних відносин між країнами світової соціалістичної співдружності має не тільки чисто наукове, але й велике політичне і практичне значення, є одним з найважливіших завдань радянської історичної науки.

ГЕРОЇЧНИЙ ПОДВИГ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ В БИТВІ ЗА ДНІПРО ТА ВИЗВОЛЕННЯ СТОЛИЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

В історії Великої Вітчизняної війни відомі події, пам'ять про які житиме у віках. Поряд з битвами під Москвою, Сталінградом та Курськом, битва за Дніпро і визволення столиці України м. Києва — одна з найвизначніших воєнно-політичних подій другої світової війни. Відтоді минуло чверть століття. І чим далі в історію відходять буремні роки Великої Вітчизняної війни, тим яскравіше розкривається велич подвигу радянських людей, в тому числі й українського народу, героїчних Збройних Сил Радянського Союзу.

Після першої великої поразки гітлерівської армії під Москвою наступив безприкладний в історії воєн розгром великого угруповання противника під Сталінградом. Перемога на Волзі поклала початок корінному перелому в ході війни. Радянська Армія назавжди перехопила стратегічну ініціативу — почалося масове вигнання ворога з тимчасово окупованої території Радянського Союзу.

У битві під Курськом було зірвано останню спробу гітлерівського командування змінити хід подій на свою користь. Радянські Збройні Сили обезкровили у героїчній битві ударні угруповання ворога, а потім самі перейшли в рішучий контрнаступ, який уже на початку серпня 1943 р. переріс у загальний стратегічний наступ. Перемога на Курській дузі відкрила радянським військам дальший шлях до Дніпра, куди воєни 1943 р. перемістився центр головних бойових дій.

Гітлерівське командування, чіпляючись за оборонні рубежі, намагалося утримати тимчасово окуповану радянську територію, затягнути війну і розколоти антигітлерівську коаліцію. З метою затримки наступу Радянської Армії на рубежі Дорогобуж—Брянськ—Суми, річок Північний Донець і Міус гітлерівці підготували систему стратегічних оборонних укріплень — так званий «Східний вал», — який проходив по лінії: р. Нарва—Псков—Вітебськ—Орша — по ріках Сож, Дніпро та Молочна. Тут вони розраховували остаточно зупинити нашу армію. Головною частиною цієї лінії був рубіж Дніпра, якому гітлерівське командування надавало винятково великого значення. Фашистська верхівка розгорнула крикливу пропагандистську кампанію про неприступність

* Стаття написана на основі доповіді, виголошеної 25 жовтня 1968 р. на ювілейній науковій сесії, присвяченій 25-річчю героїчної битви Радянської Армії на Дніпрі і визволенню столиці Радянської України м. Києва від німецько-фашистських загарбників.

«Східного валу». Гітлер, заспокоюючи своїх партнерів, наляканих поразкою німецьких військ на Курській дузі, вихвалявся, що «швидше Дніпро потече назад, ніж російські війська переправляться через нього»¹.

Але надіям ворога не судилося здійснитись. В середині серпня 1943 р. почалась битва за Дніпро — грандіозний стратегічний наступ Радянської Армії, який розгорнувся на величезному просторі від Великих Лук до Азовського моря. Ця історична битва включає в себе цілий ряд великих операцій фронтів та групи фронтів, блискуче здійснених на західному та південно-західному напрямках, за єдиним задумом і під безпосереднім керівництвом Ставки Верховного Головнокомандування.

Основні зусилля наших військ були зосереджені на південно-західному, київському напрямку, де армії Центрального, Воронезького, Степового, Південно-Західного та Південного фронтів мали розгромити головні сили південного крила німецько-фашистських військ, вигнати окупантів з Лівобережної України та Донбасу, форсувати Дніпро і визволити Київ.

Радянським воїнам протистояло тут сильне угруповання ворога. В його складі були: 2-а армія групи армій «Центр», 1-а, 4-а, 8-а танкові й 6-а армії групи армій «Південь», які нараховували 1 млн. 240 тис. солдатів і офіцерів, 12 600 гармат та мінометів, 2 100 танків і самохідних артилерійських установок і до 2 тис. літаків.

На цьому напрямку радянські війська переважали противника щодо особового складу не більше ніж у два рази, літаків — у 1,4 рази (щодо танків, то тут співвідношення виявилось майже однаковим), і лише в артилерії — в 4 рази. Загалом, перевага не була вже такою великою, як це намагаються зобразити тепер колишні гітлерівські генерали, щоб виправдати свою поразку. На підготовку до нового наступу відводилося всього 10 днів. Це диктувалося необхідністю якнайшвидше скористатися результатами нашої перемоги під Курськом і завдати нищівного удару ослабленому угрупованню ворога.

За такий короткий термін нелегко було вирішити усі проблеми, пов'язані з підготовкою до наступу — спланувати операції, поставити перед військами завдання і організувати їх взаємодію, таємно перегрупувати сили на головні напрямки, підтягнути тили і нагромадити необхідну кількість боєприпасів, пального, продовольства, витрачених у безперервних боях під Курськом.

Битва за Дніпро почалася бойовими діями по визволенню Лівобережної України і Донбасу. Вранці 26 серпня 1943 р. війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К. К. Рокоссовського після сильної артилерійської та авіаційної підготовки перейшли в наступ на чернігівському напрямку. Радянські війська мали прорвати тут позиції 2-ї німецької армії, яка протягом майже півтора року укріплювала свої оборонні рубежі. Особливо жорстокі бої розгорнулися за м. Севськ, перетворене на сильний пункт опору. 27 серпня введена в бій 2-а танкова армія та з'єднання 65-ї армії штурмом оволоділи містом. Але всі спроби розвинути успіх на цьому напрямку не досягли бажаних результатів.

Інакше розгортались події на південь від Севська, де діяли війська 60-ї армії генерал-лейтенанта І. Д. Черняховського. Несподіваним ударом вони прорвали оборону ворога й за 6 днів просунулися на 60 км.

¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 31 5337, спр. 1, арк. 149.

визволили Глухів, Рильськ і вступили на територію Радянської України. Це була велика перемога. Радянські воїни поздоровляли один одного, багато з них цілували українську землю, яка знову здобула свободу. На дорожньому стовпчику біля моста через р. Клевень Чернігівської області хтось з воїнів написав: «Мати-Україна». Ці слова кликали бійців вперед, до повного визволення української землі.

Перегрупнувавши свої сили і розвиваючи стрімкий наступ, війська Центрального фронту штурмом оволоділи м. Конотопом, з ходу переправилися через Десну і 21 вересня визволили Чернігів. Того ж дня війська фронту почали виходити до Дніпра. Водночас з Центральним розгорнули наступ і армії Воронежського фронту, яким командував видатний полководець М. Ф. Ватутін.

Намагаючись стабілізувати свої позиції, німецько-фашистське командування зосередило на південь від Богодухова та в районі Охтирки сильне танкове угруповання. Жорстокі бої продовжувались тут з 11 по 25 серпня і завершилися блискучою перемогою Воронежського фронту. Значних успіхів домоглася 38-а армія, що наступала на правому крилі. Війська армії вже 2 вересня, вдало застосувавши обхідний маневр, під час нічної атаки здобули м. Суми. Особливо відзначилася 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалко. Переслідуючи ворога в напрямку на Переяслав, танкісти за дві доби пройшли з боями майже 200 км і 21 вересня першими вийшли до Дніпра.

В безперервних жорстоких боях прокладали собі шлях до Дніпра і війська Степового фронту під командуванням талановитого полководця І. С. Конєва. 23 серпня 1943 р. після визволення Харкова, яке ознаменувало собою переможне завершення битви під Курськом, війська фронту перейшли в новий наступ на Кременчуцькому напрямку. Спочатку наступ розгортався повільно. Але опір ворога було зломлено і 29 серпня фашистів вибито з м. Люботина, а 3 вересня з ст. Мерефи. Таким чином, на шляху до Дніпра було здобуто ще два міцних опорних пункти противника.

22 вересня війська 5-ї гвардійської армії генерала О. С. Жадова та 53-ї армії генерала І. М. Манагарова з ходу форсували Ворсклу і, охоплюючи Полтаву з півночі та півдня, на ранок 23 вересня визволили місто. На старовинному пам'ятнику учасникам Полтавської битви було піднято червоний прапор. Розгромивши полтавське угруповання гітлерівців і невідступно переслідуючи їх, війська Степового фронту 24 вересня вийшли до Дніпра на схід від Кременчука.

Радянська Армія завдавала ворогу дедалі сильніших ударів. У середині серпня 1943 р. розгорнулися бої за Донбас. За планом ставки визволити Донбас передбачалося спільними зусиллями двох фронтів — Південно-Західного та Південного. Першими 13 серпня перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського. В жорстоких боях вони прорвали оборону ворога на Північному Донці і 5 серпня визволили Краматорськ та Костянтинівку, а 8 вересня — Червоноармійське. 25—27 вересня Південно-Західний фронт також вийшов на рубіж Дніпра.

18 серпня перейшли в наступ війська Південного фронту під командуванням генерал-полковника Ф. І. Толбухіна. Навальний вогонь 5 тис. гармат і мінометів о 6-й годині ранку ознаменував початок штурму укріплених позицій противника на р. Міус. За 75 хвилин наша артилерія та авіація перетворили доти й бліндажі німців на груді руїн. В результаті зусиль військ 5-ї ударної, 8-ї гвардійської, 28-ї армій та 4-го мехкорпусу оборона на р. Міус, про яку так багато говорила гітлерівська пропаганда, була прорвана. Переслідуючи ворога, війська Півден-

ного фронту 8 вересня визволили м. Донецьк, а на кінець місяця вийшли на рубіж р. Молочної.

Таким чином, у початковій стадії битви за Дніпро Радянська Армія досягла вирішальних успіхів. Війська Центрального, Воронежського, Степового та Південно-Західного фронтів вийшли до Дніпра на загальному рубежі протяжністю в 750 км, від Лоева до Запоріжжя, а Південний фронт — до р. Молочної. Радянські воїни визволили майже всю Лівобережну Україну і Донбас. Це була нова велика перемога Збройних Сил Радянського Союзу.

Відкинутий за Дніпро ворог намагався за будь-яку ціну затримати тут даліше просування радянських військ. Але він знову прорахувався. Ще на дальніх підступах до ріки наші частини, згідно з директивою Ставки, почали енергійно готуватися до форсування цієї водної перешкоди. Командуючі фронтами та арміями визначили райони переправи, сили й засоби, поставили завдання військам, організували взаємодію всіх родів військ. Успішно діяла наша розвідка. Дані про вороже угруповання, систему його оборонних рубежів за Дніпром регулярно добував розвідувальний загін під командуванням Героя Радянського Союзу майора К. С. Гнідаша. Цінні відомості надходили також від прославленого радянського розвідника М. І. Кузнецова.

Для форсування такої могутньої водної артерії, як Дніпро, потрібно було мобілізувати усі моральні й фізичні сили. Широкий і повноводний Дніпро, з високими кручами, що перебували в руках у ворога, був надзвичайно серйозною природною перешкодою на шляху наших військ. Слід зазначити, що на підступах до ріки переважна більшість з'єднань і частин протягом багатьох тижнів вела безперервні тяжкі бої. Тили військ відстали, залізничні колії були зруйновані, не вистачало автотранспорту. Відчувалась гостра нестача засобів для форсування ріки.

У той час як фронтові органи постачання проводили титанічну роботу по забезпеченню військ усім необхідним, активізували свою діяльність й військові ради, політичні органи, партійні та комсомольські організації. За вказівкою військових рад більшість працівників політуправлінь, політвідділів армій та дивізій була направлена в частини та підрозділи, які мали першими форсувати Дніпро. Вони допомагали зміцнити партійні та комсомольські організації, правильно розподілити сили комуністів. Кращих воїнів приймали до лав Комуністичної партії. Тільки на Воронежському фронті її ряди протягом вересня на 12 тис. чоловік. Подібне становище було й у військах інших фронтів. У кожній роті, батареї відновлювалися повнокровні партійні організації. Особлива увага приділялася передовим штурмовим загонам. Приблизно 50—70% їх складу становили комуністи і комсомольці.

У зверненні Військової Ради Воронежського фронту говорилося: «Славні бійці, сержанти і офіцери! Перед Вами рідний Дніпро. Ви чуєте плескіт його сивих хвиль. Там, на західному березі, древній Київ — столиця України. Там і діти і дружини наші, батьки й матері, брати і сестри. Вони чекають на нас, вони кличуть нас вперед. До нас звернені погляди всієї країни, всього народу. Настав вирішальний час боротьби. Піднімем же свої славетні знамена на тому березі Дніпра»².

На північ від Києва, на дільниці с. Мньове — гирло р. Прип'яті, першими форсували Дніпро війська 13-ї армії Центрального фронту. Її передові загони на світанку 22 серпня з активною допомогою партизанів і місцевого населення захопили перші невеликі плацдарми. На

² Архів МО СРСР, ф. 417, оп. 8573, спр. 1, арк. 60

кінець вересня війська армії створили великий плацдарм оперативного значення, що мав довжину по фронту 50 км, та глибину — 30 км. Перелякані успіхами 13-ї армії фашисти спішно перетягнули сюди чотири танкових дивізії, намагаючись навальними атаками повернути втрачені позиції. Але радянські воїни ціною неймовірних зусиль утримали відвойовану дільницю. В цих боях безприкладну мужність, героїзм і військову майстерність виявили бійці 70-ї гвардійської стрілецької дивізії генерала Гусева та 322-ї стрілецької дивізії полковника Лашенка.

В районі Окунинове — Тарасовичі успішно форсували Дніпро війська 60-ї армії. Командуючий армією генерал-лейтенант І. Д. Черняховський особливу увагу приділив розвідці та підготовці військ. За два дні до виходу передових частин до Дніпра розвідка вибрала найбільш зручні для переправ місця і визначила сили противника на протилежному березі. Особливий героїзм виявили розвідники 132-ї стрілецької дивізії.

В ніч на 21 вересня розвідгрупа на чолі з майором Є. К. Скворцовим переправилася через Дніпро в районі Страхолісся, встановила зв'язок з партизанами загону «За Батьківщину» і прийняла сміливе рішення — утримати плацдарм до підходу головних частин. На ранок наступного дня зав'язався нерівний бій. Гітлерівці, які мали чисельну перевагу, кинулися в одчайдушні атаки і потіснили радянських воїнів до Дніпра. На полі бою лишилися 12 тяжко поранених партизанів та розвідник Агеев. Озвірілі фашисти довго катували їх, не діставши ніяких відомостей, живцем спалили героїв.

Розвідники й партизани поклялися відплатити ворогу й утримати плацдарм. З ранку 22 вересня бій розгорівся з новою силою. Людей і боєприпасів залишалось все менше і менше. Але ті, хто ще міг тримати в руках зброю, самовіддано захищали відвойований шматок радянської Землі. Завдяки даним, здобутим розвідниками, війська 60-ї армії з ходу 30 вересня форсували Дніпро на багатьох дільницях і оволоділи плацдармом протяжністю у 40 км по фронту і 12 км у глибину. В середині жовтня 61-а армія захопила великий плацдарм в районі Лоева.

Таким чином, війська Центрального фронту подолали могутню водну перепону на території протяжністю у 100 км, забезпечивши собі умови для дальшого наступу.

Водночас з Центральним, але в набагато складніших умовах, діяли війська Воронежського фронту. Задум генерала армії М. Ф. Ватутіна полягав у тому, щоб форсувати Дніпро з ходу силами шести армій на широкому фронті від Києва до Кременчука.

Для успішного проведення операції, швидкого і рішучого розгрому ворога на протилежному березі ріки до складу першого ешелону фронту було включено додатково танкову армію і 3 танкові корпуси.

22 вересня в букринському закруті почали форсувати Дніпро частини 3-ї гвардійської танкової армії. Однією з перших закріпилася біля с. Григорівки 51-а гвардійська бригада. Так було покладено початок букринському плацдарму. Того ж дня воїни 69-ї механізованої бригади з ходу форсували Дніпро і захопили невеликий плацдарм у районі с. Зарубинці. Тут масовий героїзм виявили солдати і офіцери 1-го мотострілецького батальйону під командуванням капітана Г. Ш. Балояна. Зачепившись за невеликий шматочок землі на правому березі, вони стояли насмерть, відбиваючи всі атаки ворога. За високу бойову майстерність, мужність і відвагу 27 воїнів батальйону на чолі з його командиром були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

23 вересня на ділянці с. Трипілья — букринський закут приступила до форсування Дніпра 40-а армія під командуванням генерал-лейтенанта К. С. Москаленка. Протягом двох днів жорстоких боїв війська захопили 2 плацдарми в районі Ржищева і частиною сил сприяли 3-й гвардійській танковій армії в боротьбі за букринський плацдарм. В цих боях особливо відзначилися 161-а, 253-я стрілецькі дивізії, а також частини 10-го танкового корпусу. Там, де було особливо важко і небезпечно, в перших рядах йшли комуністи і комсомольці. Групу розвідників і передовий загін 10-го танкового корпусу очолив заступник командира батальйону по політичній частині О. К. Болбас. Під проводом свого командира воїни не тільки роздобули цінні дані про ворога, але й захопили плацдарм у районі с. Балико-Щучинка.

Безприкладну мужність при форсуванні Дніпра виявив комуніст капітан В. С. Петров — заступник командира 1850-го винищувального протитанкового полку 40-ї армії. Коли в одній з батарей вся обслуга гармати вибула з строю, він разом з своїм ординарцем замінив обслугу і продовжував вести вогонь. Тяжко поранений Петров не залишив поле бою, поки не була відбита наступна контратака ворога. Лікарі врятували життя герою, але довелося ампутувати обидві руки. Проте В. С. Петров — комуніст, людина великої волі, після вилікування повернувся до свого полку, з яким пройшов до Одера, ставши двічі Героєм Радянського Союзу.

Боротьба за букринський плацдарм з кожним днем ставала дедалі запеклішою. Щоб забезпечити форсування Дніпра, 24 вересня в тилу букринського угруповання ворога було скинуто великий десант. Проте, він не був успішним. Багато десантників потрапили в розташування фашистських військ і змушені були з ходу приймати нерівний бій. Але навіть за таких умов вони, об'єднавшись з партизанами, допомогли військам 52-ї армії захопити плацдарм біля Черкас і в грудні 1943 р. визволити місто.

Оскільки повітряний десант не зміг повністю виконати свого завдання, командуючий фронтом ввів у бій 27-у армію, частини якої разом з 3-ю гвардійською танковою армією мали наступати в напрямку на Фастів. Але на цей час гітлерівці встигли перекинути в район букринського плацдарму десять дивізій, в тому числі п'ять танкових і одну моторизовану. Частини 27-ї армії, які ще не завершили зосереджування на цій ділянці, втягнулися в затяжні бої, в результаті яких букринський плацдарм було лише розширено. Декілька невеликих плацдармів захопила в районі Канева 47-а армія під командуванням генерал-лейтенанта Ф. Ф. Жмаченка.

В той же час 38-а армія підходила до Дніпра безпосередньо напроти Києва. Форсувати могутню водну перепону перед самим містом було надзвичайно важко. Тим більше, що ворог мав тут сильне передмістне укріплення. Тому, як тільки визначився успіх на північ від Києва, командування армії перегрупувало на цьому напрямку свої головні сили. Перша спроба форсувати Дніпро в районі Києва 26 вересня завершилася невдачею, оскільки ворог, сконцентрувавши 12 дивізій, утримував тут сильний рубіж оборони. Після ретельної підготовки передові загони 38-ї армії на світанку 27 вересня успішно переправилися через Дніпро в районі с. Лютежа і захопили невеликий плацдарм. В цьому бою виняткову відвагу, самовідданість і героїзм виявили воїни 240-ї, 190-ї, 167-ї стрілецьких дивізій.

Маючи тут велику перевагу в живій силі, гітлерівці відразу ж перейшли до контратак, намагаючись скинути наших воїнів у Дніпро. Вистояти було нелегко. Багато бійців віддали своє життя, захищаючи

зайняті рубежі, але на зміну їм приходили інші й продовжували боротьбу за плацдарм. Лише 7 жовтня війська 38-ї армії змогли визволити Лютіж, перетворений на сильно укріплений опорний пункт фашистів на підступах до Києва. Ворог спішно перекинув до лютізького плацдарму дві танкові дивізії, і з 8 жовтня бої розгорнулися з новою силою. За таких умов необхідно було терміново переправити сюди танкові частини і подати допомогу героїчній радянській піхоті. Це завдання з честю виконали бійці 5-го гвардійського танкового корпусу під командуванням досвідченого й енергійного генерала А. Г. Кравченка.

На шляху танкістів було дві водні перешкоди — Десна й Дніпро, де не залишилося ні мостів, ні придатних для переправи танків поромів. Тут вперше виникла і була успішно втілена в життя ідея переходу танків під водою по дну річки. Таким способом через Десну успішно переправився весь корпус. Коли ж танкісти досягли Дніпра, на них уже чекали спеціальні пороми, виготовлені з барж, затоплених німцями при відступі. Форсувавши Дніпро, воїни 5-го гвардійського корпусу у взаємодії з стрілецькими дивізіями прорвали вночі оборону ворога і значно розширили відвойовану територію у південному напрямку. На 17 жовтня лютізький плацдарм мав 18 км по фронту і 14 км в глибину.

В боротьбі за утримання і розширення плацдармів мужність і відвагу виявили всі роди військ: піхота, танкові з'єднання, артилерія. В повітрі героїчно билися льотчики 2-ї повітряної армії під командуванням генерал-лейтенанта авіації С. Я. Красовського. В цих боях брав участь славетний винищувач тричі Герой Радянського Союзу І. М. Кожедуб. Самовіддано діяли також інженерно-саперні та понтононо-мостові частини. Неоціненну допомогу подало військам місцеве населення.

В результаті напружених боїв війська Воронежського фронту на середину жовтня форсували Дніпро в багатьох місцях і захопили 9 плацдармів, з них вирішальну роль при визволенні Києва відіграли букринський і лютізький.

Великого успіху досягли війська Степового фронту під командуванням генерала армії І. С. Конєва. Першими до Дніпра 24 вересня вийшли 7-а гвардійська і 57-а армії. Їх передові загони під покровом ночі, непомітно для гітлерівців перебралися на протилежний бік ріки і раптовим штурмом на світанку 25 вересня захопили невеликий плацдарм. Поява радянських воїнів на правому березі була настільки несподіваною, а їх натиск таким сильним, що фашисти в паніці залишили свої позиції. Командування негайно скористалося успіхом і на ранок на дільницю Мишурич Ріг — Дніпровське переправилися вже кілька полків з артилерією і боеприпасами.

Застосовуючи димові завіси, з'єднання 7-ї гвардійської армії продовжували форсувати Дніпро і вдень. Протягом п'яти діб жорстоких боїв вони захопили плацдарм оперативного призначення (25 км по фронту і 12 км в глибину). Особливо відзначилися тут воїни 81-ї, 72-ї гвардійських і 78-ї стрілецької дивізій. За форсування Дніпра і виявлений героїзм Указом Президії Верховної Ради СРСР були нагороджені орденами і медалями кілька тисяч воїнів 7-ї гвардійської армії. Тільки в одній 72-й гвардійській дивізії високе звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 27 солдатам та офіцерам.

Велику роль при форсуванні Дніпра відіграла 37-а армія, яка до цього перебувала у другому ешелоні і, за рішенням командуючого Степовим фронтом, протягом трьох нічних переходів пододала відстань у 100 км. Перед самим Дніпром вона змінила 69-у армію і, рішучим ударом відкинувши заслони гітлерівців, 28 вересня з ходу переправилася через ріку. Фашистське командування ніяк не сподівалося, що на

схід від Кременчука можуть з'явитися нові війська. Так вдалося досягнути цілковитої несподіваності удару по ворогу. Це було результатом високого полководчого мистецтва генерала армії І. С. Конєва, а також самовідданості і масового героїзму воїнів 37-ї армії.

На початок жовтня 37-а армія захопила в районі с. Мишурин Ріг плацдарм протяжністю у 30 км по фронту і 12 км в глибину, на якому командування зосередило головну ударну силу (п'ять армій). Наступаючи у напрямку на Кіровоград, вони мали розгромити кіровоградське угруповання гітлерівців і водночас завдати удару в район Кривого Рогу, Апостолове і відрізати ворожі війська у великому закруті Дніпра. Протягом чотирьох ночей з надзвичайною майстерністю було здійснено перегрупування частин. На ранок 15 жовтня після сильної артилерійської підготовки і при підтримці 5-ї повітряної армії війська Степового фронту перейшли у рішучий наступ, в ході якого визволили великий залізничний вузол П'ятихатки, а 24 жовтня зав'язали бої за Кривий Ріг.

Проте, користуючись відсутністю другого фронту, з відкриттям якого зволікали західні союзники, німецько-фашистське командування перекинуло в район Кіровограда декілька свіжих дивізій з Західної Європи, намагаючись перейти в контрнаступ і ліквідувати захоплений радянськими військами плацдарм. Щоб зірвати ці задуми ворога і розгромити його угруповання, Степовий фронт завдав 27 жовтня зустрічного удару. Але бажаних успіхів ця операція не принесла. Війська фронту змушені були відійти на рубіж р. Інгулець і організувати там оборону, закріпившись на плацдармі.

Форсування Дніпра силами Південно-Західного фронту проходило на ділянці Дніпропетровськ-Запоріжжя. Незважаючи на те, що ширина ріки досягає тут 3,5 км, глибина — 30 м, до того ж протилежний берег був сильно укріплений, військам 46-ї армії вдалося захопити 26 вересня плацдарм на захід від Дніпродзержинська, а військам 6-ї і 12-ї армій — в районі на південь від Дніпропетровська.

Коли з'єднання правого крила Південно-Західного фронту форсували Дніпро, його ліве крило готувалося до ліквідації сильно укріпленого запорізького плацдарму гітлерівців. Головну роль відіграла тут 8-а гвардійська армія під командуванням В. І. Чуйкова. Після ретельної підготовки війська фронту прорвали 13 жовтня німецько-фашистську оборону і 14 жовтня нічним штурмом оволоділи містом Запоріжжя. Скориставшись успіхом Степового фронту, з'єднання 46-ї і 8-ї гвардійської армій 25 жовтня визволили два важливих промислових центри країни — Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ.

Таким чином, в результаті наступальних операцій чотирьох фронтів було досягнуто вирішальних успіхів. Радянські війська, що вийшли до Дніпра на величезній території від Лоева до Запоріжжя, в багатьох місцях з ходу форсували ріку і захопили 23 плацдарми. Найсильніше укріплена частина «Східного валу» — рубіж р. Дніпра, неприступність якої до хрипоті вихваляла фашистська пропаганда, перестала існувати. Форсування з ходу такої великої водної перешкоди стало однією з славетних сторінок героїчного літопису подвигів Радянських Збройних Сил. Долаючи у величезному наступальному пориві запеклий опір ворога, війська несли на своїх бойових прапорах визволення Правобережній Україні, яка ще стогнала під гнітом фашистської окупації.

З перших же днів битви за Дніпро український народ, усі радянські люди з особливою увагою стежили за розгортанням подій на київському напрямку. Почесну місію визволення столиці Радянської України було покладено на Воронежський фронт (перейменований з 20

жовтня у 1-й Український). Йому протистояла 31 дивізія (з них — 7 танкових і 2 моторизованих) групи армій «Південь». Це сильне вороже угруповання, що прикривало київський напрямок, мало у своєму розпорядженні 3 600 гармат і мінометів, до 400 танків і самохідних установок, близько 700 літаків.

За планом командування 1-го Українського фронту для успішного розвитку операцій по визволенню Києва передбачалося завдати двох ударів — головного — з букринського плацдарму (на південь від Києва), допоміжного — з лютізького. В жовтні ударні частини, зосереджені на букринському плацдармі, двічі переходили в наступ. Але гітлерівці, підтягнувши сюди до десяти дивізій (з них — п'ять танкових), створили міцну оборону. Пересічена місцевість, глибокі яри, перешкоджали використанню в наступальних операціях великих танкових з'єднань і водночас значно полегшували противнику організацію оборони. Тому Військова Рада 1-го Українського фронту і Ставка вирішили перенести головні зусилля з букринського на лютізький плацдарм.

Новий план передбачав завдати головного удару в південному напрямку і обійти Київ з заходу. Це завдання покладалося на війська 38-ї, 3-ї гвардійської танкової армій та 1-го гвардійського кавалерійського корпусу. 40-а і 27-а армії, наступаючи з букринського плацдарму в напрямку на Кагарлик, мали скувати німецько-фашистські війська на південному фасі їхньої оборони і не допустити маневру на північ — у район Києва. Від можливих контратак ворога головне угруповання фронту прикривала 60-а армія, що завдавала удару в напрямку Радомисля.

24 жовтня війська одержали конкретні завдання, операція мала початися 3 листопада. Складність перегрупування військ полягала в тому, що їм довелося у стислі строки переправитися з букринського плацдарму на лівий берег Дніпра, а згодом здійснити 200-кілометровий марш вздовж лінії фронту, знову переправитися через Десну й Дніпро і зайняти бойові порядки на лютізькій дільниці. Щоб досягти повної несподіванки, війська пересувалися лише в темноті. Замість танків, що залишили свої позиції на букринському плацдармі, було виготовлено і встановлено відповідну кількість макетів, а радіостанції імітували інтенсивну роботу штабів.

До початку наступу 1-й Український фронт мав у своєму розпорядженні 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків і самохідно-артилерійських установок та 700 літаків. Загальна перевага над ворогом була тут дуже незначною. Щоб забезпечити успіх наступу, генерал армії М. Ф. Ватутін вирішив зосередити сили на головному напрямку. На дільниці прориву 38-ї армії (6 км) було сконцентровано 2 200 гармат і мінометів, 500 установок реактивної артилерії. Це дозволило сконцентрувати понад 300 гармат і мінометів на 1 км фронту. На дільниці Мощун — Вишгород (14 км) у першому ешелоні армії наступало шість стрілецьких дивізій і танковий корпус, тобто одна дивізія атакувала на фронті 1,5—2,5 км. Створене на головному напрямку угруповання військ забезпечувало вирішальну перевагу над ворогом у живій силі — в 3 рази, танках — у 4,5 рази, і артилерії — в 9 раз.

Виняткову роль при підготовці Київської операції відіграла партійно-політична робота у військах, яка проводилась у тісному зв'язку з місцевими партійними організаціями, Українським штабом партизанського руху і підпіллям. Від парторгів і до членів Військової Ради — всі йшли туди, де було найважче. Активну участь у цій величезній роботі брали члени Центрального Комітету Комуністичної партії України.

Ранком, 3 листопада, після нищівної артилерійської підготовки, піхота й танки 38-ї та 60-ї армії перейшли в рішучий наступ. Артилерійська підготовка в обох арміях була настільки могутньою і ефективною, що перші 2 кілометри піхота пройшла, не зустрічаючи опору. У перший день наступу наші війська, що діяли з лютізького плацдарму, просунулись на 6—12 км. З метою розвитку досягнутого успіху 4 листопада на рубежі Пуша-Водиця була введена в дію 3-я гвардійська танкова армія, а також 1-а Чехословацька бригада під командуванням полковника Людвіка Свободи. Напружена боротьба точилася й на букринському плацдармі, де війська 40-ї та 27-ї армій перейшли в наступ на 2 дні раніше, щоб відтягнути на себе великі сили ворога.

Натиск військ 1-го Українського фронту наростав. На кінець 4 листопада танкісти у взаємодії з частинами 38-ї армії прорвали другу смугу оборони і вийшли до північних околиць Святошина. 5 листопада значного успіху досягла 3-я гвардійська танкова і 38-а армії, які за день з боями просунулись на 25 км. Навечір 5 листопада їх частини з'явилися вже на околицях Києва. Зав'язалися жорстокі вуличні бої. Опівночі бійці 167-ї, 136-ї, 240-ї, 180-ї стрілецьких дивізій і 5-го гвардійського танкового корпусу увірвалися в центр міста. Частини 1-ї Чехословацької бригади зайняли вокзал. В 4.00 6 листопада 1943 р. опір гітлерівців було повністю зламане. Того ж дня в Москві залпи артилерійського салюту сповістили увесь радянський народ про визволення столиці України м. Києва.

Розвиваючи цю операцію, війська 1-го Українського фронту розгорнули навальний наступ у західному та південно-західному напрямках. У боях за Фастів особливо відзначилася 91-а танкова бригада під командуванням полковника І. Г. Якубовського, яка у взаємодії з іншими частинами наголову розгромила 25-у танкову дивізію гітлерівців, що прибула з Франції.

Відбиваючи контрудари ворога з півдня, 1-й Український фронт не зупиняв наступу і в західному напрямку. В ході боїв за Київ війська фронту розгромили 15 дивізій ворога, причому гітлерівці втратили убитими і полоненими 41 тис. солдатів і офіцерів. Під час операції було знищено й захоплено 1 200 гармат, 600 танків, 90 літаків.

Німецько-фашистське командування спішно перекидало в цей район значні резерви, воно намагалось організувати контрнатуп, ліквідувати київський плацдарм і знову оволодіти містом. Але Ставка Верховного Головнокомандування своєчасно розгадала плани ворога і вжила необхідних заходів. Усім військам 1-го Українського фронту в центрі і на лівому фланзі було наказано перейти до оборони. Водночас в район Києва терміново перекидалися нові сили.

13 листопада вороже угруповання в складі 15 дивізій, з них 8 танкових, перейшло в контрнатуп у північному напрямку, на Брусилів. Ціною величезних втрат противнику вдалося відбити Житомир і до 25 листопада просунутися вперед до 40 км. Проте його дальший наступ було затримано. Розраховуючи прорватись до Києва, німецько-фашистські війська протягом грудня завдали ще двох танкових ударів: перший — з району Черняхова і другий — з району Коростеня у загальному напрямку на Малин.

У тяжких оборонних боях радянські воїни обезкровили дивізії ворога, і він змушений був відмовитись від дальших атак. У той час як війська лівого крила і центра 1-го Українського фронту громили ударні угруповання гітлерівців, частини 13-ї армії успішно наступали в західному напрямку і на кінець листопада вийшли на лінію Єльськ — Овруч.

Під Овручем хоробро билися партизани з'єднання генерала О. М. Сабурова та чехословацький партизанський загін капітана Яна Налепки. За відвагу й особисті бойові заслуги йому було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

24 грудня війська фронту знову перейшли в наступ на житомирському напрямку і повністю відновили позиції, втрачені під час контр-удару противника

В ході бойових операцій воїни 1-го Українського фронту з честю виконали свої завдання і досягли величезних успіхів. Визволивши Київ і розвиваючи наступ далі, вони просунулися на захід до 150 км. На правому березі Дніпра в районі Києва було створено стратегічний плацдарм протяжністю до 500 км по фронту і до 150 км в глибину.

Значних успіхів у цей період досягли й війська 2-го та 3-го Українських фронтів. На кінець грудня вони створили другий стратегічний плацдарм — Кременчуцько-Дніпропетровський — протяжністю понад 400 км по фронту і до 100 км в глибину.

* * *

Грандіозна бойова операція чотирьох фронтів, що розгорнулася восени 1943 р., закінчилася визначною перемогою Радянської Армії. Відчайдушні спроби гітлерівців затримати наступ Радянської Армії на Дніпрі зазнали поразки. Результати битви за Дніпро позначилися і на поведінці країн фашистського блоку, який дедалі більше розхитувався. Перемога радянських військ у битві за Дніпро продемонструвала могутність Країни Рад, її Збройних Сил, єдність ленінської Комуністичної партії і всього радянського народу.

В боях за Київ радянські воїни виявили масовий героїзм, високу військову майстерність, беззавітну відданість Комуністичній партії і Радянській Батьківщині. За форсування Дніпра 2 438 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів усіх родів військ були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Серед них — росіяни, українці, білоруси, грузини, вірмени, казахи, а також представники інших народів нашої багатонаціональної Батьківщини.

Історична перемога на Дніпрі показала незаперечну перевагу Радянських Збройних Сил над фашистською армією, а також перевагу радянської військової науки і військового мистецтва над буржуазною воєнною доктриною.

З гордістю відзначаючи 25-у річницю історичної битви, радянські люди нагадують цей красномовний урок минулого імперіалістичним агресорам, які виношують плани нової війни.

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

*(На допомогу пропагандистам і слухачам
системи партійної освіти)*

С. Т. ПОПОВ

ДІЯЛЬНІСТЬ АГЕНТІВ ЛЕНІНСЬКОЇ «ИСКРЫ» НА УКРАЇНІ

Світова економічна криза в 1900—1903 рр. особливо гостро і хворобливо проходила в Росії. Криза, безробіття, злиденність і голод викликали велике незадоволення широких трудящих мас. Капіталістичні суперечності тісно перепліталися з феодално-кріпосницькими пережитками. Союз реакційних поміщиків та верхівки великого фінансового капіталу затримував розвиток виробничих сил країни, прогрес науки, техніки і культури. Росія дедалі більше потрапляла в залежність від іноземного капіталу. Ставши вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, вона швидко йшла по шляху до буржуазно-демократичної революції.

Робітничий революційний рух у Росії наприкінці XIX ст. набирав розмаху і переростав у свою вищу форму, ставав політичним за змістом. В страйкових виступах, політичних демонстраціях багатонаціональний робітничий клас набував досвіду боротьби. Поширювалися стихійні виступи селянства проти поміщицького засилля.

Наближення буржуазно-демократичної революції гостро ставило питання про необхідність єдиного керівництва революційною боротьбою мас. Життя вимагало створення нової пролетарської партії, докорінно відмінної від старих соціал-демократичних партій, яка б мала свої ідейні, програмні й організаційні принципи побудови.

В. І. Ленін, перебуваючи на засланні, багато працював над цим питанням. Розробивши план організації за кордоном вільної, загальноросійської, послідовно марксистської газети, він обговорив його з своїми соратниками. На той час у Росії в 1898 р. на I з'їзді була створена РСДРП. Але арешт майже всіх членів ЦК партії й посилення «економізму» всередині РСДРП привели до розброду, хитання й кустарщини в місцевих соціал-демократичних комітетах, гуртках і групах. Необхідно було об'єднати їх на основі єдиної революційної теорії, єдиної програми, єдиних організаційних принципів. Таке завдання могла виконати тільки загальноросійська політична газета.

Повернувшись у січні 1900 р. із заслання, Володимир Ілліч майже шість місяців нелегально зустрічаючись з соціал-демократами в Уфі, Нижньому Новгороді, Москві, Петербурзі, Пскові, Ризі, Смоленську,

Подольську, Самарі і Сизрані,— всюди створював опорні пункти для газети.

Основними завданнями агентів «Искры» були: добирати матеріали і надсилати до редакції кореспонденції, вести шифроване листування, приймати транспортовану з-за кордону нелегальну літературу і розподіляти її за призначенням, підбирати квартири для нелегальних працівників, створювати соціал-демократичні групи і організації іскрівського напрямку¹. Закінчивши в Росії велику підготовчу роботу, В. І. Ленін у липні 1900 р. виїхав за кордон для організації друкарні і видання газети.

«Искра» по праву називається ленінською газетою. В. І. Ленін був ініціатором її видання, безпосереднім її організатором і керівником. З газетою «Искра» пов'язана ціла епоха в історії соціал-демократичного і всього визвольного руху. Вона стала глашатаєм революційних ідей в Росії².

В. І. Ленін писав, що організація революційних сил, дисциплінування їх і розвиток революційної техніки неможливі без обговорення всіх цих питань у центральному органі, без колективного вироблення певних *форм і правил ведення справи*, без встановлення — через Центральний орган — *відповідальності* кожного члена партії перед усією партією³.

Газета вміло поєднувала пропаганду і розробку теорії, вела рішучу боротьбу з ревізіонізмом і догматизмом у робітничому русі. Послідовно і наполегливо вкорінювала соціалістичну свідомість в пролетарські маси, добивалася злиття їх стихійної боротьби з соціалістичним ідеалом, освітлювала революційною теорією шлях боротьби пролетаріату і селянства.

«Искра» палко пропагувала ідеї пролетарського інтернаціоналізму, виховувала почуття міжнародної класової солідарності пролетаріату всіх країн світу. В. І. Ленін у своїх статтях («Про маніфест вірменських соціал-демократів», «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові?», «Національне питання в нашій програмі» та ін.) викривав і гостро критикував буржуазний націоналізм, федералізм і сепаратизм Бунда, українських буржуазних націоналістичних партій, розробив теоретичні основи марксистської партії з національного питання.

Газета відгукувалася на всі події в житті робітничого класу, селянства, службовців, студентів, армії. Її авторитет швидко зростав у всіх верствах населення. Вона за короткий час установила тісні зв'язки більш ніж з ста населеними пунктами і вже з 1902 р. стала регулярно виходити двічі на місяць середнім тиражем від 8 до 10 тис. примірників⁴.

Основним завданням «Искры» було створення партії нового типу. У жовтні 1900 р. В. І. Ленін видав окремим листком «Заяву редакції «Искры», де вказував, що російський робітничий рух і російська соціал-демократія переживають дуже важливий момент у своїй історії. Останні роки характеризуються надзвичайно швидким поширенням соціал-демократичних ідей серед інтелігенції, а назустріч цій течії суспільної думки йде самостійно виниклий рух промислового пролетаріату, який

¹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сб. документов и материалов, К., 1964, стор. 64.

² Н. К. Крупская. Ленин и партия, М., 1963, стор. 70.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 192—193.

⁴ «Искра», № 48, 15 вересня 1903 р.

починає об'єднуватися й боротися проти своїх гнобителів, починає з жадобою прагнути до соціалізму⁵.

В «Заяві редакції «Искры» Ілліч закликав соціал-демократів згуртуватися і спрямувати всі зусилля на утворення міцної партії, виробити тривке ідейне об'єднання, закріпити це ідейне об'єднання партійною програмою, виробити організацію, спеціально присвячену зносинам між усіма центрами руху, але «Перше, ніж об'єднуватися, і для того, щоб об'єднатися, ми повинні спочатку рішуче й виразно розмежуватися. Інакше наше об'єднання було б лише фікцією, що прикривала б існуючий розбід і заважала б його радикальному усуненню»⁶.

У передовій статті першого номера «Искры» «Насущні завдання нашого руху» В. І. Ленін поставив перед російською соціал-демократією завдання — вкоренити соціалістичні ідеї та політичну свідомість у масу пролетаріату і організувати революційну партію, нерозривно зв'язану із стихійним робітничим рухом. Без революційної партії «робітничому класові ніколи не вдасться виконати велике історичне завдання, яке лежить на ньому: визволити себе і весь російський народ від його політичного і економічного рабства»⁷. У статті «З чого почати?» В. І. Ленін конкретно розвивав план діяльності газети «Искра». Він дав класичне визначення ролі газети — «Газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор»⁸.

В своїй діяльності по створенню революційної партії «Искра» та її агенти на місцях повели рішучу боротьбу з економістами, які звужували завдання і розмах пролетарського руху до рамок економічної боротьби, відстоювали кустарщину, стихійність, переносили буржуазні ідеї в робітниче середовище, намагалися підпорядкувати інтереси пролетаріату буржуазній політиці та ідеології, виступали проти створення партії нового типу.

Опортунізм економістів був дуже небезпечним для соціал-демократії Росії, він посилював ізолюваність і кустарщину в роботі місцевих груп і комітетів, перетворював їх у безформенний конгломерат місцевих партійних організацій. В. І. Ленін, оцінюючи таке становище, в листі до А. А. Якубової (жовтень 1900 р.) писав: «Російський марксизм і російська соціал-демократія — розсіпані храмини, і відкрита, пряма боротьба — одна з необхідних умов *відновлення* єдності»⁹.

Першим колективним виступом марксистів на чолі з Леніним проти «економізму» в 1899 р. був «Протест російських соціал-демократів». Цей виступ 17 політичних засланих марксистів, спрямований проти «Credo» — маніфесту групи «економістів», наголошував на тому, що пролетаріат повинен прагнути до заснування самостійних політичних робітничих партій, головною метою яких повинно бути захоплення політичної влади пролетаріатом для організації соціалістичного суспільства¹⁰.

В. І. Ленін згуртував навколо «Искры» професіональних революціонерів, які скоро стали основними керівними кадрами партії. Серед них були: І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, І. Ф. Дубровінський, Р. С. Землячка, В. З. Кедровелі, П. А. Красіков, Г. М. Кржижановський, Л. М. Кніпович, Ф. В. Ленгнік, П. М. Лепешинський, Г. І. Окулова,

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 317.

⁶ Там же, стор. 320.

⁷ Там же, стор. 335—336.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 10.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 32.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 153.

А. І. Піскунов, І. І. Радченко, М. О. Сільвін, О. Д. Стасова, М. І. Ульянова, О. Д. Цюрупа та ін.

Ленінська «Искра» приділяла велику увагу розвитку революційної боротьби трудящих на Україні. На її сторінках (у 51 номері) було опубліковано близько 500 кореспонденцій, статей і заміток про Україну¹¹. Лише про Київ і Київську губернію в 42 номерах було надруковано 93 матеріали¹².

Ленінська «Искра» та іскрівські видання з-за кордону до Росії переправлялися нелегально різними шляхами. Київ був одним з опорних пунктів цих шляхів. Тут діяли спеціальна транспортна група та експедиція кишинівської друкарні «Искры». Протягом одного року, з травня 1902 по травень 1903 р., Київський комітет РСДРП розповсюдив близько 10 пудів іскрівських видань, в тому числі по 100—400 примірників газети «Искра» (№№ 15—38).

З метою розгрому економістів, які захопили керівництво Київським комітетом РСДРП, В. І. Ленін направив сюди на роботу революціонерів-професіоналів: Ф. В. Ленгніка, П. А. Красікова, М. Е. Баумана, М. М. Литвинова, О. Г. Шліхтера, П. Г. Смідовича, Г. І. Окулову. На початку 1901 р. у Києві була створена група сприяння «Искре», що підтримувала тісний зв'язок з редакцією газети і з В. І. Леніним особисто, а також з іскрівськими групами Москви, Петербурга, Харкова, Полтави, Одеси, Миколаєва, Вільно.

Виконуючи поради і вказівки В. І. Леніна, київська група налагоджувала зв'язки з робітниками підприємств, поведла напружену боротьбу за приєднання комітету до «Искры». Наприкінці 1901 р. більшість членів комітету стала на позиції «Искры» і визнала її виразником своїх поглядів. Київські соціал-демократи разом з Петербурзьким, Одеським, Миколаївським і Харківським комітетами РСДРП у 1901 р. підготували і видали загальнопартійну прокламацію «Перше травня», де, крім економічних, ставились політичні вимоги.

У розгромі «економізму», об'єднанні соціал-демократичних організацій навколо «Искры», створенні марксистської партії в Росії велику роль відіграла книга В. І. Леніна «Що робити?», яка вийшла в березні 1902 р. У ній Володимир Ілліч послідовно проводить ідею необхідності створення партії як керівної й організуючої сили революційної боротьби пролетаріату, викриває суть ревізіонізму Бернштейна, послідовниками якого в Росії виступали «економісти». В. І. Ленін показав, що соціалістична ідеологія прокладає собі шлях до пролетарських мас в умовах гострої, непримиренної боротьби з буржуазною ідеологією, що «питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут нема... Тому *всьяке* применшення соціалістичної ідеології, *всьяке відсторонення* від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»¹³.

Книга «Що робити?» відповідала широким трудящим масам на всі болючі питання життя, давала соціал-демократам-іскрівцям гостру теоретичну зброю в боротьбі за партію.

На Україні книгу В. І. Леніна знали в усіх губерніях, в усіх промислових і адміністративних центрах. Агент «Искры» М. О. Сільвін розповсюджував її у Харкові, Києві, Полтаві. Від комітетів РСДРП з України до редакції «Искры» надходили нові й нові прохання вислати більше примірників «Що робити?». З Одеси 14 жовтня 1902 р. просили надіслати книгу в якнайбільшій кількості. З вересня 1902 р.

¹¹ Історія Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 518.

¹² Нариси історії Київської партійної організації, К., 1967, стор. 30.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 344.

по травень 1903 р. у Києві було розповсюджено її 150 примірників.

Під впливом «Що робити?» іскрівці завойовували дедалі більший авторитет. Київський комітет наприкінці 1902 р. в своїй резолюції відверто заявив про прихильність до «Искры», визнав її своїм органом. Незабаром «економісти», скориставшись відсутністю іскрівців у Києві, скасували цю резолюцію. В. І. Ленін різко критикував агентів «Искры» за те, що вони не ввійшли до складу комітету, і запропонував Ф. В. Ленгніку (псевдонім Зарін) та іншим негайно ввійти до комітету і дати «генеральний бій» опортуністам. «...Нехай Зарін, — писав Ленін, — проявить потрібну енергію і відстоїть Київ, — це вже його перший обов'язок»¹⁴.

У січні 1903 р. Київський комітет РСДРП підтримав діяльність Організаційного Комітету по скликанню II з'їзду партії, а 21 березня того ж року виступив з офіційною заявою про приєднання до «Искры»¹⁵. Він очолював революційні виступи робітників, у 1902—1903 рр. видав 62 листівки, дев'ять номерів «Киевского социал-демократического листка». Тираж листівок становив понад 50 тис. примірників¹⁶. 18 серпня 1902 р. Київський комітет організував втечу з Лук'янівської тюрми 10 іскрівців, звезених сюди поліцією з усіх кінців Росії. У тюрмі в той час були: М. Е. Бауман, І. Б. Басовський, В. Д. Бобровський, І. Е. Блюменфельд, М. М. Литвинов, М. Г. Гурський, В. Н. Крохмаль, Л. Е. Гальперін, Б. С. Мальцман, О. А. П'ятницький. Комітет передав кожному з них по 100 крб., бланки для паспортів та повідомив безпечні шляхи та пункти. Всі втікачі незабаром переправились через кордон¹⁷.

Значну революційну діяльність проводили іскрівці в Полтаві, де була одна з перших груп сприяння «Искре» в Росії. Велику роботу проводив висланий у Полтаву петербурзький робітник соціал-демократ В. П. Ногін. В серпні 1900 р. він виїхав за кордон. В березні 1901 р. групу очолила Л. М. Радченко, але влітку того ж року вона виїхала до Харкова і там разом з О. Д. Цюрупой стала на чолі Південного відділу «Искры». Керівником полтавської групи став А. І. Штесель. 1902 р. в Полтаві працювали Р. С. Землячка, Н. В. Завайко та інші¹⁸. В. І. Ленін вважав основним завданням «Південної групи сприяння «Искре» з центром у Полтаві: організація шляхів транспортування літератури й розподіл її, збір грошей для газети (з грудня 1900 р. по серпень 1901 р. група збрала 1253 крб.), обладнання складів для літератури, підпільних друкарень, влаштування явок тощо¹⁹.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна, Південна група приступила до створення підпільної іскрівської друкарні. До складу друкарської групи ввійшли 5 чоловік. У квітні 1901 р. з Полтави до Кишинева вантажем було доставлено друкарський верстат, замовлений у слюсарній майстерні Вільно. І. І. Радченко привіз близько 8 пудів шрифту. Все устаткування придбали на гроші, зібрані редакцією «Искры» і Південною групою²⁰. У липні 1901 р. перша в Росії іскрівська друкарня уже випускала революційну літературу. Тут було надруковано 500 примірників брошури Н. К. Крупської — «Женщина — работница»

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 105.

¹⁵ Искровские организации на Украине, К., 1950, стор. 51.

¹⁶ Нариси історії Київської обласної партійної організації, стор. 33.

¹⁷ О. Пятницький. Записки большевика, М., 1956, стор. 32—44; М. А. Сильвин. Ленин в период зарождения партии, Л., 1958, стор. 269—289.

¹⁸ Ленинский сборник VIII, стор. 128—139.

¹⁹ Ю. Г. Иванов. Подпольные типографии «Искры», Кишинев, 1962, стор. 15.

²⁰ Ю. Г. Иванов. Назв. праця, стор. 17.

Г. В. Плеханова — «Что же дальше?» (1 тис. примірників) і 1500 примірників газети «Искра» № 10, та ін.²¹

В Одесі на основі революційних гуртків і груп на початку 1900 р. оформився Комітет РСДРП²², що поклало початок існуванню єдиної соціал-демократичної організації. Революційну його частину очолювали робітники залізничних майстерень І. Авдієв, Й. Кристаловський, П. Квачов, Ф. Голубков, яким багато допомагала вислана з Петербурга за революційну діяльність вчителька М. Білокопитова²³. В комітеті в цей час посилювався вплив «економістів».

Для зміцнення Одеської організації РСДРП в грудні 1901 р. В. І. Ленін направив туди на роботу агентів «Искры» Д. І. Ульянова і Р. С. Землячку. Пізніше сюди прибула К. І. Захарова, яка налагодила транспортування літератури через Болгарію. З Петербурга в Одесу приїхав К. О. Левицький, а з Катеринослава — Е. П. Матлахов. Розпочалася боротьба іскрівців за оволодіння комітетом. Спершу до нього пройшла Р. С. Землячка, потім К. О. Левицький²⁴. Агенти «Искры» очолили революційний напрям в Одеському комітеті, розгорнули пропагандистську й агітаційну роботу серед робітників. Але опортуністична більшість гальмувала розвиток революційного руху, затримувала визрівання класової свідомості пролетаріату. Агенти «Искры» та їх однодумці змушені були вийти з комітету.

Але вони продовжували боротися з опортунізмом «економістів», викривали дрібнобуржуазність есерів, гостро критикували націоналізм Бунду і так званої революційної української партії (РУП), викривали «поліцейський соціалізм» (Зубатовщину), з пропагандою якого виступили серед трудящих ремісничих майстерень провокатори «Єврейської незалежної робітничої партії».

На початку грудня 1902 р. В. І. Ленін писав в Одесу К. О. Левицькому: «Існування двох організацій в одному місті ненормальне, і потрібно, щоб вони кінець кінцем злились і утворили іскрівський комітет»²⁵.

Боротьба в Одеській організації РСДРП закінчилася розгромом дрібнобуржуазного опортунізму «економістів», об'єднанням усіх соціал-демократичних сил міста на іскрівській платформі. У квітні 1903 р. Одеський комітет заявив редакції «Искры» про те, що він висловлює свою повну солідарність з її поглядами і визнає газету своїм керівним органом²⁶.

Після перемоги над опортунізмом, ліквідації кустарщини значним став вплив і авторитет Одеської організації РСДРП серед трудящих і, зокрема, серед робітників дрібних підприємств. Розгорнули діяльність районні міські комітети. Одеські соціал-демократи посилили свою роботу серед селян повіту.

Агенти «Искры» активно боролися за маси в Катеринославі. Тут комітет соціал-демократії, який очолювали «економісти», майже щомісяця змінював свій склад, не мав зв'язків з робітничими масами. Для посилення революційної діяльності іскрівців на підпільну роботу сюди було направлено учня й соратника В. І. Леніна, петербурзького робітника, професіонала-революціонера В. А. Шелгунова. Прибувши до Катеринослава влітку 1901 р., він активно включився в роботу,

²¹ Второй съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 567.

²² «Искра» № 17, 1902, вып. III, стор. 18.

²³ З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 37.

²⁴ «Пролетарская революция», 1922, № 6, стор. 137.

²⁵ Ленинский сборник XIII, стор. 139.

²⁶ Искровские организации на Украине, стор. 52.

швидко налагодив тісні зв'язки з робітниками фабрик і заводів міста.

Новий комітет РСДРП, до якого входили іскрівці, обладнав підпільну друкарню, в якій передруковувалися статті і матеріали з «Искры», друкувалися листівки, а з березня 1902 р. «Летучий листок» (до січня 1903 р. видано 8 номерів). Листівка під назвою «До єврейських робітників м. Катеринослава», написана з позицій пролетарського інтернаціоналізму, викривала і гостро критикувала буржуазний націоналізм Бунду, роз'яснювала робітничим масам необхідність створення єдиної пролетарської партії не за національною, а за класовою ознакою. В. І. Ленін високо оцінив її: «ця прекрасна прокламація чудово роз'яснює єврейським робітникам міста Катеринослава... соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму»²⁷.

Боротьба іскрівців проти опортуністичного засилля «економістів» у Катеринославському комітеті була досить гострою і рішучою. Наприкінці 1902 р. Катеринославський комітет РСДРП мав уже іскрівську більшість. Проте «економісти» продовжували чинити шалений опір і на початку квітня 1903 р. створили свій «Робітничий комітет», захопили друкарню і випустили звернення до робітників, в якому, фальсифікуючи дійсність, зводили всілякий наклеп на «Искру» та на роботу її агентів.

На допомогу катеринославським іскрівцям редакція «Искры» та Організаційний Комітет у червні 1903 р. надіслали В. П. Ногіна й Р. С. Землячку. Вони, а також Н. Е. Вілонов і брати Ессейн провели велику організаційну і пропагандистську роботу серед робітників і добилися зміцнення позицій іскрівського комітету. Восени 1903 р. «Робітничий комітет» розпався, більша частина організації, пройшовши велику школу страйкової боротьби і політичних демонстрацій 1902—1903 рр. приєдналася до іскрівського комітету РСДРП, який об'єднував уже близько 350 послідовників «Искры»²⁸.

Катеринославський комітет один з перших визнав Організаційний Комітет і разом з Київським, Харківським, Московським, Миколаївським, Північним Союзом, Одеським та іншими комітетами під його керівництвом проводив велику підготовчу роботу по скликанню II-го з'їзду РСДРП. 15 травня 1903 р. комітет заявив «про свою повну солідарність з усіх питань програми, тактики й організації з поглядами «Искры» й «Зари», визнав їх своїми керівними органами»²⁹.

У Луганську соціал-демократичний гурток створили два досвідчені революціонери, члени Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», вірні учні і соратники В. І. Леніна — К. М. Норинський і В. А. Шелгунов. К. М. Норинський прибув до Луганська у травні 1900 р. і працював на заводі Гартмана машиністом паровоза. До гуртка він залучив І. Ф. Ткаченка, М. М. Олдірева та інших. В. А. Шелгунов зв'язався з Полтавською іскрівською групою і одержував від неї нелегальну літературу.

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. у Луганську виник соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників, який увійшов до складу «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників Півдня Росії». У 1902 р. революційні гуртки міста об'єдналися в соціал-демократичну організацію, яку очолив Луганський комітет РСДРП³⁰.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 286.

²⁸ «Пролетарская революция», 1924, № 7(30), стор. 149.

²⁹ Искровские организации на Украине, стор. 52.

³⁰ К. Е. Ворошилов. Рассказы о жизни, М., 1968, стор. 136—143.

«Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників Півдня Росії» був створений у 1902 р. Він об'єднував соціал-демократичні організації, гуртки і групи Донецького й Криворізького басейнів, де в той час на шахтах і заводах працювало понад 160 тис. робітників. На початку 1903 р. «Союз» приєднався до «Искры», визнав керівним органом Організаційний Комітет.

Напередодні II з'їзду РСДРП до «Искры» приєдналися всі соціал-демократичні організації і групи України. Зміцнення іскрівського напрямку на Україні було великою перемогою ленінців над «економістами». Ленінсько-іскрівські комітети РСДРП на Україні виступали організаторами і керівниками страйків і політичних демонстрацій, боролися проти дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, розгорнули діяльність в армії і флоті.

З перемогою іскрівського напрямку в комітетах РСДРП стало можливим розпочати підготовку до з'їзду партії. В листопаді 1902 р. у Пскові на нараді представників деяких комітетів і редакції «Искры» було утворено Організаційний Комітет. До складу його входили: І. І. Радченко, П. Н. Лепешинський, Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік, П. А. Красіков, О. М. Стопані, Е. Я. Левін, В. П. Краснуха. Організаційний Комітет спочатку був у Харкові, а потім у Києві.

В 1901—1903 рр. на Україні діяли соціал-демократичні організації в Александрівську, Єлисаветграді, Кременчуці, Полтаві, Харкові, Києві, Катеринославі, Миколаєві, Луганську, Одесі. З «Искрой» були зв'язані гуртки і групи РСДРП Балти, Білої Церкви, Бердичева, Вінниці, Житомира, Жмеринки, Козятина, Кам'янця-Подільського, Кривого Рогу, Маріуполя, Мелітополя, Могилів-Подільського, Немирова, Новозибкова, Павлограда, Умані, Фастова, Черкас, Шостки та інших міст.

Такий широкий розмах розвитку соціал-демократичного руху на Україні є яскравим доказом того, що ленінська «Искра» мала величезний вплив на передову частину робітників та інтелігенції і, незважаючи на перешкоди з боку царських посіпак, поширювала революційні ідеї серед широких трудящих мас України.

В. І. ЛЕНІН ПРО ТАКТИКУ ЄДИНОГО ФРОНТУ, ЯК ЗАСІБ МОБІЛІЗАЦІЇ МАС У БОРОТЬБІ ПРОТИ ВЛАДИ КАПІТАЛУ

Боротьба комуністичних партій за єдність дій робітничого класу і всіх трудящих у національному і міжнародному масштабах завжди була і є однією з найактуальніших проблем стратегії міжнародного комуністичного руху.

Необхідність єдності робітничого руху глибоко обґрунтували К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони, як писав В. І. Ленін, «вказали пролетарям усіх країн їх роль, їх завдання, їх покликання: піднятися першими на революційну боротьбу проти капіталу, об'єднати навколо себе в цій боротьбі *всіх* трудящих і експлуатованих»¹.

Розвиваючи ідеї основоположників марксизму-ленізму, Володимир Ілліч, підкреслював, що «єдність пролетаріату є величезна зброя його в боротьбі за соціалістичну революцію»², а його союз з трудящими непролетарського походження є необхідною умовою не тільки для перемоги соціалістичної революції, але і для зміцнення диктатури пролетаріату, для побудови комуністичної формації.

Міжнародний робітничий і комуністичний рух, керуючись марксистсько-ленінським вченням, нагромадив великий досвід боротьби за єдність пролетаріату і трудящих мас взагалі. Сьогодні ленінське вчення про тактику і політику єдиного фронту одержало міжнародне визнання комуністичних партій.

Чудовий зразок такої тактики показала на всіх етапах своєї діяльності більшовицька партія під керівництвом В. І. Леніна. Завдяки гнучкій ленінській тактиці, більшовикам вдалося створити єдиний фронт усіх революційних сил країни, об'єднаних в єдиному революційному потоці — боротьбу робітничого класу за соціалізм, загально-демократичний рух за мир, виступ селян за землю, національно-визвольну боротьбу пригноблених народів.

Так, в момент жовтневого перевороту більшовики уклали політичний блок, «приймавши *цілком*, без єдиної зміни, *есерівську* аграрну програму, тобто уклали,— як зазначав В. І. Ленін,— безсумнівний компроміс, щоб довести селянам, що ми хочемо не майоризування їх, а угоди з ними»³. Одночасно більшовики здійснили формальний політичний блок з «лівими есерами» в уряді. Правда, останні розірвали цей блок після укладення Брестського миру і організували збройне повстання проти Радянської влади. Але сам факт такого блоку має велике міжна-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 143.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 86.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 51.

родне значення. «Досвід більшовиків, — вказувалось в теоретичній статті газети «Правда», — вперше практично розкрив перед міжнародним комуністичним рухом шляхи, можливості і принципиальні основи для угод марксистів з іншими партіями після встановлення диктатури пролетаріату. Він наочно показав, що однопартійність або багатопартійність є результатом конкретних історичних умов розвитку революції в тій чи іншій країні, що блок партій можливий тільки тоді, коли він полегшує боротьбу за інтереси всього трудового народу»⁴.

Більшовицька тактика лівих блоків дала в руки міжнародному комуністичному рухові випробувану зброю боротьби за маси.

Досвід більшовицької партії послужив узагальнюючим матеріалом для III і IV конгресів Комінтерну, які під керівництвом В. І. Леніна розробили тактику єдиного пролетарського фронту. Це був дальший творчий розвиток більшовицької тактики стосовно до нових умов і завдань міжнародного робітничого і комуністичного руху.

Проблемі єдиного фронту приділяє велику увагу Комуністична партія Радянського Союзу і весь міжнародний комуністичний рух у сучасних умовах. На XXIII з'їзді партії Л. І. Брежнев говорив: «Навколо робітничого класу все більше згуртовуються інші соціальні верстви, які виступають проти гніту монополій, — основні маси селянства, працівники розумової праці. Іде формування широкого антимонopolістичного фронту. Цей процес сприяє дальшому згуртуванню мас, розгортанню їх боротьби за кінцеву мету — за революційне перетворення суспільства, за соціалізм»⁵. Проблема єдиного фронту привертала і привертає увагу радянських і зарубіжних дослідників. Про це свідчать міжнародні теоретичні конференції, присвячені 30-річчю VII конгресу Комінтерну, проведені в Празі (1965 р.) і в Москві (1966 р.), деякі теоретичні дискусії, а також ряд монографій та статей, в яких висвітлюється це питання за рубежем⁶. Вагомий вклад у наукову розробку проблем єдиного фронту вносять радянські історики⁷. Проте ця проблема висвітлена недостатньо.

⁴ «Правда», 20 жовтня 1967 р.

⁵ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 12.

⁶ Международная встреча, посвященная 30-летию VII конгресса Коминтерна, Прага, 1966; За единство всех революционных и демократических сил, М., 1966; «Přspěvky k dějinám KSČ», Praha, 1966, Nr. 5, стор. 788; Misto VII Kongresu Kominternu v dějinách mezinárodního a československého dělnického hnutí, «Přspěvky k dějinám KSČ», 1965, Nr. 6; 1966; Nr. 1, стор. 24—106; E. Sereni, Appunti per una discussione sulle politiche di fronte popolare e nazionale, «Critica marxista», 1965, Nr. 2; L. Basso, Ib. rapporto tra rivoluzione democratica e rivoluzione socialista nella Resistenza, «Critica marxista», 1965, Nr. 4; V. Suchopár, Komunistická internacionála proti fašismu v letech 1927 až 1935, Praha NPL, 1964; F. Kalicka, Problemy jednolitého frontu w międzynarodowym ruchu robotniczym 1933—1934, Warszawa, 1962; Z zagadnień jednolitego frontu KPP i PPS w latach 1933—1934, Warszawa, 1967.

⁷ Я. И. Цитович, В. И. Ленин на III Всемирном конгрессе Коммунистического Интернационала. — «Вопросы истории КПСС», 1957, № 1; К. С. Трофимов, К вопросу о роли В. И. Ленина в разработке принципов единого фронта действий рабочего класса (1921—1922). — «Вопросы истории», 1958, № 4; К. К. Шириня, Коммунистический Интернационал и проблемы борьбы за демократию. (1919—1923 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 3; Я. А. Эльфонд, Коммунистические партии в борьбе за единство действий рабочего класса. (1918—1923 гг.), М., 1963; Л. И. Толстова, III Конгресс Коммунистического Интернационала и роль В. И. Ленина в политическом воспитании коммунистических партий. — «Вестник ЛГУ», 1964, № 8; С. А. Могилевский, Восстановление Интернационала, Л., 1963 г.; Б. М. Лейбзон, К. К. Шириня, Поворот в политике Коминтерна, М., 1965; М. Мухтасипов, Советские профсоюзы в борьбе за международное единство рабочего класса, М., 1966; Я. А. Эльфонд, Разработка В. И. Лениным тактики единого фронта, Саратов, 1967; И. М. Кривогуз, Ю. Л. Молчанов, Ленин и борьба за единство рабочего движения, Л., 1967.

В. І. Ленін з перших кроків своєї революційної діяльності займався глибокою теоретичною розробкою проблем тактики, зокрема питань єдності дій робітничого класу і трудящих проти спільного ворога. Особливу увагу цьому питанню Володимир Ілліч приділив в останні роки свого життя. Це було зумовлено змінами, що відбулись на початку 20-х років у капіталістичному світі взагалі і в робітничому та революційно-визвольному русі трудящих зокрема. З одного боку, політична обстановка в капіталістичних країнах продовжувала загострюватись, з другого боку, безпосередня революційна ситуація, породжена Великою Жовтневою соціалістичною революцією, через ряд причин повільно уступала місце «мирній обстановці». В цих умовах робота комуністів в масах, боротьба за єдність робітничого класу і трудящих ставала набагато складнішою, ніж у роки революції або в період революційного піднесення.

Молоді комуністичні партії, які в основному виникли в роки революційного піднесення, були слабо підготовлені до роботи. Їм не завжди був зрозумілий процес суспільного розвитку, в якому відбуваються не тільки революційні але й еволюційні зміни. Тимчасом ленінська тактика єдиного фронту виходила із визнання діалектичного взаємозв'язку еволюційної і революційної форми суспільного розвитку. Керуючись ленінськими настановами, комуністичні партії з самого початку своєї революційної діяльності вели боротьбу за об'єднання дій робітничого класу, ідейно озброювали його авангард марксистсько-ленінською теорією, пам'ятаючи при цьому вказівку вождя, що з самим авангардом перемогти не можна, що цей авангард має бути підтриманий широкими верствами населення. Якщо «під час самої боротьби на нашому боці буде більшість... усіх експлуатованих і пригноблених,— тоді ми, дійсно, переможемо»⁸,— говорив Володимир Ілліч. Таким чином, новий мирний період висував перед комуністичними партіями чітку програму діяльності: завоювати більшість робітничого класу і трудящих, піднести їх на нову позицію, здатну забезпечити перемогу авангарду в революції. Визначаючи головне завдання компартій того часу у Західній Європі й Америці, Володимир Ілліч писав, що необхідно «уміти знайти, нащупати, вірно визначити конкретний шлях або особливий поворот подій, який *підводить* маси до справжньої, рішучої, останньої, великої революційної боротьби...»⁹

Здійснення цього завдання мало вирішальне значення для дальшого розгортання соціалістичної революції в інших країнах світу. Швидкість і правильність його реалізації залежала від того наскільки вірно оцінять комуністичні партії нову ситуацію, що характеризувалась відсутністю близької перспективи завоювання влади пролетаріатом, наскільки оперативні вони перейдуть від прямого натиску на капітал до позиційної війни проти нього.

Основною умовою завоювання мас на свій бік комуністи вважали боротьбу не тільки з правоопортуністичним ревізіонізмом але і подолання всередині комуністичного руху лівосектантських тенденцій.

В. І. Ленін вважав ревізіонізм головним ворогом робітничого руху. Разом з тим він підкреслював, що і «лівий» опортуністичний догматизм може перетворитись у серйозну перешкоду для класової боротьби пролетаріату, якщо не вести з ним послідовної і рішучої боротьби. На II конгресі Комінтерну (1920 р.) Ленін характеризував «лівизну» як хворобу росту, на III конгресі (1921 р.) він зазначав, що ліве док-

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 440.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 72—73.

тринерство стало перетворюватись в головну небезпеку в міжнародному комуністичному русі. Він виходив з аналізу і оцінки політичної поведінки «лівих», які запропонували на конгресі ряд поправок до тез про тактику, суть яких полягала в ігноруванні роботи в масах, в необгрунтованій критиці тактики єдиного фронту, у відстоюванні старих форм боротьби з центристами і напівцентристами тощо. «Коли ці поправки повинні означати певний напрям,— говорив Ленін,— то необхідна нещадна боротьба проти цього напрямку, тому що, в противному разі, немає комунізму і немає Комуністичного Інтернаціоналу»¹⁰. Він застерігав, що «Якщо конгрес не вестиме рішучого наступу проти таких помилок, проти таких «лівих» дурниць, то весь рух приречений на загибель»¹¹.

Лозунг, прийнятий III конгресом Комінтерну — «в маси!» чітко вказував комуністичним партіям світу основну стратегічну магістраль. Тактика єдиного фронту повинна була відіграти в завоюванні мас головну роль. Основні принципи цієї тактики були сформульовані III конгресом Комінтерну в «Тезах про тактику» під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В рішеннях XI Всеросійської конференції РКП(б) (1921 р.) зазначалося, що «Під єдиним робітничим фронтом слід розуміти єдність всіх робітників, які хочуть боротися проти капіталізму — отже й робітників, які йдуть ще за *анархістами, синдикалістами* і т. п.»¹²

Головним змістом тактики єдиного фронту була боротьба за щоденні вимоги робітничого класу. В. І. Ленін вважав, що, ставши на чолі цієї боротьби, комуністам удасться завоювати широкі маси для боротьби за диктатуру пролетаріату. У зв'язку з цим він вважав внести в програми комуністичних партій положення про необхідність боротьби за перехідні та часткові вимоги. Водночас Володимир Ілліч засудив намагання окремих комуністів, які підміняли основне революційне завдання частковими вимогами.¹³

Пропагуючи серед робітничих мас ленінські ідеї, борючись за їх здійснення, комуністи твердо усвідомлювали, що будь-який виступ, навіть за наймізернішу щоденну вимогу, є джерелом революційної освіти, революційного виховання мас. Ігнорувати хоча б малою мірою значення боротьби за економічні та демократичні вимоги, робити наголос у своїй роботі тільки на кінцевій меті — означало відірватись від мільйонних мас робітничого класу, залишити їх в полоні реформізму, позбавити комуністичні партії можливості навчати маси елементів вищої революційної освіти, правил класової боротьби. Ленінська тактика єдиного фронту передбачала поступовість революційної освіти мас, діалектичний взаємозв'язок між найближчими, частковими вимогами і основним революційним завданням. Володимир Ілліч з цього приводу говорив: «ні в якому разі не обганяти розвитку мас, а дождатися, поки з власного досвіду цих мас, з їх власної боротьби виросте рух вперед»¹⁴.

Тактику єдиного фронту В. І. Ленін вважав одним з основних засобів комуністичних партій у боротьбі за мобілізацію мас.

Володимир Ілліч радив, зокрема делегатам III конгресу Комінтерну, не соромитись визнати перед робітничими масами свої попередні «ліві» помилки, а вчитись на цих помилках як краще організувати бо-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 432.

¹¹ Там же, стор. 431.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 551.

¹³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 54, стор. 347—348.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 119.

ротьбу, не забігаючи вперед, не відриваючись від мас, а завойовуючи їх для наступних революційних боїв. Для цього комуністичні партії повинні були навчитись творчо застосовувати компроміси — одну з найважливіших складових частин тактики єдиного фронту. «Компромісом називається в політиці відступлення деяких вимог, відмовлення від частини своїх вимог в силу угоди з іншою партією»¹⁵. В. І. Ленін вказував, що для авангарду пролетаріату застосування компромісів є об'єктивною необхідністю, породженою самою природою капіталізму. «Капіталізм не був би капіталізмом, — підкреслював він, — якби «чистий» пролетаріат не був оточений масою надзвичайно строкатих перехідних типів від пролетаря до напівпролетаря... від напівпролетаря до дрібного селянина (і дрібного ремісника, кустаря, хазяйчика взагалі), від дрібного селянина до середнього і т. д.; — якби всередині самого пролетаріату не було поділів на більш і менш розвинуті верстви, поділів земляцьких, професійних, іноді релігійних і т. п.»¹⁶.

Підхід до цих верств, що виникли переважно в різних реформістських партіях і організаціях, вимагав від комуністів найсуворішої диференціації, врахування рівня їх класової свідомості, специфічності їх економічних і політичних інтересів.

Та, незважаючи на свою строкатість, кожна з цих верств є об'єктом нещадної експлуатації з боку монополістичного капіталу. Ця обставина об'єктивно створює ґрунт для спільних дій всіх експлуатованих проти спільного ворога. Але спрямування цієї маси в єдиний потік боротьби проти монополій вимагає від авангарду робітничого класу умілого використання компромісів з різного роду опозиційними партіями й організаціями, під впливом яких перебувають ці маси експлуатованих. «Вся справа в тому, — підкреслював В. І. Ленін, — щоб *уміти* застосовувати цю тактику з метою *підвищення*, а не зниження, загального рівня пролетарської свідомості, революційності, здатності до боротьби і до перемоги»¹⁷.

Тези про тактику єдиного фронту, прийняті III конгресом Комінтерну, Ленін назвав компромісом. Захищаючи їх від критики «зліва», він говорив: «Звичайно, ні для кого не секрет, що наші тези є компромісом. Але чому б і не так? Серед комуністів, що скликають уже третій конгрес і виробили певні основоположення, — компроміси, при певних умовах, необхідні»¹⁸. Це означало, що успішне застосування тактики єдиного фронту немислиме без відповідних поступок, правда, не за рахунок ідейних принципів, а за рахунок політичних, чи тактичних вимог.

Після смерті В. І. Леніна його вчення про тактику єдиного фронту інколи трактувалось не вірно. Так, у 1923 р. частина керівних діячів у Комінтерні на чолі з Зінов'євим почала трактувати тактику єдиного фронту однобічно. Це відбилося і на рішеннях V конгресу Комінтерну, який назвав опортунізмом усякі спроби тлумачити тактику єдиного фронту як політичну коаліцію з соціал-демократією. Політика єдиного фронту по суті звелася до методу агітації та революційної мобілізації мас¹⁹. На жаль, вона тривалий час панувала в більшості секцій Комінтерну. Це було спрощенням ленінського розуміння єдиного фронту як діалектичного процесу, в якому метод наступальних дій прокладає собі дорогу через своєрідні тимчасові відступи — компроміси. Майже

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 275.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 52.

¹⁷ Там же.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 431.

¹⁹ Див. Коммунистический Интернационал в документах 1919—1932 гг., М., 1933, стор. 407.

до VII конгресу Комінтерну відкидались усі перехідні форми на шляху до диктатури пролетаріату, в тому числі прийняті Комінтерном у 1922—1923 рр. лозунги робітничо-селянського уряду, які передбачали можливість політичного блоку комуністів з некомуністичними робітничими партіями у єдиному уряді. Впливаючи з тактики єдиного фронту, вони ще не були лозунгами уряду диктатури пролетаріату, а важливим вихідним пунктом для її завоювання²⁰.

Проте, уже на початку 30-х років деякі комуністичні партії (Іспанії, Франції та ін.) на основі власного революційного досвіду, керуючись ленінським ученням, почали звільнятися від помилкових положень. В статті, присвяченій 40-річчю Іспанської Комуністичної партії, Долорес Ібаррурі писала: «Програма Народного фронту не була програмою комуністів. Це був компроміс з соціалістичною і буржуазно-республіканською партіями для боротьби проти дедалі очевиднішої загрози фашизму»²¹.

Правильність ленінського вчення про тактику єдиного фронту була підтверджена діяльністю Комуністичної партії Франції, яка в 1934 р. уклала з рядом лівих партій політичний пакт проти реакції і фашизму. Найбільш повчальним є той факт, що саме ті партії Комінтерну, які керувались ленінським ученням, досягли значних успіхів у боротьбі за єдність дій робітничого класу і всіх трудящих проти монополій, реакцій і фашизму, що саме їх досвід став на VII конгресі Комінтерну школою для всіх секцій Комінтерну в справі єдиного робітничого і народного фронту. VII конгрес рішуче засудив лівосектантське тлумачення єдиного фронту, як таке що йшло в розріз з ленінським ученням.

Тактику єдиного фронту В. І. Ленін вбачав насамперед у спільній боротьбі комуністичних і соціал-демократичних робітників. При цьому він допускав можливість укладення спільної угоди не тільки знизу, а також і зверху, з керівниками соціалістичних партій. В окремих випадках він навіть наполягав на повторних зверненнях до вождів II і II 1/2 Інтернаціоналів з цього приводу²². Це й зрозуміло, бо єдиний фронт, зокрема у світовому масштабі, в разі успіху, міг завдати відчутних ударів міжнародному імперіалізму, реакції; з другого боку, відмова від єдності дій, що переважно практикувалась правими лідерами опортуністичних партій, також йшла на користь загальнопролетарської справи: соціал-демократичні робітники на власному досвіді переконувались, хто є справжнім ворогом їх єдності і хто є захисником їх інтересів. Отже, уже сама по собі відмова ставила під сумнів правильність політики і авторитет вождів соціалістичних партій, що певною мірою не могло не сприяти полівінню соціал-демократичних мас. А це, в свою чергу, полегшувало здійсненню лозунга тактики єдиного фронту знизу, ізолювало реформістських вождів від робітничого класу, допомагало комуністичним партіям підводити маси до розуміння своїх тактичних лозунгів, виховувало їх на власному досвіді. Яскравим доказом цього є факт відмови есеро-меншовицьких лідерів від запропонованої їм В. І. Леніним у вересні 1917 р. угоди-компромісу, відповідно до якої більшовики вказували народу вихід із тяжкого становища країни. Проте верхи дрібнобуржуазних партій відкинули такий компроміс і тим самим викрили себе в очах народу. Цей захід допоміг більшовикам завоювати на свій бік більшість народних мас, і показав, за визначенням В. І. Леніна, «значення нашого керівництва всьому народові...»²³.

²⁰ Коммунистический Интернационал в документах 1919—1932 гг., стор. 301, 371.

²¹ «Правда», 15 квітня 1960 р.

²² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 131.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 6.

Це відіграло вирішальну роль у перемозі пролетарської революції в Росії.

Однак, з 1921 р. в деяких секціях Комінтерну тактика єдиного фронту штучно зводилась лише до боротьби проти вождів соціал-демократії. Це негативно позначилось на практичній діяльності комуністів. Звернення комуністичних секцій до соціалістичних робітників через голову їх керівництва часто не давало бажаних результатів²⁴. Ігнорування єдиного фронту зверху позбавляло комуністичні секції впливати певною мірою на широкі маси трудящих і виховувати їх. Слід зазначити, що укладення угод з «верхами» та їх організаціями приховували небезпеку можливості опортуністичних помилок. Щоб не зійти з класових позицій на опортуністичні, ленінська тактика єдиного фронту вимагала від комуністичних партій в подібних блоках залишати за собою повну самостійність щодо пропаганди своїх поглядів, право критики помилок своїх союзників не тільки до, але і під час спільних дій.

Разом з тим комуністам потрібно було навчитись уміло користуватись критикою, не переступати ту межу, за якою вона переростає в образ. Від правильного, принципіального розуміння цього питання багато в чому залежав успіх єдиного фронту. В. І. Ленін виходив з того, що характер критики не може залишатися незмінним. На III конгресі Комінтерну він піддав гострій критиці Террачіні, який кликав Комінтерн скористатися в боротьбі з правими старими методами: «гнати, переслідувати і викривати центристів і напівцентристів»²⁵. Володимир Ілліч говорив: «Ми не тільки осудили наші праві елементи,— ми їх вигнали. Але коли з боротьби проти правих роблять спорт, як Террачіні, то ми повинні сказати: «Досить! Інакше небезпека стане надто серйозною!»²⁶ В. І. Ленін наполягав «всю увагу, всі сили спрямувати на мирну (без склок, без полеміки, без згадування вчорашніх бійок), ділову, позитивну роботу в дусі рішень III конгресу»²⁷, з особливим терпінням і ґрунтовно, не лякаючи робітників різкими словами, роз'яснювати непримиренні суперечності між лозунгами вождів і їх реформістською політикою²⁸.

Таким чином йшлося не про припинення боротьби з ідеологічним противником — ревізіонізмом. В. І. Ленін завжди дотримувався такої думки: «Першою умовою справжнього комунізму є розрив з опортунізмом»²⁹. Йшлося про нові форми ідеологічного впливу на маси, які були у таборі реформістів. Отже, тактику єдиного фронту, метою якої є завоювання більшості робітничого класу і трудящих взагалі на бік соціалістичної революції В. І. Ленін розумів не тільки як прямий метод революційних дій робітничого класу, але і вміння комуністичних партій відступити з метою внесення соціалістичної свідомості в більш широкі маси трудящих для організації нового наступу. У зв'язку з цим тактика єдиного фронту немислима без використання добровільних взаємних політичних компромісів з тимчасовими і непослідовними попутниками на шляху до пролетарської революції в боротьбі проти спільного ворога: монополістичного капіталу і його найбільш реакційного різновиду — фашизму. Сьогодні в країнах капіталу немає такої компартії, яка б у тій чи іншій формі не використовувала ленінського вчення про єдність дій пролетаріату і трудящих. Історія міжнародного комуністично-

²⁴ Б. Я. Лейбзон, К. К. Шириня. Назв. праця, стор. 60—61.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 437.

²⁶ Там же, стор. 434.

²⁷ Там же, стор. 475.

²⁸ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 150.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 427.

го руху засвідчує, що боротьба комуністів за єдність не визначається тактичними міркуваннями, а є постійною лінією їх дій. «Трудящі і демократи, — заявив 21 березня 1968 р. Вальдек Роше, — дедалі більше усвідомлюють, що єдність лівих сил є необхідною умовою для того, щоб узяти верх над сучасним режимом»³⁰. Кінцевою метою єдності дій трудящих КПФ проголосила соціалізм, боротьбу за який вона здійснюватиме з іншими загонами робітничого класу і їх організаціями.

Велику роботу по згуртуванню демократичних сил проти спільного ворога — монополістичного капіталу ведуть компартії Італії, США, Англії, Аргентини, Чілі та інших країн.

Ленінська політика і тактика єдиного фронту — одна з найактуальніших проблем сучасного міжнародного робітничого і комуністичного рухів. Від лівоблокістської тактики більшовиків, через єдиний робітничий, антифашистський і народний фронт в 20-х—30-х роках, до антиімперіалістичного фронту на сучасному етапі — така історична еволюція цього важливого питання.

Зміст і форми, а також соціальна база єдиного фронту на кожному етапі і в кожній країні надзвичайно різноманітні. Все залежить від конкретної історичної обстановки. Але ряд принципів політики єдиного фронту залишаються спільними для всіх комуністичних партій: боротьба за єдиний фронт повинна служити соціальному прогресові, підносити рівень політичної свідомості пролетаріату і трудящих. Укладаючи угоди, блоки з опозиційними силами проти спільного ворога, комуністи ні на хвилину не відходять від своїх програмних цілей.

³⁰ «Правда», 22 березня 1968 р.

В. І. ЛЕНІН ПРО СТАНОВИЩЕ НЕГРІВ У США

Негритянська проблема була і є однією з найбільш животрепетних і трагічних протягом усієї історії Сполучених Штатів. Цю трагічність зумовило рабство, а пізніше расова дискримінація, що його змінила. Проголосивши право людини на рівність і свободу, американська буржуазія залишила кайдани рабства на руках своїх темношкірих співгромадян. Це зрештою привело до громадянської війни.

Класики марксизму-ленінізму дали глибокий аналіз негритянської проблеми в США, визначили її місце в історії та суспільному житті Америки. Маркс і Енгельс глибоко розкрили причини і закономірності виникнення громадянської війни в Сполучених Штатах. Повну ліквідацію залишків рабовласництва вони вбачали в повній конфіскації плантаторських латифундій і розподілі землі між визволеними буржуазною революцією неграми¹. Розвиваючи їх ідеї, Ленін підкреслював все-світньоісторичне, прогресивне і революційне значення громадянської війни в Америці². Але водночас він вказував на незавершеність цієї буржуазної революції, оскільки негри були «звільнені» без землі, і на півдні США і після громадянської війни залишилися сильні пережитки рабства³.

Слід відзначити той факт, що Маркс і Ленін, з метою порівняння революційних рухів тих часів, часто наводять паралелі між становищем кріпаків у царській Росії і рабів у Північній Америці, вказують на аналогії в їх «звільненні» і в становищі після визволення. Говорячи про боротьбу кріпаків Росії і рабів Америки, Маркс писав 1860 р. у листі до Енгельса, що найвизначнішими подіями в світі у той час, з одного боку, був американський рух рабів, що почався після смерті Брауна, а з іншого, рух рабів у Росії⁴. Через багато років, у 1913 р. В. І. Ленін укаzuвав, що і в Росії, і в Америці трудящі не дістали справжньої волі, «бо капіталізм не може «вмістити» іншого звільнення крім правового, та й це останнє всіляко урізує»⁵. А через два роки в праці «Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві» він ще раз підкреслював, що «економічна однорідність становища негрів в Америці і *«колиш-*

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. XXIII, стор. 289 (1 вид.).

² Див., В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 50.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 12.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. XXX, стор. 4.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 486.

ніх поміщицьких» селян в центрі землеробської Росії виявляється різною»⁶. Характеризуючи південь США, В. І. Ленін зазначав, «що населення тікає з нього в інші капіталістичні райони і в міста, як тікає в Росії селянство з найбільш відсталих... губерній»⁷. У цій праці Володимир Ілліч характеризує процеси і закони розвитку капіталізму в сільському господарстві Сполучених Штатів Америки. На основі незаперечних фактів він дає глибокий аналіз становища негрів у США, показавши, що політика американського капіталізму щодо негрів — це політика найжорстокішого гноблення, експлуатації й найпідлішої расової дискримінації, що прийшла на зміну рабству як його ганебне продовження.

Говорячи про тяжке становище кольорових у Сполучених Штатах, В. І. Ленін писав, що американська буржуазія «звільнивши» негрів, «постаралася на ґрунті «вільного» і республіканськи-демократичного капіталізму відновити все можливе, зробити все можливе й неможливе для найбезсоромнішого і найпідлішого гноблення негрів»⁸.

У процесі капіталізації американського землеробства негритянське населення перетворювалося на орендарів-здольщиків напіврабської залежності. Ці думки, висловлені В. І. Леніним понад п'ятдесят років тому, актуальні й сьогодні. Зараз типовий фермер-негр залишається таким же орендарем, як і колись. З усього негритянського фермерського населення південних штатів лише 10% є власниками невеликих ділянок землі. Причому ці ділянки настільки дрібні, що навіть білі орендарі, в тому числі й здольщики, мають у середньому набагато більше землі, ніж власники-негри. Відомий американський публіцист С. Кеннеді наводить такі цифри: білі власники ферм мають у середньому 140 акрів землі, білі орендарі — 120, а повні власники-негри — лише 60 акрів⁹. До того ж слід врахувати, що, як правило, фермер-негр має гіршу землю і будівлі, ніж білий, ферма його коштує значно дешевше. В 1950 р. середня вартість землі з будівлями на одну ферму у білих становила 13 688 доларів, а у негрів — всього 3 204. Не дивно, що і середній річний прибуток фермерів-негрів складає всього 1/3 прибутку білих фермерів¹⁰.

Характерно, що в наш час, як і в 1910 р., негрів-здольщиків у Сполучених Штатах більше, ніж білих, хоч негритянське населення тут становить лише 10%. Так, у 1959 р., за даними сільськогосподарського перепису, в країні було 73 387 небілих та 47 650 білих здольщиків¹¹. Значення цієї різниці можна повною мірою оцінити, якщо врахувати, що на півдні — основному районі здольщини, білих у п'ятеро більше, ніж негрів. До того ж матеріальне й правове становище білих здольщиків неможливо ототожнювати із статусом здольщиків-негрів. Тут, як скрізь у Штатах, діє непорушний закон американської «демократії» — відтиснення негрів на найнижчий соціальний щабель. Тому кількість найбільш експлуатованих, найбільш пригноблених здольщиків, так званих кроперів, серед негритянських орендарів значно більша, ніж серед білих.

Найважливіша різниця між кроперами та іншими категоріями здольщиків полягає в тому, що перші, працюючи на землі плантатора і користуючись його знаряддями праці, віддають власнику землі половину врожаю, тоді як другі — лише 1/3. Поряд з цим, кропери перебува-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 15.

⁷ Там же, стор. 14.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 12.

⁹ С. Кеннеді. Путеводитель по расистской Америке, М., 1955, стор. 104.

¹⁰ Д. Уилер. Развитие сельского хозяйства США и его проблемы, М., 1959, стор. 274; E. Ginzberg. The negro potential, N. J., 1956, стор. 16.

¹¹ Факты о положении трудящихся в США (1961—1962), М., 1964, стор. 155.

ють у значно більшій особистій залежності від плантатора. Практично землевласник контролює все життя кропера, він визначає обсяг виробництва і обсяг споживання, постачання кроперів необхідними товарами цілком залежить від плантатора.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві Сполучених Штатів на початку ХХ ст. йшов, як указував В. І. Ленін, швидкими темпами, насамперед за рахунок експропріації дрібного землеробства, поглинення дрібних ферм великими господарствами. Один з шляхів такої експропріації є застава ферм. Зростання числа заставлених ферм пояснювалося, як пише В. І. Ленін, — «розробленням» плантацій, які продаються ділянками неграм і білим фермерам, причому сплачується тільки частина купівельної ціни, а решта перетворюється в іпотеку»¹². Саме тут на дрібних фермерів і чекала небезпека. Вони потрапляли в тенета капіталістичних банків, оскільки «ріст числа заставлених ферм в усякому разі означає фактичний перехід влади над ними в руки капіталу»¹³.

Можливість одержати власну землю, стати незалежним господарем породила серед значної кількості негритянського населення ілюзорні надії — позбутися капіталістичного гніту й расової дискримінації шляхом впертої праці на взятих у викуп ділянках. Навіть такий відомий лідер негритянського руху, як Уїльям Дюбуа, наївно вірив у можливість створення в капіталістичній Америці відокремленої незалежної негритянської громади, де не буде експлуатації й расового гніту.

В. І. Ленін указував на утопічність прагнення негрів стати самостійними фермерами-землеробами. Він бачив, що тенденція капіталізму до експропріації дрібного землеробства діє з великою, нестримною силою.

Хід історичного розвитку повністю підтвердив висновки В. І. Леніна. Протягом 1935—1965 рр. кількість ферм у США зменшилася вдвоє, зокрема, протягом 1950—1960 рр. 1700 тис. фермерських родин через банкрутство не змогли займатися сільським господарством¹⁴. Ця тенденція передусім б'є по фермерах-неграх, бо їх господарства, як правило, найдрібніші. Слід зазначити, що в 1960 р. переважну більшість негрів, які залишилися в сільському господарстві (усього 11,5% від загального числа чоловіків-негрів і 3,6% — жінок, порівняно з відповідно — 56,1% і 52,2% у 1910 р.¹⁵), становили не власники ферм, а сільськогосподарські робітники. Згідно з переписом населення, в 1960 р. фермери складали 4,4%, а сільськогосподарські робітники — 7,1% від загального числа зайнятого негритянського чоловічого населення, тоді як серед білих відповідні цифри дорівнювали 5,6% і 2,3%¹⁶.

Говорячи про тенденцію капіталізму до експропріації дрібного землеробства, В. І. Ленін писав: «Тільки дві обставини й паралізують ще цю тенденцію в Сполуч. Штатах: 1) наявність ще нероздроблених рабовласницьких плантацій на півдні, де є забите й пригноблене населення негрів, і 2) незаселеність заходу. Ясно, що обидві ці обставини служать разом розширенням завтрашньої бази для капіталізму, підготовкою умов для ще швидшого і ще ширшого його розвитку»¹⁷.

В. І. Ленін геніально передбачив ті процеси, які відбуваються на півдні США в наші часи. Понад півстоліття тому він назвав американ-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 76.

¹³ Там же, стор. 77.

¹⁴ Политическая жизнь в США, М., 1966, стор. 23.

¹⁵ «Monthly Labor Review», 1962, № 12, стор. 1363.

¹⁶ Census of Population: 1960, v. 1, стор. 218.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 73.

ський південь тюрмою для «визволених» негрів¹⁸. Жорстока експлуатація, кривавий терор расистів змушували негритянське населення півдня тікати з сільської місцевості, що, зрештою, привело до концентрації його в містах, насамперед, у великих промислових центрах. Навіть сьогодні, як і на початку ХХ ст., відбувається інтенсивна міграція негритянського населення у північні та західні штати внаслідок чого на півдні з 77% у 1940 р. його залишилось 60% у 1960 р.¹⁹ Причому характерно, що найбільше виїхало з штату Міссісіпі, де расовий гніт особливо жорстокий.

Проте сьогоднішній міграційний рух американських негрів характеризується не менш інтенсивним переселенням сільських мешканців півдня до промислових центрів у межах цього району. Якщо, наприклад, у 1950 р. у сільській місцевості півдня мешкало 35%, а в містах — 33% негрів США, то у 1957 р. — відповідно 14% і 42%²⁰. Причина цього — різке зростання промисловості в південних штатах, обумовлене не тільки багатими природними ресурсами, а й наявністю забитого й приниженого населення негрів, дешевих робочих рук. В. І. Ленін передбачав, що монополісти кинуться на визиск цієї дешевої робочої сили.

Промисловість південних штатів зросла вдвоє порівняно з довоєнним періодом. Багато американських підприємців переводили свої заводи з півночі країни на південь. Безправне становище негрів, можливість безкарно експлуатувати їх, гарантія від страйків через слабкість або й відсутність профспілок дають капіталістам додаткові мільярдні прибутки. Про це відверто говорять самі експлуататори. Газета бізнесменів «Уолл-стріт джорнел» писала: «Нові підприємства будуються головним чином у південних штатах... де профспілки відносно слабкі і де існують спрямовані проти профспілок закони «про право на роботу»²¹.

Заробітки в цьому районі країни значно нижчі, ніж у будь-якому іншому. Так, 1954 р. середня погодинна ставка заробітної плати у виробничій промисловості на півдні була на 19% менша, ніж по всіх США, у харчовій промисловості на 23,6%, у текстильній та швейній — на 13,5%, у деревообробній та мебльовій — на 31,2%, у поліграфічній — на 39,2%, у шкіряній та взуттєвій — на 14,7%, у металургійній та металообробній — на 7,5%, у машинобудівній — на 11,1% менша²².

З даних перепису населення видно, як інтенсивно йшли негри сільськогосподарського півдня до промислових міст країни — в 1960 р. у містах мешкало 72,4% загальної кількості усіх небілих, що проживають у США (95,5% небілих складають негри) і 69,5% білих²³. Концентрація негритянського населення у великих промислових центрах має велике значення для долі негритянського народу і всього народу Сполучених Штатів Америки. Причому, це значення не вичерпується простою зміною соціально-економічного і політичного становища американських негрів. Переселення негрів з південних штатів на північ і захід сприяє «розширенню» негритянської проблеми, тобто перетворенню її з проблеми регіональної на загальнонаціональну. Скупчення великих мас негритянського населення в промислових містах призводить до зростання

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 14.

¹⁹ «Monthly Labor Review», 1962, № 12, стор. 1361.

²⁰ Р. Н. Norgren, A. N. Webster, R. D. Borgeson, M. B. Patten. *Employing Negro in American Industry*, N. Y., 1959, стор. 159.

²¹ В. Зорин. Негритянський народ в наступленні, М., 1963, стор. 20.

²² А. И. Кац. Положение пролетариата США при империализме, М., 1962, стор. 403.

²³ Census of Population; 1960, v. 1, стор. 143.

негритянського пролетаріату, сприяє «поглибленню» негритянської проблеми, зближуючи її з основною проблемою трудящої Америки — боротьбою проти капіталістичної експлуатації.

Багато уваги приділяв В. І. Ленін аналізу становища негрів США в галузі освіти. На основі незаперечних статистичних даних він показав, що і в цій важливій сфері життя американські власті, проводячи політику расової дискримінації, всіляко затримували розвиток культурного рівня негритянського населення. «Тимчасом як число неписьменних серед білого населення Сполуч. Штатів становило в 1900 році 6,2% населення (рахуючи населення віком 10 і більше років), для негрів цей % був 44,5%!! Більш ніж у 7 разів вищий!!»²⁴ — з обуренням писав В. І. Ленін.

Порівнюючи освітній рівень трудящих царської Росії і негрів Америки (відповідно — 73 і 44%), Ленін писав, що такий неподобно високий процент неписьменних «ганьбою падає на цивілізовану, передову країну, північно-американську республіку»²⁵.

Гостро актуальні ці ленінські слова і сьогодні. Навіть за офіційними даними перепису населення 1960 р. у США було 1,9% білих та 5,6% небілих віком від 25 років, що не дістали ніякої освіти. Коли до цих цифр додати 4,8% білих та 17,8% небілих, які закінчили від 1 до 4 класів, тобто, за визначенням американської асоціації по дослідженню проблем праці, фактично неписьменних, то можна зробити висновок, що на 1960 р. 6,7% білих та 23,4% небілих віком 25 років і більше були фактично неписьменними²⁶. Низький культурно-освітній рівень спричиняється до того, що $\frac{2}{3}$ негритянських трудящих використовуються переважно на некваліфікованих та напівкваліфікованих роботах, а білих — лише $\frac{1}{3}$. Безробітних серед них у 2 рази більше, ніж серед білих. Прибуток негритянської родини складає трохи більше 50% прибутку білої і т. ін.²⁷. Таким чином, можна зробити висновок, що дискримінація і гноблення негрів всебічні.

У своїх працях В. І. Ленін торкається ще одного дуже важливого питання, а саме — залежності становища білих трудящих від становища негрів. Розвиваючи думки К. Маркса про те, що народ, котрий гнобить інший народ, кує свої власні кайдани, що праця білих не може визволитися там, де праця чорних носить на собі ганебне тавро²⁸, Ленін пише: «Повчально, що серед білих в Америці процент неписьменних становить всього 6%. Але якщо ми поділимо Америку на райони колишні рабовласницькі (американську «Росію») і на райони не-рабовласницькі (американську не-Росію), то матимемо процент неписьменних *серед білих*: 11—12% у перших, 4—6% у других!

В колишніх рабовласницьких районах *вдвоє більший* процент неписьменних *серед білих*. Сліди рабства лежать не тільки на неграх!»²⁹.

Сучасне становище підтверджує вірність ленінського висновку про взаємозв'язок між расовим гнобленням негрів і класовим гнобленням усіх американських трудящих. Так, у 1950 р. 56,4% білої молоді північних штатів закінчили середню школу та 10,6% — коледж, а у південних штатах — відповідно 42% та 8,8%. Середня заробітна плата робітників півдня (як білих, так і негрів) менша, ніж на півночі та за-

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 12.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 486—487.

²⁶ Census of Population: 1960, v. I, стор. 206—207.

²⁷ Там же, стор. 214, 218; Факты о положении трудящихся в США (1959—1960 гг.), М., 1962, стор. 33.

²⁸ Див. К. Маркс. Капітал, т. I, М., 1949, стор. 306.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 487.

ході, білі трудящі півдня мають гірші житла, ніж в інших районах країни, серед білого населення південних штатів (порівняно з білим населенням усєї країни) менший процент користується виборчим правом. Так, наприклад, у 1960 р. в південних штатах 40% білих виборчого віку не було внесено до списків виборців. Фактично через застосування расистами засобів, спрямованих насамперед проти негрів — цензів освіти, осідлості та майнового цензу — права обирати були позбавлені і 10—15 млн. білих³⁰. Дискримінація негрів сприяє дискримінації білих трудящих.

Расова дискримінація — не породження якихось міфічних расових інстинктів, про які так люблять говорити апологети американського способу життя, не сума пережитків епохи рабовласництва, а наслідок свідомої політики правлячого класу. Уявлення про масштаби пограбування негритянського народу дають відомості урядового бюро переписів США: у 1962 р. сукупний прибуток американських негрів дорівнював 21 млрд. дол. або 4,8% національного прибутку, тоді як негри складають 10,5% усього населення США³¹. Крім того, великі прибутки одержують американські капіталісти від того, що з негритянського населення беруть підвищену квартплату, підвищують ціни на товари та за послуги у негритянських гетто і в південних сільськогосподарських районах. Так, наприклад, у Гарлемі квартплата на 66% вища, ніж по всьому Манхеттену³².

І зараз залишається в силі ленінська характеристика капіталістичної Америки як однієї «з перших країн щодо глибини прірви між жменькою знахабнелих мільярдерів, які захоплюються в бруді і в розкоші, з одного боку, і мільйонами трудящих, які вічно живуть на грані злиднів, з другого»³³.

Результатом жорстокої експлуатації є злиденне становище більшості негрів і значної кількості білого населення. Дослідження американських економістів, членів організації «Конференція по економічному прогресу», свідчать, що у 1960 р. бідували 60,6% родин небілих і 28,5% білих. Причому майже третина родин небілих і 1/10 білих жили в умовах крайніх злиднів³⁴.

У світлі цього цілком зрозумілою є та наполеглива боротьба, яку вже багато років веде негритянський народ і вся прогресивна Америка проти імперіалізму та расизму. Дальше погіршення соціально-економічного становища негрів, зростання негритянського робітничого класу на півдні штатів, провал урядової політики «поступових перетворень» у галузі негритянського питання, посилення впливу соціалістичних ідей та успіхів національно-визвольного руху народів Азії, Африки та Латинської Америки, — все це дає новий поштовх піднесенню боротьби американських негрів за свої права. За короткий час вони вирвали у правлячого класу ряд поступок, найважливішими з яких були закони 60-х років про громадянські права. Найбільшими досягненнями сучасного негритянського руху є зростання політичної свідомості найширших верств негритянських мас США, виникнення нових організацій, які взяли на озброєння масові засоби боротьби. Новий етап боротьби негритянських мас за свої права ознаменувався створенням у 1963 р. союзу роздрібнених у минулому негритянських організацій, об'єднаних на

³⁰ Факты о положении трудящихся в США (1955—1956 гг.), М., 1958, стор. 116.

³¹ Congressional Record, 1963, v. 109, № 209, стор. 23867.

³² Факты о положении трудящихся в США (1955—1956 гг.), стор. 110.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 44.

³⁴ Poverty and deprivation in the United States, Washington, 1962, стор. 59—60.

основі спільної програми і тактики. Часто ці організації виступають єдиним фронтом з великими загонами білих трудящих.

У зв'язку з піднесенням негритянського руху відбувається дальша поляризація сил. Зростає й активність табору расистів і всіх ультра-правих, зокрема, посилилися репресії проти учасників руху за громадянські права, знову відроджується колишня сила і впливовість ку-клукс-клану, дедалі частіше для придушення виступів мешканців негритянських гетто використовуються військові частини, власті вдаються до жорстокого терору проти негритянських лідерів. Одним з найганебніших проявів цього є вбивство в квітні 1968 р. лідера прогресивного негритянського руху Мартіна Лютера Кінга.

Разом з тим посилення боротьби негритянського народу за свої права виявляє і справжніх його друзів. Борці проти расової дискримінації одержують значну допомогу від багатьох профспілок, організацій молоді, руху за мир, деяких об'єднань представників культу.

Найбільш повну й послідовну допомогу негритянському рухові подає передовий загін американських трудящих — Комуністична партія Сполучених Штатів Америки.

Політика Компартії США у негритянському питанні нерозривно пов'язана з марксистсько-ленінською концепцією вирішення національної проблеми. Значною теоретичною базою для американських комуністів стала праця В. І. Леніна «Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях». Основні її положення лягли в основу прийнятої II конгресом Комінтерну резолюції з національного й колоніального питань.

Характерно, що ставлячи на розгляд свої тези, В. І. Ленін просив заслухати серед інших найскладніших і найпекучіших проблем, питання про негрів в Америці. Викликає інтерес й інший факт. Як видно з недавно знайденої у бібліотеці Гарвардського університету записки американського комуніста Джона Ріда і відповіді на неї В. І. Леніна, вождь світового пролетаріату вважав, що говорити про становище негрів США з трибуни II конгресу Комінтерну «абсолютно необхідно»³⁵.

В. І. Ленін стверджував, що капіталістичний лад неспроможний не тільки вирішити національне питання, але й вірно його порушити. «Буржуазній демократії,— писав він,— по самій природі її, властива абстрактна або формальна постановка питання про рівність взагалі, в тому числі про рівність національну. Під виглядом рівності людської особи взагалі буржуазна демократія проголошує формальну або юридичну рівність власника і пролетаря, експлуататора і експлуатованого, вводячи тим у величезний обман пригноблені класи»³⁶.

Борючись проти буржуазної демократії, викриваючи її брехливість і лицемерство, комуністи, як свідомі виразники боротьби пролетаріату за повалення влади буржуазії, повинні вважати головним у національному питанні не абстрактні і не формальні принципи, говорив далі В. І. Ленін, а точне врахування історично-конкретної обстановки, чітке виділення інтересів пригноблених класів із загального поняття народних інтересів, такий же чіткий поділ націй на пригноблених і гноблячих, «на противагу буржуазно-демократичній брехні, яка затушовує властиве для епохи фінансового капіталу і імперіалізму колоніальне і фінансове поневолення величезної більшості населення землі мізерною меншістю найбагатших передових капіталістичних країн»³⁷.

Комуністична партія Сполучених Штатів протягом усієї своєї ді-

³⁵ «Литературная газета», 17 квітня 1968 р.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 119.

³⁷ Там же.

яльності відстоювала у негритянському питанні вимоги, суть яких зводиться до забезпечення «повної економічної, політичної і соціальної рівності негритянського народу»³⁸.

Великою заслугою Компартії США є теоретична розробка шляхів вирішення негритянського питання. В одній із своїх праць У. Фостер писав, що негритянське питання — це в основному національне питання, але в ньому расовий фактор має велике значення³⁹. Компартія застерігає проти погляду на негритянський народ як на окрему націю, логічним виходом з сучасного становища для якої було б відокремлення. Такого помилкового погляду досить довго (з 1928 р. до кінця 50-х років) дотримувалися деякі керівники американських комуністів.

Особливою увагою американських комуністів користується проблема спільних дій негритянських і білих трудящих. Враховуючи, що негритянське питання є невід'ємною частиною загальних проблем боротьби робітничого класу США і його союзників за соціальний прогрес, за мир, демократію і соціалізм, Компартія постійно роз'яснює білим трудящим, що досягнення мети негритянського руху відповідає їх власним інтересам, що соціальний прогрес в Америці неможливий без вирішення негритянської проблеми, що головна перешкода на шляху єднання негритянських і білих трудящих — існування расової дискримінації у лавах організованих робітників⁴⁰.

Одночасно американські комуністи проводять велику роботу серед негритянських трудящих, роз'яснюючи їм принципи пролетарського інтернаціоналізму, а також того, що розв'язання основних завдань руху за громадянські права можливе лише в разі спільних дій негритянських і білих трудящих.

Ідею про вирішальну роль тісного об'єднання негритянських і білих трудящих у боротьбі проти монополістичного капіталу було розвинуто на XVIII з'їзді Комуністичної партії США, що відбувся у червні 1966 р. Підкресливши, що так звана «криза громадянських прав» є фактично глибокою соціальною кризою, яка дедалі сильніше розхитуватиме підвалини американського суспільства, з'їзд указав, що негритянський рух почав загрожувати безпосередньо інтересам магнатів капіталу. З'їзд також відзначив, що рух за громадянські права, а також американські профспілки, які ведуть тяжку боротьбу проти росту безробіття та цілого комплексу інших проблем, зустрічають дедалі більший опір з боку монополій і державного апарату. Оскільки ні негритянський рух, ні профспілки США не мають достатньої сили, щоб самостійно поодиначі подолати перешкоди, які ставить і особливо які поставитиме в майбутньому на їх шляху правлячий клас, з'їзд прийшов до висновку про необхідність об'єднання зусиль негритянського і робітничого руху. Яскравим доказом реальності такого союзу є взаємодія негритянського руху і руху за мир у В'єтнамі.

Разом з тим Компартія Сполучених Штатів, виходячи з відомого положення В. І. Леніна, що лише соціалістична революція може на ділі принести рівноправність націям, «об'єднуючи спочатку пролетарів, потім всю масу трудящих в боротьбі з буржуазією»⁴¹, робить особливий наголос на тому, що, хоч у рамках американського капіталістичного суспільства й існує можливість при умові тісного згуртування білих і негритянських трудящих домогтися послаблення системи сегрегації і расової нерівності, повна ліквідація расового гніту можлива лише при соціалізмі.

³⁸ XVII Национальный съезд Коммунистической партии США, М., 1961, стор. 174.

³⁹ «Political Affairs», липень 1963 р., стор. 17—32.

⁴⁰ XVII Национальный съезд Коммунистической партии США, стор. 160.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 121.

Повідомлення

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ КУЛЬТУРНОГО ФРОНТУ (1946—1950 рр.)

І. І. ДЕРЕВ'ЯНКО

У спішний розвиток соціалістичного суспільства неможливий без створення робітничим класом і селянством своєї інтелігенції. В. І. Ленін ще в перші роки Радянської влади вказував, що без кадрів найрізноманітніших ланок культурного фронту, вихованих Комуністичною партією, не можна створити радянської культури, побудувати соціалізм. «Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво,— вказував Володимир Ілліч.— Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво — в руках спеціалістів і в їхніх головах»¹.

Комуністична партія, виконуючи настанови В. І. Леніна, провела величезну роботу по підготовці кадрів нової радянської інтелігенції — активного будівника нового суспільства. Завдяки безустанному піклуванню Комуністичної партії про виховання національних кадрів багатотисячна армія фахівців в усіх галузях народної освіти, науки і культури виросла на Україні. Це була велика перемога партії і всього радянського народу.

Слід зазначити, що робота партійних організацій України з працівниками культурного фронту як у довоєнні, так і післявоєнні роки ще не знайшла достатнього висвітлення в історико-партійній літературі. Майже не відображена діяльність партійних організацій по добору, навчанню і вихованню спеціалістів для культосвітніх установ. В працях О. К. Зубаня, Т. М. Шашла, М. С. Лисака розглядаються лише окремі проблеми підготовки радянських педагогів, в основному, учителів загальноосвітніх шкіл. Частково робота з кадрами працівників культури показується у книгах І. Д. Золотоверхого і В. І. Юрчука, в окремих статтях, опублікованих з нагоди 40-річчя і 50-річного ювілею Радянської держави². Тимчасом інтерес становить узагальнення матеріалів про діяльність КП України по зміцненню кадрів радянської культури в роки першої післявоєнної п'ятирічки.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

² О. К. Зубань. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1954—1960 рр.), Львів, 1967; Т. М. Шашло. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні, К., 1963; І. Д. Золотоверхий. Історія радянської культури, К., 1966; М. С. Лисак. Заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по забезпеченню шкіл України педагогічними кадрами в роки першої післявоєнної п'ятирічки (1946—1950 рр.); В. І. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства 1945—1952 рр., К., 1965; Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967; Радянська Україна, К., 1967; Українська культура. Збірник статей, К., 1957.

У роки Великої Вітчизняної війни в цій галузі були великі втрати. Численні культурні діячі полягли на фронтах, а з тих, що через якісь обставини залишились на окупованій території, багатьох замучили в катівнях гестапо, концентраційних таборах.

В перші дні після визволення тимчасово захопленої території УРСР почалася відбудова господарства. Значна частина української інтелігенції разом з промисловими підприємствами, учбовими закладами, установами культури і мистецтва реєвакуувалася з східних районів СРСР і взяла участь у відновленні життя. До роботи включилися також працівники культури, які залишалися на Україні під час окупації. Уже в перші місяці після вигнання фашистських загарбників було відбудовано багато тисяч шкіл, технікумів, культосвітніх і мистецьких закладів. Так, школи Полтавщини відновили свою роботу зразу ж після визволення області в жовтні 1943 р. На цей час з них діяло 1530³. Аналогічне становище було й в інших областях республіки. Розгорнулася діяльність і культурно-освітніх закладів: клубів, бібліотек, хат-читалень, музеїв. У 1945 р. на Україні працювало 18 705 клубних установ або 74% їх довоєнної кількості⁴.

Відновлення і дальший розвиток культурного будівництва постійно вимагали збільшення армії працівників цього фронту. Через нестачу підготовлених кадрів багато установ працювали без повного штату. Наприклад, у школах Полтавської області в 1944 р. не вистачало 919 вчителів. В області їх було тільки 48,9% з вищою і незакінченою вищою освітою⁵. Зростала потреба у висококваліфікованих викладачах вузів, у науковцях з високими ступенями і званнями.

Нерозв'язаною лишалася проблема кадрів культосвітніх працівників. На 1 квітня 1946 р. для заповнення штатів тільки районних і сільських установ цього профілю не вистачало понад 2,7 тис. чоловік⁶. Серед 1980 завідуючих сільськими бібліотеками лише 500 мали закінчену середню освіту⁷. Необхідно було зміцнити кваліфікованими творчими силами театри і філармонії.

Всі ці недоліки негативно відбивалися на розгортанні культурного будівництва. Тому Центральний Комітет Компартії України, Уряд республіки, вживали дійових заходів щодо підготовки і перепідготовки працівників, зміцнення партійно-комсомольського прошарку на вирішальних ділянках культурного фронту.

Партійні організації докладали зусиль, насамперед, щоб укомплектувати кадрами установи і заклади народної освіти як головної ланки в культурному розвитку суспільства. Винятково великого значення надавалось підготовці вчителів. Вже в 1950 р. Міністерство освіти УРСР відрядило до шкіл республіки 15 800 випускників, підготовлених в 6 університетах, 24 педагогічних і 43 учительських інститутах, та 82 педучилищах. При розподілі їх особлива увага приділялась забезпеченню педагогічними кадрами шкіл західних областей, куди було направлено 8 360 чоловік⁸. Відновили роботу інститути вдосконалення учителів. Вони організували короткотермінові семінари з метою підвищити кваліфікацію викладачів історії, мови й літератури. Були створені шести-

³ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 16, оп. 6, од. зб. 467, арк. 63.

⁴ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 461.

⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 6, од. зб. 259, арк. 154; од. зб. 246, арк. 34.

⁶ Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967, стор. 256.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 103, од. зб. 257, арк. 57, 79.

⁸ «Більшовик України», 1949, № 1, стор. 58; «Радянська освіта», 15 липня 1950 р.

і восьмимісячні педагогічні курси, які готували вчителів переважно для початкової школи. В Харківській області, наприклад, місячні курси при об'їзді в 1947/48 навчальному році закінчили 583 чоловіки. 2256 педагогів були слухачами короткотермінових семінарів при Інституті вдосконалення вчителів⁹.

Партія і Уряд Української РСР приділяли значну увагу поліпшенню заочного навчання вчителів. В республіці частина викладачів не мала відповідної освіти. В 1949/50 навчальному році у педвузах та училищах республіки заочним навчанням було охоплено понад 60 тис. педагогів¹⁰. Все це дало добрі результати. Протягом п'ятирічки чисельність вчителів у загальноосвітніх школах республіки зросла на 107,9 тис. чоловік, або більше ніж у 1,5 раза¹¹. Поліпшився якісний склад учительських кадрів. Значно збільшилась кількість фахівців з вищою і незакінченою вищою освітою.

Велика увага з боку партійних і радянських органів була приділена добору, розстановці й вихованню викладачів вищої і середньої спеціальної школи.

Обкоми, міськкоми і райкоми партії стали глибше і конкретніше займатися цією справою. Зокрема, бюро Харківського міськкому і міських райкомів систематично обговорювали, наприклад, такі питання: «Про стан роботи по підготовці наукових кадрів через аспірантуру в гірничому, інженерно-економічному, ветеринарному інститутах та інституті торгівлі», «Про добір, розстановку і виховання професорсько-викладацького складу в учительському і інженерно-економічному інститутах», «Про хід набору до аспірантури в Харківському механіко-машинобудівному і сільськогосподарському інститутах» та ін.¹² Все це сприяло зміцненню вузів здібними викладачами, поліпшенню роботи по добору, підготовці і вихованню молодих науковців. В 1950 р. на Україні вчився 1951 аспірант, закінчили аспірантуру 519 чоловік. У вузах і науково-дослідних установах працювало 7 тис. науковців з вченими ступенями — майже в 2,5 раза більше, ніж до війни¹³.

Центральний Комітет Компартії України велику турботу виявляв про зростання партійно-комсомольського прошарку педагогічних кадрів. Протягом 1945—1948 рр. кількість комуністів — учителів, директорів, завідувачих школами і працівників органів народної освіти УРСР зросла з 6,4 тис. до 16 тис. чоловік, тобто в 2,5 раза¹⁴. В 1949 р. у вузах і наукових установах України працювало 6 469 комуністів-наукових працівників, що становило 29,1% до загальної кількості науковців республіки. Швидко зростало число шкільних партійних організацій, посилювалась їх роль у комуністичному вихованні учнів. Наприклад, у школах Сумської області протягом 1946—1947 рр. кількість первинних парторганізацій і комуністів майже потроїлась¹⁵.

Серйозна увага приділялась кадрам науково-дослідних установ як головної рушійної сили науки. Особливої ваги надавалось вихованню і висуванню молодих вчених, гармонійному сполученню досвіду і знань старшого покоління наукових працівників з енергією і знаннями молоді. Одним з показників широкого розвитку науки на Україні в перші післявоєнні роки було поповнення її штабу — Академії наук УРСР

⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 27, од. зб. 19, арк. 10.

¹⁰ «Радянська освіта», 10 червня 1950 р.

¹¹ Народне господарство Української РСР, стор. 425.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 103, од. зб. 216, арк. 32, 33.

¹³ Народне господарство Української РСР, стор. 454, 455.

¹⁴ В. Юрчук. Назв. праця, стор. 178.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 106, од. зб. 345, арк. 7.

людьми, які прославили свої імена цінними відкриттями. Протягом 1946—1949 рр. до Академії обрано 25 нових дійсних членів і 28 членів-кореспондентів¹⁶.

Вчені Радянської України в тісній творчій співдружності з ученими всього Радянського Союзу здійснили ряд важливих відкриттів і винаходів, посилили кваліфіковану допомогу виробництву. Великий вклад у розвиток вітчизняної науки і практики внесли відомі всьому світові діячі — Є. О. Патон, С. О. Лебедев, О. О. Богомолець, О. В. Палладін, М. Д. Стражеско, В. Я. Юр'єв, О. П. Соколовський та ін.

Партійні організації республіки вживали заходів до зміцнення кадрів культурно-освітніх закладів, від яких залежала плідотворна діяльність клубів, будинків культури, бібліотек, музеїв. У травні 1946 р. Пленум ЦК КП України обговорив питання про стан культурно-освітньої роботи в Луганській і Миколаївській областях та в м. Маріуполі і визначив основні напрямки в цій галузі. Пленум заборонив партійним і радянським організаціям звільняти й переміщати працівників культосвітніх установ без відома обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У¹⁷.

На основі цих рішень виправлялись недоліки і помилки в роботі з кадрами, установи укомплектовувались досвідченими фахівцями. Так, партійна організація Волинської області протягом 1946 р. повністю забезпечила штатами обласний, міські і районні відділи культосвітньої роботи, добилася поліпшення якісного складу завідуючих бібліотеками, клубами і хатами-читальнями. На ці посади були підібрані працівники з числа партійних, радянських, комсомольських і профспілкових діячів та демобілізованих воїнів Радянської Армії. Обласний відділ розробив план проведення щомісячних дводенних семінарів для культосвітніх працівників. Всі вони були введені в номенклатуру обкому і райкомів партії¹⁸.

Загалом у республіці протягом 1946—1947 рр. взято в районну номенклатуру 4 512 керівників сільських клубів і 866 завідуючих сільськими бібліотеками, тобто майже половину цих кадрів на селі.

Вживались заходи по зміцненню партійно-комсомольського прошарку в колективах культурно-освітніх установ. До травня 1948 р. було направлено на посади завідуючих сільськими і колгоспними клубами 1 479 комуністів і 3 213 комсомольців. У 1949 р. серед культосвітніх працівників налічувалось 5 422 члени партії і 10 324 комсомольці — майже в 2 рази більше, ніж в 1946 р.¹⁹ У 1950 р. серед 640 завідуючих райвідділами культури 85% мали вищу і середню освіту, в тому числі керівники — спеціальну²⁰.

Незважаючи на значне розширення мережі культосвітніх установ протягом 1945—1950 рр., кількість лише масових бібліотек зросла більше ніж в 7 раз²¹. На кінець п'ятирічки всі клуби і бібліотеки були укомплектовані кадрами. Серед завідуючих сільськими клубами майже вдвоє зменшилась кількість тих, що мали початкову освіту, і збільшилось число працівників з неповною середньою та вищою освітою. Якщо в попередні роки на цих посадах не було жодного керівника з спеціальною освітою, то в 1950 р. їх налічувалося 339²². Спираючись на чис-

¹⁶ «Радянська Україна», 17 лютого 1950 р.

¹⁷ «Радянська Україна», 22 травня 1946 р.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1521, арк. 6.

¹⁹ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 11, спр. 1, арк. 35, 36, 86.

²⁰ Там же, оп. 13, спр. 6, арк. 53; спр. 1, арк. 4.

²¹ Народне господарство Української РСР, стор. 455.

²² Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 13, спр. 6, арк. 11, 4, 53.

лений актив, вони виявляли багато ініціативи, використовували найрізноманітніші форми і методи культурно-масової роботи. В ті роки на Україні народилось багато нових форм у цій галузі — народні університети (1950 р.), народні музеї (1948 р.), агіткультбригади (1943 р.). Перевірені на практиці, вони витримали екзамен часом, поширилися в республіці й країні в наші дні і відіграють важливу роль в комуністичному вихованні трудящих.

Багато працівників показали себе справжніми ентузіастами культурно-освітньої роботи. Павлоградський районний будинок культури на Дніпропетровщині очолював комуніст І. Саенко. За його ініціативою клубний актив, комсомольці і молодь відбудували приміщення, організували тут регулярне читання лекцій, гуртки художньої самодіяльності. Як активного та енергійного керівника й організатора І. Саенка обрали депутатом сільської Ради. В дні святкування 30-річчя Радянської влади на Україні уряд нагородив його орденом «Знак пошани»²³. Добре зарекомендували себе завідувачі сільськими клубами — Старорябинівським Охтирського району Сумської області, яким керує комуніст М. Савченко; Летавським Чемеровецького району Хмельницької області, очоленим А. Демчуком; а також директор Городнянського районного будинку культури Чернігівської області М. Резником²⁴.

Проте загалом кадри клубних керівників на селі продовжували залишатись все ще слабкою ланкою в системі культурно-освітньої роботи. Про зміцнення їх партійні організації дбали і в наступні роки.

Краще були укомплектовані кадрами бібліотеки республіки. В 1949—1950 рр. проводилась атестація працівників цієї ланки, в результаті чого кадри були зміцнені. Протягом одного лише 1949 р. у сільських бібліотеках кількість завідуючих з середньою і вищою освітою зросла майже в два рази. В Полтавській і Сумській областях число спеціалістів бібліотечної справи збільшилось за цей час у три з лишком рази²⁵.

Багато з них своєю сумлінною, копіткою працею вносили гідний вклад у піднесення культури народу. Велику повагу читачів заслужили, наприклад, працівники Полтавської обласної бібліотеки для дорослих, колектив якої в 1947 р. у соціалістичному змаганні культосвітніх установ республіки зайняв друге місце, а також Львівської обласної, Гадяцької районної бібліотек та багатьох інших.

Уряд республіки повсякденно дбав про підготовку висококваліфікованих, здібних спеціалістів культурного фронту. 24 травня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про відновлення Державного бібліотечного інституту в Харкові, де готувалися клубні й бібліотечні працівники вищої кваліфікації. В жовтні 1949 р. при Державній публічній бібліотеці УРСР було організовано аспірантуру. За 1945—1950 рр. Харківський бібліотечний інститут та 18 технікумів культосвітньої роботи на Україні підготували і направили у відповідні заклади республіки 5 037 спеціалістів²⁶.

Для підготовки кадрів широко використовувалась система заочно-го навчання. В 1948 р. на заочних відділах згаданого інституту та технікумів навчалось 3 370 чоловік²⁷. В центрі і на периферії було розгор-

²³ «Культосвітня робота», 1948, № 11, стор. 51.

²⁴ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 25, спр. 10, арк. 25.

²⁵ Там же, оп. 13, спр. 6, арк. 55.

²⁶ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 13, спр. 6, арк. 1, 13; спр. 17, арк. 8; оп. 11, спр. 1, арк. 86, 114.

²⁷ Там же, оп. 11, спр. 1, арк. 148.

нуто мережу республіканських і місцевих курсів та семінарів. Лише протягом 1947—1948 рр. на 15-денних обласних і районних семінарах перепідготовлено 12 596 культосвітніх працівників²⁸.

Значна робота проведена в республіці по збагаченню теорією і передовою практикою досвіду музейних спеціалістів республіки. В 1950 р. організовано їх екскурсії до центральних музеїв країни, створено місячні курси в Києві для підвищення кваліфікації працівників історичних, краєзнавчих і літературно-меморіальних музеїв²⁹.

Підготовка кадрів кіномеханіків на Україні проводилася у Київській, Харківській та Львівській республіканських школах, які випускали щороку для кожної області по 50—75 спеціалістів. Це дало змогу значно поліпшити справу кінообслуговування трудящих. У 1950 р. 430 механіків сільських пересувок і колгоспних кінотеатрів та 10 міських, 76 районних відділів кінофікації достроково виконали план. 17 сільських кіномеханіків дали по два річні плани, а М. Іванов з Кадіївки Донецької області — три. В Києво-Святошинському районі добре зарекомендував себе кіномеханік Я. Забаріло. Він досконало оволодів апаратурою і технікою демонстрування, згуртував хороший актив кіноорганізаторів. За успішну роботу його нагороджено орденом «Знак пошани»³⁰.

В перші післявоєнні роки бурхливо розвивалась українська література, збагачувались всі види радянського мистецтва. В своїх постановках з ідеологічних питань, прийнятих у 1946—1948 рр., ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У зосереджували увагу партійних організацій, художньої інтелігенції, наукових працівників на необхідності посилити інтернаціональне виховання трудящих, боротьбу проти проявів реакційної ідеології. Партія, керуючись ленінськими вказівками, оберігала право інтелігенції на творчий пошук і разом з тим відстоювала принципи партійності й народності літератури та мистецтва, добивалась, щоб результати духовної діяльності сприяли утвердженню комуністичної ідеології. Це благотворно позначилось на культурному внеску творчих організацій республіки. Плідно працювали над новими художніми творами представники старшого і середнього покоління українських радянських письменників. У ці роки в літературі з'явилися імена талановитих митців О. Т. Гончара, М. П. Стельмаха, П. М. Воронька, Ю. О. Збанацького, В. П. Козаченка, В. С. Кучера та ін. Характерною рисою розвитку українського мистецтва було те, що в нього прийшла обдарована молодь. На творчому звіті правління Спілки композиторів України в Москві в 1950 р. щире схвалення слухачів викликали твори молодих українських композиторів В. Гомоляки (у 1946 р. закінчив консерваторію), студента Київської консерваторії І. Шамо та ін.³¹. Яскравими представниками молодого покоління майстрів радянського балету були солісти кращих артистичних колективів республіки, зокрема, О. Горчакова, балерина Донецького оперного театру, яка закінчила Київське хореографічне училище, О. Радніна з Одеського театру опери та балету, випускниця Ленінградського вищого академічного хореографічного училища. На столичній сцені виступила співачка Е. Томм та багато інших. В післявоєнні роки дебютувала здібна акторська молодь.

Х Українська художня виставка 1949 р. яскраво продемонструвала зростання образотворчого мистецтва. Полотна таких художників, як

²⁸ Підраховано автором на основі джерел Архіву Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 11, спр. 1, арк. 150; спр. 2, арк. 1—5, 12, 35, 91; оп. 13, спр. 2, арк. 91.

²⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. II, К., 1961, стор. 218.

³⁰ «Радянське мистецтво», 5 квітня, 13 грудня 1950 р.

³¹ «Радянська Україна», 3 червня 1950 р.

В. Пузирков, Т. Яблонська та інші, свідчили про те, що молодим митцям належать капітальні високохудожні та ідейні твори³².

Активне залучення талановитої молоді до творчого процесу стало можливим тому, що Комуністична партія України повсякденно дбала про її підготовку у вищих і середніх мистецьких учбових закладах. Зразу після вигнання німецько-фашистських окупантів було відновлено роботу Київського і Харківського театральних інститутів. Вже в 1944 р. почали працювати 23 учбових заклади систем управління в справах мистецтв³³. У 1949/50 навчальному році діяло чотири консерваторії, 15 музучилищ, 20 музичних шкіл для дорослих. Тут було підготовлено за п'ятиріччя тисячі висококваліфікованих митців, які стали солістами оперних театрів, філармоній, викладачами музики, директорами музичних училищ, керівниками професіональних хорових колективів і гуртків художньої самодіяльності.

Вживались заходи, щоб до мистецьких учбових закладів приймати найобдарованішу молодь. У Київському театральному інституті, наприклад, організовувались «дні відкритих дверей» для випускників середніх шкіл. Харківська консерваторія виділяла своїх представників до складу журі на районних оглядах художньої самодіяльності, щоб відібрати там найталановитіших виконавців. З цією метою відряджались також представники до музичних училищ республіки. Проте в організації навчання були й недоліки. Повільно готувались кадри музикознавців-теоретиків, педагогів і музикантів з спеціальностей народних духових інструментів, зовсім не проводився випуск музичних критиків. Більше половини викладачів консерваторій не мали вчених ступенів і звань, число професорів і доцентів було незначним³⁴.

Уряд республіки вжив відповідних заходів щодо поліпшення підготовки музичних і вокальних кадрів на Україні. Відповідно до цього вводились нові навчальні програми й підручники з основних музично-теоретичних, історичних і спеціальних дисциплін. До педагогічної роботи на вокальних факультетах консерваторій і у відділах музичних училищ були залучені видатні майстри вокального мистецтва. Поліпшився відбір слухачів у музичні учбові заклади. Протягом 1948—1949 рр. в них проводилась атестація викладачів співу³⁵.

З метою підготовки керівників самодіяльних ансамблів при музичних учбових закладах, театральних колективах створювались короткотермінові курси за рахунок коштів колгоспів, споживчої кооперації і промкооперації. Наприклад, при Харківському інституті театального мистецтва та Державній консерваторії працювали місячні курси такого профілю, де щомісяця навчався 51 аматор³⁶. Провідні актори театрів, філармоній брали активну участь у роботі місцевих самодіяльних гуртків, допомагали хоровим та музичним колективам у місті й на селі.

Багато уваги в ці роки приділялось висуванню жінок на всіх ділянках культурного будівництва. В 1950 р. в культосвітніх закладах їх працювало 10 467, або 38,7% до загальної кількості всіх спеціалістів цієї системи в республіці. Лише протягом 1948—1949 рр. чисельність жінок у складі завідуючих клубами і бібліотеками на селі зросла на 1014 чоловік³⁷.

³² «Радянське мистецтво», 4 січня, 8 лютого 1950 р.

³³ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 2, спр. 1, 1944, арк. 87.

³⁴ «Радянське мистецтво», 1 березня 1950 р.

³⁵ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 2, спр. 1, 1948, арк. 166.

³⁶ «Правда», 5 квітня 1950 р.

³⁷ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 1, оп. 13, спр. 6, арк. 53, 55.

Комуністична партія виявляла постійну турботу про створення необхідних умов для роботи інтелігенції, поліпшення її матеріального становища. Постановою Раднаркому СРСР від 16 серпня 1944 р. підвищено заробітну плату завідуючим хатами-читальнями, сільськими клубами, директорам, художнім керівникам та інструкторам районних будинків культури. З 1 серпня 1944 р. збільшені ставки бібліотечних працівників. Зросла заробітна плата вчителів, їм надавались безплатні квартири, для них споруджувались житлові будинки. За рішенням Ради Міністрів Союзу РСР були підвищені оклади і поліпшені матеріально-побутові умови професорсько-викладацького складу.

Партія і уряд високо оцінювали заслуги працівників культури, відзначали кращих нагородами і почесними званнями, а народ обирав їх своїми посланцями до Верховної і місцевих Рад депутатів трудящих. В зв'язку з 30-річчям Великого Жовтня Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 січня 1948 р. велика група діячів культури Української РСР була нагороджена орденами і медалями Союзу РСР. На початок 1948 р. в республіці працювало 39 942 вчителі, які мали урядові відзнаки, 501 педагогу присвоєно почесне звання Заслуженого вчителя шкіл, понад 17 500 викладачів обрано депутатами Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР і місцевих Рад депутатів трудящих³⁸. За визначні дослідження і відкриття в галузі науки удостоєно високих нагород і державних премій багатьох учених. Серед них — професор Київського державного університету М. М. Боголюбов, професор Київського педінституту Ю. В. Лур'є, академік В. П. Філатов та ін.

Одним з невідкладних бойових завдань, які розв'язувала українська партійна організація у післявоєнні роки, було марксистсько-ленінське виховання і політичне загартування кадрів інтелігенції. Особливо посилилась ця робота після рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань, прийнятих у досліджуваний період. У республіці була створена широка мережа політичної освіти, яка охоплювала всі верстви інтелігенції. В 1950 р. у різних ланках цієї системи підвищували свої знання 400 тис. комуністів і багато безпартійних представників культурного фронту. Зокрема, у вечірніх університетах марксизму-ленізму в 1949/50 навчальному році навчалось понад 1200 працівників мистецтв³⁹. У вузах, творчих колективах проводились теоретичні конференції, семінари та інші заходи. Темати обговорення були актуальні питання марксистської філософії, естетики, ряд суспільно-політичних проблем. Наприклад, у всіх 28 вузах і 34 науково-дослідних інститутах м. Харкова в 1947 р. проходили теоретичні конференції професорсько-викладацького складу, присвячені 30-м роковинам Великого Жовтня. Відбулася також загальноміська наукова конференція⁴⁰.

Важливою формою допомоги самостійно вивчаючим марксизм-ленізм були цикли лекцій, лекторії для членів творчих спілок, різних верств інтелігенції. Тут висвітлювались актуальні проблеми філософії і естетики, організовувались зустрічі з керівними діячами. Велику роботу по підвищенню ідейно-теоретичного рівня творчих кадрів вели кабінети партійної освіти міськкомів і райкомів партії, будинки працівників мистецтв. Тільки у травні—червні 1950 р. в Київському будинку працівників мистецтв прочитано понад 20 лекцій і доповідей на політичні, науково-популярні та літературно-мистецькі теми⁴¹.

³⁸ «Радянська школа», 1949, № 1, стор. 12.

³⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. І, оп. 106, од. зб. 427, арк. 175.

⁴⁰ Там же, оп. 83, од. зб. 9, арк. 5; од. зб. 44, арк. 90.

⁴¹ «Радянське мистецтво», 5 липня 1950 р.

В ті роки було завершено випуск четвертого видання творів В. І. Леніна, вийшли у світ масовими тиражами окремі праці класиків марксизму-ленінізму. Це значно сприяло вивченню марксистсько-ленінської теорії. Важливе значення для ідеологічного загартування кадрів інтелігенції мали рішення грудневого Пленуму ЦК КП(б)У (1948 р.) «Про стан і заходи поліпшення постановки партійної освіти в партійних організаціях України». Останні стали глибше вникати в зміст політичного навчання, подавати конкретну допомогу слухачам і пропагандистам. Посилився контроль за цією справою. Питання політичної освіти інтелігенції стали систематично обговорюватись на засіданнях партійних комітетів, партзборах. Так, лише протягом 1949 р. Харківський міськком та райкоми сім разів обговорили питання марксистсько-ленінської підготовки працівників культури⁴².

Школою політичного виховання інтелігенції були й партійні збори, широке залучення її до активної участі в громадсько-політичному житті. Корисними виявились творчі конференції, на яких обговорювались проблеми роботи молодих митців. В 1950 р. у Києві й Харкові відбулися загальноміські конференції творчої молоді, в яких взяли участь секретарі обкомів партії, секретарі ЦК ЛКСМУ, керівні партійні та радянські працівники⁴³.

Багатий досвід щодо забезпечення кадрами всіх ділянок культурного будівництва в перші післявоєнні роки всебічно використовується і в наші дні, набуває дальшого розвитку. Проте не можна погодитись з тим, що окремі форми і засоби роботи з інтелігенцією нині незаслужено забуті. Йдеться, зокрема, про практику соціалістичного змагання серед її представників, про систему добору й навчання культурно-освітніх, особливо клубних, працівників. Життя вимагає налагодити масову підготовку й перепідготовку організаторів і методистів культосвітньої справи.

Ленінське вчення про культурну революцію є видатним вкладом у марксистську теорію соціалістичної революції, побудови соціалізму і комунізму. Керуючись заповідями великого вождя, Комуністична партія постійно піклується про духовне зростання радянського суспільства, невтомно дбає про виховання кадрів культурного фронту.

Успіхи Комуністичної партії в цій справі у перші повоєнні роки сприяли неухильному духовному збагаченню народу, стали основою, на якій ще яскравіше квітне українська радянська культура.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 845, арк. 42.

⁴³ «Радянське мистецтво», 28 червня, 4 жовтня 1950 р.

ОРГАНИ ВУЧК У ЗАХИСТІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ (1918—1922 рр.)

П. П. БАЧИНСЬКИЙ

У грудні 1968 р. минуло 50 років з дня утворення Всеукраїнської надзвичайної комісії — одного з бойових загонів ВЧК. Героїчні діла ВУЧК неодноразово привертали до себе увагу українських дослідників історії громадянської війни, Радянської держави і права¹. Треба зазначити, що, крім В. Д. Голіченка, ніхто не досліджував цієї теми в історичному плані. Проте ряд питань, зокрема діяльність місцевих органів комісії, ще й досі залишився майже не висвітленим у нашій літературі. Недостатньо показано також зв'язок чекістів з масами, участь трудящих у роботі ЧК. Треба відзначити, що історія чекістських органів України заслуговує на ширшу популяризацію і в художній літературі та кіно. В цьому подасть велику допомогу збірник документів і матеріалів з історії ВУЧК, який готують до друку працівники Інституту історії партії ЦК КП України і Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР.

Створені з ініціативи В. І. Леніна радянські органи державної безпеки вели героїчну боротьбу проти численних ворогів за зміцнення Радянської влади, за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні. Особливо гострою була ця боротьба на окраїнах колишньої царської Росії, де тріумфальна хода соціалістичної революції наштовхнулася на жорстокий опір не тільки великоруської контрреволюції, але й різноманітних буржуазно-націоналістичних реакційних організацій. В перші місяці соціалістичної революції функції знешкодження ворогів Радянської влади виконували воєнно-революційні комітети, а також місцеві Ради та червоногвардійські загони. Але загострення класової боротьби в країні, масові збройні виступи контрреволюції проти Радянської влади, змови, розвиток саботажу, шпигунства, спекуляції, перехід буржуазії до масового терору і т. п. змусили Комуністичну партію і Радянський уряд створити спеціальний надзвичайний орган для проведення рішучих заходів, спрямованих на придушення опору внутрішніх і зовнішніх ворогів. 7 (20) грудня 1917 р. Рада Народних Коміса-

¹ Історія держави і права Української РСР, К., 1961; П. П. Михайленко. К вопросу создания Всеукраинской чрезвычайной комиссии. — Ученые записки Львовского государственного университета, т. 38, вып. 3, 1961; А. И. Рогожин, Л. Н. Маймескулов. Всеукраинская ЧК в период иностранной военной интервенции и гражданской войны, Харьков, 1964; В. Голіченко. Вартові революції, К., 1966; його ж. Партійне керівництво органами державної безпеки, К., 1968; та ін.

рів РСФРР прийняла постанову про створення Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем на чолі з вірним учнем і соратником В. І. Леніна, видатним діячем партії Ф. Е. Держинським. Проте в перші місяці революції в багатьох губерніях, в тому числі й на Україні, надзвичайних комісій ще не було. Боротьбу з контрреволюцією тут вели Ради робітничих і солдатських депутатів, спираючись на підтримку трудящих і їх революційну творчість. Ті поодинокі надзвичайні місцеві комісії, які виникли зимою 1918 р. на Україні, ще не були чекістськими органами в повному розумінні цього слова, вони не були зв'язані між собою, не мали всеукраїнського керівного центру. Такий центр був утворений декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України 3 грудня 1918 р. Першим головою Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та зловживаннями по службі (в 1920 р. вона називалась Цупнадзвичком, а пізніше — знову ВУЧК) став член ЦК КП(б)У І. І. Шварц (Семен).

ВУЧК будувалась за зразком Всеросійської надзвичайної комісії, з тими ж правами, відділами і місцевими органами. В січні 1919 р. розпочалось формування особливого корпусу військ ВУЧК. При губернських чека створювались спеціальні батальйони. Командиром корпусу був призначений хоробрий революціонер Ф. І. Ніколаєнко². Корпус відіграв велику роль у боротьбі з бандитизмом, брав участь у розгромі багатьох контрреволюційних повстань.

З перших днів свого існування молодим чекістським органам України довелося виконувати складні завдання. Особливу загрозу для соціалістичних завоювань трудящих становила місцева націоналістична буржуазія, яка при підтримці світового імперіалізму всіляко намагалася звернути український народ з шляху соціалістичної революції, перетворити Україну на плацдарм для збройних виступів проти Радянської влади. Боротьба за зміцнення влади Рад на Україні проходила в дуже складних політичних і соціальних умовах. Тому український уряд змушений був звернутися до РНК РСФРР з проханням подати допомогу і посилити органи ВУЧК кадрами. В зв'язку з цим українські буржуазні націоналісти протягом 50 років брехливо твердять, нібито чекістські органи України були укомплектовані виключно росіянами, що вони не мали контактів з трудящими масами і не користувалися підтримкою з їх боку.

Чекістські кадри на Україні справді були багатонаціональними, як і сам склад населення республіки. Дійсно весною 1919 р., на прохання уряду УРСР, головою ВУЧК призначили М. Я. Лаціса, І. І. Шварц залишився його заступником. Хоч разом з Лацісом на Україну й прибула невелика група співробітників ЧК, основні кадри ВУЧК та її органів комплектувалися за рахунок місцевих працівників, відібраних партійними комітетами. В різний час у керівних органах ВУЧК і губернських надзвичайних комісіях працювали такі відомі на Україні партійні діячі, як С. Ф. Васильченко (Донецьк), С. І. Покко (Харків), В. О. Валявко (Катеринослав), П. М. Дегтяренко (Київ), М. І. Кручинський (Житомир), П. І. Оніщенко (Одеса, Запоріжжя), М. Г. Кропив'янський (командуючий військами ВЧК на Україні),

² Ф. І. Ніколаєнко брав активну участь у багатьох боях в 1918 р. проти пімещьких окупантів під Копотопом, Бахмачем і Харковом, в складі Луганського партизанського загону воював під Сватовим, Царициним і Астраханню, керував розгромом багатьох банд на Україні. Загинув він у бою проти контрреволюційних банд 8 квітня 1919 р. в районі Вишгород — Новопетрівці Київського повіту (ЦДАРА, ф. 16012, оп. 2, спр. 17, арк. 111).

І. А. Кравченко-Пахомов та багато інших. У роботі ВУЧК брали активну участь К. Є. Ворошилов, С. І. Власенко, які очолювали Наркомат внутрішніх справ*, М. О. Скрипник.

Великий вклад у справу зміцнення чекістських органів України внесли росіяни: В. М. Манцев (голова ВУЧК в 1920—1922 рр.), Ю. Г. Євдокимов, Ф. Я. Мартиннов, Н. О. Рославець, О. П. Альпов, О. М. Трепалов, І. А. Воронцов та ін.; латиші: Я. Х. Петерс, Ю. Ю. Аплук, К. М. Карлсон, Е. Я. Грундман, Г. Є. Магон; грузин В. Г. Сухарулідзе та ін. Пильно стежив за діяльністю українських чекістів Ф. Е. Дзержинський, який з 29 травня по 16 липня 1920 р. виконував обов'язки начальника тилу Південно-Західного фронту. Пізніше Ф. Е. Дзержинський неодноразово за вказівкою В. І. Леніна, ЦК РКП(б) приїздив на Україну для подання допомоги в організації відбудовних робіт та у боротьбі з контрреволюцією.

У зв'язку з шкідництвом ворогів на транспорті, від чіткої роботи якого залежав успіх багатьох операцій Червоної Армії, були створені транспортні надзвичайні комісії. Спробам контрреволюції пролізти у військові частини перешкождали армійські й фронтові особвідділи, їх воєнно-контрольні пункти, губернські особливі відділи. Положення про Особливий відділ при ВУЧК було прийнято Раднаркомом України 6 травня 1919 р.³

Українські чекісти всебічно використовували у своїй роботі досвід ВЧК, посилали своїх працівників на перепідготовку до Радянської Росії. Центральний апарат ВУЧК завжди працював у найтіснішій згоді з апаратом Всеросійської чека. До складу колегії ВЧК входив представник від України.

З перших днів існування чекістських органів контрреволюціонери та світова буржуазія намагалися довести їх правову необґрунтованість, вели проти них шалену наклепницьку кампанію. Намагаючись залякати трудящі маси, вороги Радянської влади зображали ЧК як орган беззаконня, свавілля і кривавого насильства.

Насправді ж співробітники ВЧК, в тому числі й чекісти України, завжди суворо дотримувалися революційної законності. Їх діяльність спрямовували ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. Питання про роботу ВЧК та її місцевих органів неодноразово розглядалися в ЦК РКП(б), ВЦВК, в Раді Праці і Оборони. Ще 3 грудня 1918 р. при Раді Робітническо-Селянської Оборони була створена спеціальна комісія на чолі з В. І. Леніним. Володимир Ілліч написав проект пропозицій, за якими надзвичайні комісії мали очолювати члени партії з не менш ніж дворічним партійним стажем; партійним і профспілковим організаціям надавалось право брати на поруки осіб, заарештованих чека; ставилися вимоги суворіше, аж до розстрілу, переслідувати і карати за непідтверджені доноси; розширити у ВЧК відділ скарг і просьб для прискорення розгляду справ. Вождь революції вимагав надати право народним комісаріатам, губернським і міським партійним комітетам через своїх делегатів брати участь у розслідуванні справ громадян, заарештованих надзвичайними комісіями⁴. 8 лютого 1919 р. ЦК РКП(б) у зверненні до комуністів-чекістів писав, що надзвичайні комісії створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами⁵.

* В організаційному відношенні ВУЧК входила до складу Наркомату внутрішніх справ, але водночас вона підпорядковувалася й Раднаркомові. В РСФРР ЧК підпорядковувалась тільки Раднаркомові.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 23, арк. 50.

⁴ Див. В. І. Ленін, *Полн. собр. соч.*, т. 37, стор. 535.

⁵ Из истории ВЧК. Сборник документов, М., 1958, стор. 248—250.

Ці настанови відіграли велику роль у налагодженні тісного взаємозв'язку між чекістськими, партійними, радянськими і громадськими організаціями, сприяли зміцненню революційної законності.

Чекістські органи виявляли велику гуманність і обережність у виборі міри покарання. До вересня 1918 р. ними не було розстріляно жодного політичного ворога Радянської держави. І лише після того, як контрреволюція стала на шлях білого терору, Радянська влада змушена була вжити надзвичайних заходів. ВЦВК затвердив постанову: «На білий терор ворогів робітничо-селянської влади робітники і селяни повинні відповісти масовим червоним терором проти буржуазії та її агентів»⁶. 5 вересня 1918 р. РНК прийняла рішення про введення червоного терору як надзвичайного заходу, без якого неможливо перемогти контрреволюцію в країні й здобути перемогу на фронтах. «При даній ситуації забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю», — говорилося в постанові⁷. Це була відповідь трудящих мас експлуататорам, які не бажали складати зброї.

Застосування надзвичайних законів проти ворожих елементів було явищем тимчасовим, вимушеним кроком Радянської влади, нав'язаним їй самою контрреволюцією. В постановах Радянського уряду того часу підкреслювалось, що фізичному знищенню або ізоляції підлягають лише ті контрреволюційні елементи, які вчинили найтяжчі злочини проти Радянської влади і трудящих. Відразу ж після того як визначився корінний перелом у війні на користь робітників і селян, уже в січні 1920 р. ВЦВК і РНК ухвалили скасувати смертну кару.

На Україні ж після розгрому денікінщини становище, як і раніше, залишалось надзвичайно складним. На Правобережжі продовжував лютувати бандитизм найрізноманітніших відтінків. Село залишалося політично нерозшарованим. Владу в багатьох повітах захопило в свої руки куркульство. Густу мережу своїх агентів у кооперативах, серед сільського учительства і в обивательському середовищі мала петлюрівщина. На Лівобережжі був сильнішим вплив російської білогвардійщини. Численні чорносотенні організації, готові виступити із зброєю в руках проти Радянської влади, залишили після себе денікінці. Тут же, на Лівобережжі осіло чимало всіляких покидьків дрібнобуржуазних партій. Небувалих розмірів досягла спекуляція, яка перетворилася в організованого ворога трудящих. Ворожі диктатурі пролетаріату дрібнобуржуазні, спекулятивні і контрреволюційні елементи, що пробралися до органів Радянської влади, докладали всіх зусиль, намагаючись підірвати економічну політику Радянської держави. Тому боротьба з контрреволюцією, бандитизмом, спекуляцією та іншими антирадянськими актами вимагала мобілізації усіх сил.

За таких умов Всеукрревком змушений був видати 2 лютого 1920 р. постанову, згідно з якою продовжувалось застосування вищої міри покарання щодо активних контрреволюціонерів за тяжкі злочини⁸.

Комуністична партія і уряд України, місцеві партійні організації постійно тримали в полі зору діяльність чекістських органів, направляли для роботи в них кращих комуністів. ЦК КП(б)У, місцеві партійні комітети вживали заходів до негайного увільнення тих працівників, що скомпрометували себе, вимагали від чекістів найсуворішого дотримання революційної законності, партійної дисципліни і сумлін-

⁶ Документи по истории гражданской войны в СССР, т. I, М., 1940, стор. 216.

⁷ Сборник узаконений РСФСР, 1918, ст. 710.

⁸ Сборник узаконений УССР, 1919—1920, ст. 12.

ного ставлення до своїх обов'язків. В одному з наказів по ВУЧК говорилося, що завдання надзвичайних комісій, особливих відділів полягає в боротьбі з ворогами революції, рішучій розправі з ними, але аж ніяк не в «створенні ворогів революції» там, де їх немає⁹. В розмові з представником «Укрроста» голова ВУЧК В. М. Манцев говорив, що будь-яке порушення революційної законності чи зловживання службовим становищем чекіста підлягає суворому покаранню. Особлива увага приділяється налагодженню тісного зв'язку надзвичайних комісій з трудящими, гуманному поводженню з арештованими¹⁰.

Влітку 1920 р. на Україні надзвичайно активізувався бандитизм у Донецькій і Катеринославській губерніях на Правобережжі та Полтавщині. Окремі банди захоплювали навіть повітові міста, паралізували діяльність органів Радянської влади. Для посиленої, планомірної і організованої боротьби з бандитизмом і повної погодженості дій цивільних та військових органів, з ініціативи Ф. Е. Держинського, були створені постійні наради з цього питання. У зв'язку з наступом білополяків і Врангеля 1 червня наказом голови ВЧК усі надзвичайні комісії, а також війська внутрішньої охорони УСРР були оголошені на військовому становищі.

Величезну допомогу органам чека у боротьбі з бандитизмом подавали створені в травні 1920 р. комітети незаможних селян. Вони організовували з цією метою спеціальні загони, виловлювали дезертирів, провокаторів і т. п. Національна, земельна і продовольча політика Комуністичної партії, оголошена V Всеукраїнським з'їздом Рад (березень 1921 р.), широка амністія прискорили процес розкладу бандитизму. Незабаром багато рядових членів банд і десятки відомих отаманів, запеклих ворогів Радянської влади, добровільно склали зброю. Всім їм було збережено життя. Лише протягом березня — грудня 1921 р. добровільно з'явилися 169 ватажків і 9 357 їх підлеглих¹¹. Багато з них, зокрема відомі отамани Беленький та Мордалевич, звернулися до учасників банд з закликком складати зброю і здаватися органам чека.

Надзвичайно велику роль відіграли українські чекісти в розгромі махновщини. Восени 1920 р. вони успішно провели операцію по ліквідації махновської верхівки. А вже в 1921 р. банди були наголову розбиті, а сам Махно з жалюгідними залишками втік у Румунію. Загалом протягом 1921 р. органи ВУЧК знешкодили 444 отамани і близько 30 тис. бандитів¹². У цих боях захоплено 5 гармат, 266 кулеметів, понад 3,5 тис. гвинтівок, 356 тачанок, до 2 тис. коней, велику кількість шабель, револьверів та іншого озброєння. Бандити, які добровільно з'явилися до органів чека, здали 177 кулеметів, до 90 тис. гвинтівок, сотні револьверів, шабель і т. п. Крім того, органи чека вилучили з куркульських схованок 5 гармат, 664 кулемети, близько 5 тис. гвинтівок, до 3 тис. револьверів, понад 1,5 млн. патронів, тисячі шабель, гранат та інше військове спорядження¹³.

В 1921 р. була ліквідована переважна більшість великих банд, але їх залишки продовжували тероризувати населення ще й в наступ

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 324, арк. 5.

¹⁰ «Известия ВУЦИК», 17 березня 1920 р.

¹¹ Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, наркоматов, уполнаркоматов, центральных учреждений УССР VI Всеукраинскому съезду Советов Р. К. и К. депутатов, Харьков, 1921. Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 году VI Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов — (далі — Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 г.), Харьков, 1921, стор. 10.

¹² Там же.

¹³ Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 г., стор. 10.

ному році. Органи ВУЧК повели з ними рішучу боротьбу. Протягом першого півріччя, 1922 р. було проведено 539 операцій, ліквідовано 40 банд, знешкоджено 119 отаманів, відібрано 18 кулеметів, 2741 гвинтівку, 346 револьверів, 286 гранат і т. д.

Паралельно із збройною боротьбою проти бандитизму йшла напружена робота по викриттю його ідейних наставників, різних білогвардійських, петлюрівських контрреволюційних та іноземних шпигунських організацій. В 1920 р. Одеська губчека викрила велику контрреволюційну організацію, якою керував секретар грецького консула в Одесі Серафадіс. Вона налічувала близько 300 колишніх білогвардійців. Тут же в Одесі була викрита група, очолювана французьким професіональним шпигуном Арнольдом Леляном. В її склад входило понад 30 чоловік, головним чином білогвардійських офіцерів¹⁴. Шпигуни і змовники вели роботу по розкладу військових частин, збирали дані про їх дислокацію і озброєння, готували антирадянський переворот. В ряді міст республіки були викриті контрреволюційні організації, що підтримували зв'язок з монархістом Шульгіним.

Врангелівська агентура підтримувала тісний контакт з петлюрівщиною. Одна з таких організацій була викрита 30 серпня 1920 р. в Єлисаветграді. Керували нею полковник генерального штабу Беличенко і колишній кандидат права Берлінського університету Мусій. В Одесі врангелівці й петлюрівці намітили навіть об'єднаний уряд, до складу якого включили як українських націоналістів, так і білогвардійців. Шпигунські гнізда, що діяли на користь білополяків, були ліквідовані в Києві, Одесі, Харкові, Житомирі, Білій Церкві та інших містах. Лише в Києві органи ВУЧК заарештували близько 200 членів білопольської шпигунської організації, які систематично збирали важливу інформацію про дислокацію частин Червоної Армії, політичне і економічне становище в республіці і направляли ці дані в генеральний штаб буржуазної польської армії. Шпигуни проводили диверсії, створювали банди, налагодили зв'язок з Врангелем.

Після розгрому військ Директорії на Україні залишилося чимало підпільних петлюрівських організацій, діяльністю яких керував Центральний український повстанський комітет (Цупком). До складу цих контрреволюційних гнізд входили петлюрівські офіцери, члени буржуазно-націоналістичних партій, представники буржуазної інтелігенції. Так, полтавський окружний повстанком очолював професор Прийма, в числі керівників лохвицького повстанкому був укапіст Приходько, професор Прокопенко керував діяльністю одного з таких органів на Катеринославщині. Повстанські комітети створили десятки банд. Так, повстанком Херсонщини і Катеринославщини об'єднував близько 12 тис. бандитів на чолі з отаманом Пастушком. Завдяки успішним діям органів ВУЧК вже в 1920 р. було виявлено значну кількість підпільних осередків. Улітку 1921 р. Київській губчека вдалося викрити Центральний повстанський комітет — керівний центр бандитизму на Україні, та його відгалуження: українську військову організацію в Київській школі червоних старшин, організацію січових стрільців, повстанські групи в окремих частинах Червоної Армії. Крім того, Київська губчека ліквідувала контрреволюційне підпілля на Південно-Західній залізниці. Було викрито також ряд дрібних повстанкомів, осередків і т. п.¹⁵

Велику підпільну білогвардійську організацію у Вознесенську, яка ставила за мету підняти масове повстання, висадити в повітря за-

¹⁴ Отчет Цупчрезкома при Совнаркомѣ Украины за 1920 г., Харьков, 1920, стор. 14.

¹⁵ Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 г., стор. 4.

лізницю, мости та інші об'єкти, знешкодила Одеська губчека. Одеські чекісти викрили петлюрівську залізничну організацію в Балті та ін.¹⁶

Значну роботу по ліквідації петлюрівського підпілля провели чекісти Подільської, Катеринославської, Волинської, Полтавської, Запорізької губерній. Різні органи чека поклали край діяльності десятків дрібних петлюрівських осередків, а також окремих діячів, агентів, шпигунів і організаторів, які прибули з-за кордону із спеціальними завданнями. Всього ВУЧК знешкодила протягом 1921 р. понад 6 тис. активних петлюрівців¹⁷.

Але ворог намагався поновити діяльність контрреволюційного підпілля. Залишки петлюрівських повстанкомів об'єдналися 5 серпня 1921 р. у так звану «Козачу раду» з центром у Білій Церкві. «Рада» мала спрямовувати зусилля підпільників на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської і Одеської губерній. Паралельно петлюрівці створили інший центр під назвою «8-й повстанком» у м. Таращі Київської губернії. «Козача рада» і повстанком налагодили зв'язки з різними бандами. У січні 1922 р. обидва підпільні центри об'єдналися.

Заслуга викриття «Козачої ради» належить київським чекістам. Вони проникли в середовище цієї організації, встановили контроль над її зв'язками з закордоном. Незабаром київські чекісти знешкодили в районі Білої Церкви, Богуслава, Таращі та інших місцях понад 250 петлюрівців. «Козача рада» перестала існувати. Ряд контрреволюційних гнізд ліквідували інші губчека. Всього в першій половині 1922 р. було розгромлено 29 підпільних організацій. Петлюрівщина зазнала повного провалу.

Тісний зв'язок з широкими масами трудящих, повсякденне керівництво роботою чекістських органів з боку партії були запорукою їх успішної діяльності.

Радянський уряд високо оцінив діяльність чекістських органів України, 11 квітня 1923 р. на ознаменування п'ятої річниці з дня створення ВУЧК їм було вручено Почесний Червоний прапор ДПУ. Ряд чекістів, що працювали на Україні, серед них М. Я. Лаціс, В. М. Манцев, Ю. Г. Євдокимов, К. М. Карлсон, І. А. Воронцов, Е. Я. Грундман, Ф. Я. Мартинов, М. А. Дейч, І. В. Кравченко-Пахомов та інші одержав вищі урядові нагороди РСФРР і УСРР.

Перехід країни до мирного будівництва, ліквідація бандитизму викликали зміну тактики контрреволюції. З ініціативи В. І. Леніна Радянський уряд реорганізував чекістські органи, визначив їх нові функції. 6 лютого 1922 р. ВЦВК прийняв постанову про ліквідацію ВЧК і створення Державного політичного управління (ДПУ) при Наркоматі внутрішніх справ РСФРР. На Україні ця реорганізація почалася з 22 березня 1922 р.¹⁸

Своєю різносторонньою, насправді героїчною діяльністю органи ВУЧК відіграли винятково важливу роль у розгромі об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Виховані партією і під її керівництвом чекісти України завдали нещадного удару по ворогах диктатури пролетаріату і цим самим вписали славу сторінку в історію боротьби трудящих України за зміцнення Радянської влади.

¹⁶ Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 г., стор. 4.

¹⁷ Там же, стор. 5.

¹⁸ Сборник узаконений УССР, 1922, ст. 228.

ПРОБЛЕМИ ОБЩИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРЕД РЕФОРМОЮ 1861 р.

П. Ф. ЛАПТІН

Загальний інтерес до общини був викликаний соціально-економічною і політичною обстановкою перед реформою 1861 р. Феодально-кріпосницьке господарство розкладалося і занепадало; в його надрах невпинно пробивали собі шлях капіталістичні відносини. Цей процес зачепив інтереси всіх класів і політичних сил країни. Тяжким і болісним він був для покріпаченого селянства, експлуатація якого в цей час набула особливого хижацького характеру. Яскравим виявом глибокої кризи всієї феодально-кріпосницької системи було піднесення передреформеного селянського руху. К. Маркс зазначав, що з усіх націй Європи Росія перша прокинулася від політичної летаргії 1851—1858 рр.¹ Кульмінацією великого політичного «пробудження» була революційна ситуація 1859—1861 рр., яку основоположники марксизму розглядали як безпосередню передумову народної революції в Росії².

Цілком природно, що в цих умовах всіх турбувало майбутнє Росії: поділить вона долю західних народів чи піде окремим, «самобутнім» шляхом. Представники реакційно-консервативного, слов'янофільського напрямку, відбиваючи інтереси російської монархії і поміщиків вбачали в общині важливий засіб «звільнення» Росії від революції і капіталізму. Вони прагнули довести, що збережена російська община є прямим підтвердженням «самобутньої» історії Росії і, на відміну від Західної Європи, вона піде своїм шляхом розвитку.

Ліберали, висловлюючи прагнення буржуазії, що формувалася тоді, розглядали общину як віджилий інститут і гальмо в розвитку капіталізму в Росії, виступали за її негайну ліквідацію і сприйняття «передового» досвіду буржуазного Заходу.

Принципально іншою була позиція революціонерів-демократів. Община стає для них прапором боротьби за селянську революцію. У той час, коли слов'янофіли під прапором общини пропагували реакцію і малювали «блаженне» життя селян під батоном російського царя і поміщика, революціонери-демократи бачили в общині засіб звільнення від будь-якої експлуатації, шлях до революційного перетворення Росії.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 634.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 487—490, 572—573, 634; т. 14, стор. 486—487; т. 29, стор. 284—285, 408; т. 30, стор. 4.

Отже, передреформена полеміка навколо общини в російській історіографії була прямим відображенням запеклої класової боротьби, яка розгорнулася в Росії, коли вона стояла перед перспективою народної революції. Це був важливий етап у розвитку вітчизняної історичної науки, марксистсько-ленінське дослідження якого має великий науковий і актуальний інтерес.

Відкрили полеміку слов'янофіли (О. С. Хомяков, І. В. Кіреєвський, К. С. Аксаков, Ю. Ф. Самарін та ін.), скориставшись працями німецького історика А. Гакстгаузена, який одним з перших описав російську общину, хоча висновки його були реакційні й антинаукові. Гакстгаузен доводив, що самотність цієї форми землеволодіння гарантуватиме Росію від капіталізму і революції. Ідеалізація монархії та кріпацтва була доведена автором до крайніх меж³. Не випадково К. Маркс різко негативно поставився до писанини німецького барона⁴. Слов'янофіли, підхопивши реакційну концепцію Гакстгаузена, надали їй ще гострішої політичної спрямованості.

«Руська земля,— писав К. Аксаков,— є здавна найменш патріархальна, найбільш сімейна і найбільш громадська (саме общинна) земля»⁵. З цієї антинаукової тези слов'янофільські «теоретики» виводили свою реакційну концепцію про «самотність» Росії.

Налякані революційним піднесенням у країні, слов'янофіли пнулися з шкури, намагаючись довести, що Росії революція не загрожує, що селянство, яке живе общиною, не піде на революцію і залишиться вірним царській монархії і поміщикам. «Російський народ — народ державний,— писав К. Аксаков,— тобто не прагне до державної влади, не бажає для себе політичних прав, не має в собі навіть зародку народного владолубства... навіть зерна революції». Тому-то Росія гарантована від народного повстання і той, хто боїться прикладу Західної Європи, той «не знає Росії»⁶.

Вплив слов'янофільської общинної концепції позначився на творчості багатьох тодішніх істориків. В. І. Лешков, який не в усьому поділяв погляди слов'янофілів, у своїй праці «Общинный быт древней Руси» зробив спробу «науково» осмислити питання общини і розглянути його в конкретно-історичному плані. Він показав, що община виникла з переходом слов'ян до осілого життя, замінивши родові відносини общинними. Під общиною Лешков розумів вервь, розглядаючи її як перший ступінь осілості руського народу і первинну форму суспільного його життя. Однак головну увагу автор приділяє показу ролі общини в історії Росії, малюючи її як творця і організатора всього життя суспільства, фактор гармонійних відносин між людьми. Общині «належало господарське управління на Русі», а державі залишилось розширити вже вироблені початки. «Вервь,— писав він,— була колицкою всього, що називається Руссю»⁷. Отже, община представлена Лешковим в ідеалізованій, антиісторичній формі, поза будь-якими со-

³ Треба відзначити, що Гакстгаузен був далеко не оригінальним. Реакційна ідея «мирної Руси і м'ятущогося Запада» пропагувалася в російській публіцистиці ще у XVIII ст. Див. І. В. Чернышев. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет, Петроград, 1918, стор. 93—99; С. М. Дубровский. Российская община в литературе XIX и начале XX века.— Вопросы сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России, М., 1961, стор. 348—361.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 284—285.

⁵ К. Аксаков. Полн. собр. соч., т. I, М., 1889, стор. 123.

⁶ К. С. Аксаков. О внутреннем состоянии России.— Ранние славянофилы. Историко-литературная библиотека, вып. V, М., 1910, стор. 69, 72.

⁷ В. И. Лешков. Общинный быт древней Руси. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1856, ч. 91, стор. 117—118, 119, 131, 138, 154, 156, 260.

ціальними зв'язками, як надкласовий інститут, приклад ідеальної побудови суспільства.

Проголошені слов'янофілами деякі ліберальні гасла були демагогічним прикриттям їх реакційного світогляду й антинародного характеру їх політичної діяльності. Відомий історик В. І. Семевський, висміюючи ліберальні загравання слов'янофіла Хомякова, відзначав, що останній кричить про мерзотність кріпацтва, а в той же час становить селян у самого Хомякова було значно гіршим, ніж у більшості інших місцевих поміщиків⁸. З посиленням революційного руху, особливо під впливом революційної ситуації 1859—1861 рр., слов'янофіли відверто стали на шлях реакції.

Представники ліберально-буржуазного напрямку (К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов, Б. М. Чичерін) виступили із своєю горезвісною «теорією» державного походження общини⁹.

Класово-політичні позиції лібералів і слов'янофілів нічим істотно не відрізнялися. Ті й інші боялися революційної боротьби селян і шукали шляхів, щоб не допустити народної революції в Росії. Але засоби для досягнення цієї мети у них були різні: слов'янофіли хотіли збереження, а ліберали ліквідації общини. Деякі політичні відмінності, що існували між ними в 40—50-х роках, під натиском революційного піднесення зовсім зникають; ті й інші стають на відверто реакційно-монархічні позиції¹⁰.

«Теорія» державного походження общини, хоч і не вичерпує всього змісту буржуазно-ліберального напрямку, все ж характеризує основні погляди його представників. Вона відображена в працях Б. М. Чичеріна, який пізніше став главою «юридичної школи»¹¹. На відміну від слов'янофілів Чичерін розглядав общину як універсальний інститут, властивий всім народам Європи. Погляди його в цьому питанні різко критикував М. Г. Чернишевський, а К. Маркс відкинув їх як ненаукові і необґрунтовані¹². Чичерін створив «теорію», спираючись на обмежені джерела. Його узагальнення штучні і довільні, а так звана «володільська община» надумана. Нічого спільного з історичною дійсністю не має заперечення Чичеріним будь-якого генетичного зв'язку общини XIX ст. з стародавньою. Своім же показом держави як творця общини він намагався довести, що її ліквідація не зачіпає ніяких традицій російського народу. Цим самим Чичерін відповідав на одне з найболючіших питань, яке турбувало російську буржуазію, що формувалася,— про дальший шлях Росії. Не випадково чичерінська концепція була популярною серед багатьох буржуазних істориків. Її вплив по-

⁸ В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в России в XVIII и в первой половине XIX века, т. II, Спб., 1888, стор. 399—401.

⁹ Радянські історики присвятили викриттю буржуазної суті цієї «теорії» окремі дослідження. Див. В. Е. Иллерицкий. О государственной школе в русской историографии.— «Вопросы истории», 1959, № 5; Д. Л. Тальников. Концепция Кавелина и исторические взгляды Белинского.— «Вопросы истории», 1956, № 9; Б. Е. Бабицкий. Б. Н. Чичерин как буржуазно-либеральный историк русского государства и права.— Ученые записки Белорусского государственного университета, вып. 34, 1957.

¹⁰ Оцінку і аналіз цього питання див: Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, М., 1958, стор. 58—61, 166—169; В. Н. Замятин. Экономические взгляды Н. Г. Чернышевского, М., 1951, стор. 52—60; М. Г. Зельдович. К. Маркс и Ф. Энгельс и идейное наследие русских революционеров-демократов 60-х годов XIX века.— Праці філологічного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1959, т. 7, стор. 38—39.

¹¹ Б. Н. Чичерин. Областные учреждения России в XVIII в., М., 1856; Опыты по истории русского права, М., 1858; Обзор исторического развития общины в России.— «Русский вестник», 1, 15 февраля 1856.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 458—459.

мітний в історичних поглядах Кавеліна, Соловйова, а потім Сергеевича, Градовського та ін.¹³

Слід відзначити, що пропаганда універсальності общини розбивала національну обмеженість слов'янофілів, звертала увагу на потребу використання додаткових історичних джерел для вивчення питання. Представники «державної школи» дали великий фактичний матеріал з історії феодальної держави, що розкривав її роль у закріпаченні общини.

Однак не всі представники ліберально-буржуазного напрямку були послідовниками «державної школи». Особливо гостру полеміку з Чичеріним вів відомий історик-ліберал І. Д. Беляєв, який виходив з так званої «трудої теорії». Ідеалізуючи російську общину, Беляєв розглядав її як історично-традиційний інститут, що виник у стародавніх слов'ян під час приходу їх на російські землі і злиття з різними етнічними елементами¹⁴. На відміну від Чичеріна, Беляєв виводив усі форми общинних відносин не з штучних умов, а з історичних традицій. Він, як і слов'янофіли, вбачав у російській общині продукт особливого характеру російського народу¹⁵. Беляєв відкидав чичерінський варіант так званого варязького зруйнування давньої родової общини, вважаючи, що вона розкладалася значно раніше¹⁶. У цьому він стояв ближче до істини, ніж його опонент. Заслуговує уваги беляєвський опис внутрішніх общинних відносин. Він один з перших вказав на общинний характер землекористування, на відсутність приватної земельної власності в стародавній общині¹⁷. Дослідження Беляєва спирались на ширшу джерельну основу, на використання, зокрема, переписних, окладних книг. Тому-то не випадково К. Маркс, відгукнувшись на полеміку між Чичеріним і Беляєвим, весь час критикував першого, але не згадував про другого. Маркс, звичайно, не схвалював беляєвську концепцію, однак деякі її аспекти мали незаперечні переваги. Проте, Беляєв, хоч і висловив окремі вірні думки, ідеалізував общину, перебільшував її роль в феодальному суспільстві. Змалювавши відносини між селянами і феодалами як іділічні¹⁸, він створив суцільний панегірик царській монархії¹⁹. Об'єктивно Беляєв у своїх поглядах відбив усю природу боягузливої російської ліберальної буржуазії і двоїстість її політичних позицій. З одного боку, вона була заінтересована в капіталістичному розвитку Росії, а з другого, боялася розширення революційного руху як неминучого наслідку цього розвитку.

У 1857—1859 рр. боротьба в зв'язку з питанням про общину досягла максимального напруження. В цей час, коли Росія безпосередньо підійшла до практичного здійснення аграрної реформи, ця полеміка набрала особливо гострого характеру і відвертої політичної спря-

¹³ Загальну оцінку «державної школи» див.: В. Е. Иллерицкий. О государственной школе в русской историографии. — «Вопросы истории», 1959, № 5, стор. 157—158.

¹⁴ И. Д. Беляев. Спор о сельской общине. — «Русская беседа», 1856, ч. IV, стор. 117.

¹⁵ И. Д. Беляев. Обзор исторического развития сельской общины в России. М., 1856, стор. 15; Еще о сельской общине (на ответ г. Чичерина), — «Русская беседа», 1856, ч. II, стор. 137; Спор о сельской общине, стор. 117.

¹⁶ И. Д. Беляев. Обзор исторического развития сельской общины в России, стор. 6—11; його ж. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе, М., 1891, стор. 22.

¹⁷ И. Беляев. О поземельном владении в Московском государстве. — «Временник», 1851, кн. II, стор. 12; його ж. О влиянии общественного состояния частных лиц на право поземельной их собственности. — «Русская беседа», 1856, кн. II, стор. 98.

¹⁸ И. Беляев. Крестьяне на Руси, стор. 29—31, 38—40, 70—74; його ж. Спор о сельской общине, стор. 118—119.

¹⁹ И. Беляев. Крестьяне на Руси, стор. 57—59; 86, 107, 119—122.

мованості. Захисники общини об'єдналися навколо консервативного журналу «Русская беседа», «Земледельческой газеты» і газети «Молва». На сторінках цих видань найактивніше виступали відомі слов'янофіли Хомяков і Кошелев. Теоретичним органом лібералів був журнал «Экономический указатель». Захищав общину з революційно-демократичних позицій «Современник».

Незважаючи на суперечки між лібералами і слов'янофілами, вони головний вогонь спрямовували проти «Современника». Показовим щодо цього був виступ «Русского вестника», який у 1858 р. опублікував редакційну статтю під назвою «Русская сельская община»²⁰. Автор її злобно накинувся на представників революційно-демократичного напрямку. «Русский вестник» не заперечував економічного і політичного значення общини, виступав проти її ліквідації, але пропонував замінити общинне володіння общинною власністю без права передачі. В такому випадку той, хто не захоче займатися землеробством, збереже за собою право ренти і цим охоронятиме себе і своїх нащадків від пролетаризації. Щоб запобігти роздрібненню права власності, в статті пропонувалося запровадити західноєвропейську практику майорату, внівши коректив: земля переходить не просто до старшого сина, а до того, хто «краще від інших здатний господарювати». Таким чином, ліберальний журнал зробив спробу виробити програму «золотої середини» в практичному розв'язанні общинного питання, що повинна була, з одного боку, ліквідувати гальмуючі фактори в розвитку російського капіталізму, а з другого,— відгородити Росію від «страхів» західноєвропейського комунізму. Отже, «Русский вестник» виступив виразником поглядів тих лібералів, які намагалися штучно поєднати кріпацтво з розвитком капіталізму.

Прихильники ліквідації общини групувалися навколо журналу «Экономический указатель», який фактично був ініціатором дискусії 1857—1859 рр. У 1857 р. якийсь Струков опублікував на сторінках цього журналу статтю «Опыт изложения главнейших условий успешного сельского хозяйства», де доводив несумісність общини з далшим розвитком сільського господарства. Відомі ліберали Вернадський, Соловйов, Іванов, Колмогоров та інші підтримали основні положення Струкова. Слов'янофіли активно заперечували їм. В полеміку вступив і «Современник», захищаючи общину з революційно-демократичних позицій. Суперечки набрали широкого і гострого характеру, охопивши майже всю періодичну пресу Росії. На них відгукнулись дослідники інших країн, зокрема польський історик-юрист В. А. Мацевський, який закликав російських вчених ознайомитися з історією общин інших народів²¹.

Фінальним виступом лібералів цього часу була стаття казанського історика-юриста Є. Маслова, який у 1860 р. зробив спробу обґрунтувати необхідність та історичну неминучість ліквідації селянської общини²². Він доводив, що це перехідна і пізніша форма земельних відносин, бо «первісною формою поземельного володіння ... є власність»²³. В основу цієї антиісторичної концепції автор поклав згадувану вже «трудова теорія». Маслов звертався до історичного «досвіду» інших країн, намагаючись показати, що община була завжди гальмом у роз-

²⁰ Русская сельская община.— «Русский вестник». 1858, т. XVII, стор. 185—235.

²¹ В. А. Мацевский. Голос из Польши по случаю спора русских писателей о начале и развитии общины. — «Русская беседа», 1859, т. VI, стор. 65—80.

²² Е. Маслов. О влиянии различных видов поземельной собственности на народное хозяйство, Казань, 1860.

²³ Там же, стор. 10.

вितку сільського господарства, що лише приватна власність є могутнім фактором у прогресі будь-якого виробництва²⁴. Причому найбільш прийнятною формою приватної власності цей ідеолог лібералів вважав дрібну власність, особливо характерну для Франції, де панування її привело до істотного «прогресу» країни²⁵. Перешкодою ж для процесу пауперизації буде асоціація приватних землевласників, яка за допомогою общинного управління, а не володіння, відверне таку загрозу для Росії²⁶. Таким чином, Маслов перед самою реформою 1861 р. сформулював аграрну програму, яка найбільше відбивала прагнення зростаючої російської буржуазії. До речі, треба відзначити, що весь вогонь своєї критики він спрямовував не проти слов'янофілів, а проти Чернишевського та його відомої статті «Критика философских предубеждений против общинного владения». І це було цілком природно. Гострота полеміки лібералів з слов'янофілами на цей час значно ослабла. Страх перед народною революцією дедалі більше зближував їх з кріпосницькою реакцією. Для всіх ставало ясною неминучістю аграрної реформи, і тому головне, чого домагалися ліберали і кріпосники, — це провести реформу так, щоб вона забезпечила капіталістичний розвиток Росії і одночасно не допустила б революції. Природно, що в цей час питання общини для лібералів було предметом полеміки не з слов'янофілами, а з революціонерами-демократами. На прикладі цієї боротьби видно конкретний процес еволюції поміщицько-буржуазного лібералізму, який завершився вже після реформи 1861 р.²⁷

Особливе місце в розробці проблеми общини належить революціонерам-демократам, які, зокрема М. Г. Чернишевський, своєю широкою методологічною постановкою питання зуміли показати, що воно становить актуальний інтерес не лише для Росії, а є загальноісторичною проблемою, пов'язаною з багатьма сторонами життя людського суспільства. Не випадково К. Маркс і Ф. Енгельс з такою великою увагою ставились до тодішньої «общинної полеміки» в Росії, особливо до виступів революціонерів-демократів.

Слід зауважити, що й революціонери-демократи по-різному цікавилися общиною. У той час, як Герцен і Чернишевський спеціально спинялися на її ролі, Белінський і Добролюбов зверталися до неї лише в певному зв'язку, хоча також висловили цінні думки.

В усій плеяді російських революціонерів-демократів В. Г. Белінський своїми поглядами на общину посідає окреме місце²⁸. Він був далекий від будь-якої ідеалізації російської общини і боровся проти слов'янофільської концепції з позицій визнання єдності загальноісторичного розвитку. Белінський писав, що общини існували не тільки в слов'янських племен, як запевняють слов'янофіли, а були в усіх племен і народів у патріархальному стані²⁹. Він перший у російській історіографії висловив думку про спільність родового ладу для всіх

²⁴ Е. Маслов. О влиянии различных видов поземельной собственности на народное хозяйство, Казань, 1860, стор. 23—27, 40—42.

²⁵ Там же, стор. 34—39, 48, 121.

²⁶ Е. Маслов. Назв. праця.

²⁷ Аналіз цього питання див.: Очерки истории исторической науки в СССР, М., 1960, т. I, стор. 103; В. Е. Иллерицкий. О государственной школе в русской историографии, стор. 158.

²⁸ Про історичні погляди В. Г. Белінського див.: В. Е. Иллерицкий. Исторические взгляды В. Г. Белинского. — Ученые записки Ивановского педагогического института, 1952, т. III; Академик А. М. Деборин. Об историзме воззрений В. Г. Белинского. — «Вопросы истории», 1962, № 3.

²⁹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. под ред. Венгера, 1900—1914, т. XI, стор. 43.

народів. «Спочатку кожне людське суспільство,— писав Белінський,— існує як плем'я, потім — як народ; ...стан людського суспільства як племені є перший і найбільш природний момент його існування»³⁰.

Цінний висновок Белінського про загальноісторичний характер родово-племінних відносин, зроблений лише на основі перших кроків у вивченні питання, свідчить про наукове передбачення автора, який фактично випередив тут Соловйова і Грановського³¹. Белінський бачив неминучість розвитку капіталізму в Росії і приреченість общини. Він, як революціонер-демократ, жагуче ненавидів капіталізм, таврував буржуазну мораль і «демократію», з глибоким співчуттям ставився до тяжкого життя пролетаріату, але в той же час розумів, що капіталізм — неминучий етап у розвитку людства, через який пройде і Росія. «Буржуазія є і поки вона сильна..., — писав Белінський, — вона повинна бути і не може не бути»³². Белінський розумів глибоку суперечливість капіталістичного розвитку, який супроводжується економічним прогресом суспільства і одночасним посиленням експлуатації пролетаріату. «Промисловість — джерело великих зол, але... вона ж джерело і великих благ для суспільства. Власне, вона лише останнє зло в пануванні капіталу, в його тиранії над працею»³³. Отже, ми бачимо, що хоча Белінський спеціально не займався питанням общини, але завдяки величезній ерудиції і таланту філософського узагальнення багато зробив для розвитку прогресивної вітчизняної історичної науки. Боротьба Белінського проти слов'янофільства є істотним вкладом у боротьбу революційної демократії з реакційно-монархічними силами тодішньої Росії.

О. І. Герцен, як відомо, питанню общини надавав особливої уваги; воно було покладено в основу створеної ним теорії «російського соціалізму»³⁴. Його дуже складні й суперечливі погляди на общину змінювалися залежно від історичних обставин і часу, і найбільш реалістичними були до революції 1848—1849 рр. В його численних висловлюваннях того періоду ми не бачимо ідеалізації й антиісторизму, властивих Герцену в цих питаннях пізніше. В своєму «Щоденнику» від 12 лютого 1844 р. він указував, що панування общини належить до епохи «найбільшої нерозвинутості»³⁵. Однак під впливом поразки революції на Заході він змінив свої погляди на общину, розглядаючи її антиісторично, поза часом, у статичі. Герцен змальовував її як демократичну і незалежну організацію, майже неприступну фортецю селян від зазіхань поміщиків і монархії, як велику надію на майбутнє. Герцен не бачив внутрішнього розшарування і соціальних суперечностей, що роздирали тодішню селянську общину. Для нього російська община — це гарантія від будь-якої пролетаризації, тому що «сільський пролетаріат — річ неможлива»³⁶. Герцен цю «стійкість» общини намагався обґрунтувати наявністю в Росії великої кількості земель, сповзаючи фактично на позиції «трудової теорії». У інших народів він не заперечує

³⁰ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., М., 1953—1956, т. III, стор. 329—330.

³¹ В. Е. Иллерицкий. Вопросы древнерусской истории в освещении революционных демократов, М., 1958, стор. 144.

³² В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. I, М., 1953—1956, стор. 272.

³³ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. VIII, стор. 471.

³⁴ Акад. В. П. Волгин. Социализм А. И. Герцена. (К 150-летию со дня рождения). — «Вопросы истории», 1962, № 5; Н. Пирумова. Исторические взгляды А. И. Герцена, М., 1956; Е. М. Филатова. Экономические взгляды Герцена и Огарева, М., 1953; В. Е. Иллерицкий. Исторические взгляды А. И. Герцена. — «Вопросы истории», 1952, № 10. Ми тут не відзначаємо загальних праць радянських істориків, де автори в різних зв'язках розглядають це питання.

³⁵ А. И. Герцен. Собр. соч. в 30 томах, М., 1954—1964, т. II, стор. 334.

³⁶ А. И. Герцен. Собр. соч., т. VII, стор. 260—262, 323.

чував процесу розкладу общини, звертаючи увагу на такі його фактори, як поширення приватної власності, римське право, общинні розділи тощо. Це, безперечно, цінні думки. Але російській общині він приписував окрему долю, і цим доводив можливість соціалізму в Росії, обминаючи капіталістичний етап розвитку. «Я не бачу підстав,— писав тоді Герцен,— щоб Росія повинна була пройти через всі фази європейського розвитку, і тим більше не розумію, чому майбутня цивілізація повинна підкорятися всім тим самим умовам розвитку, що й минула»³⁷. Таким чином, общинна концепція Герцена була досить далекою від рівня розвитку сучасної йому історичної науки, а його «російський соціалізм» не позбавлений деякого реакційного присмаку і елементів панславізму³⁸. Не випадково К. Маркс і Ф. Енгельс негативно оцінювали ці погляди.

Однак було б неправильно не бачити великого значення діяльності Герцена, який під прапором общини вселяв віру в революційне майбутнє Росії, піднімав селянські маси на народну революцію. В. І. Леніна писав, що «ідея права на землю» і «зрівняльного поділу землі» є не що інше як формулювання революційних прагнень до рівності з боку селян, які борються за повне повалення поміщицької влади, за повне знищення поміщицького землеволодіння»³⁹. Герцен своєю пропагандою глибоких історичних традицій російської общини і її ролі в розвитку Росії сприяв піднесенню класової свідомості селянства, руйнуючи його сліпу віру в феодальне право, формуючи в нього переконання, що селянська революція — це боротьба селян за повернення земель їх справжньому господарю. У цьому плані можна нагадати слова Леніна, що Герцен «підніс прапор революції»⁴⁰.

Велике значення мала критика Герценом слов'янофільської общинної концепції. Незважаючи на те, що Герцен сам був у полоні ідеалізації общини, він розумів реакційну суть цього напрямку. «Слов'янофільство, яке чекало врятування Росії тільки з відновленням візантійсько-московського устрою, не звільняло, а лише зв'язувало; йшло не вперед, а назад»⁴¹. Видатний діяч революційного руху викривав слов'янофілів як апологетів кріпосництва і ворогів російського селянства, як захисників царської монархії, назвавши їх придворною, урядовою партією⁴². Навіть у роки найбільших хитань Герцен залишався революціонером-демократом, а його ідеалістична общинна концепція завжди пов'язувалась з майбутнім, а не з минулим Росії. Його недоліки, що особливо проявлялися в 50-х роках, ніяк не можуть зменшити величезного значення боротьби Герцена з слов'янофільством в історії російської революційної демократії.

На початку 60-х років, в умовах нового піднесення революційного руху, Герцен все більше схилився до визнання капіталістичного шляху розвитку для Росії, а його критика ворожого табору ставала послідовнішою⁴³.

Окреме місце в розв'язанні проблем общини належить М. Г. Чернишевському. Його творча діяльність з цього питання вплинула на

³⁷ А. И. Герцен. Собр. соч., т. VI, стор. 205.

³⁸ Акад. В. П. Волгин. Социализм А. И. Герцена. (К 150-летию со дня рождения). — «Вопросы истории», 1962, № 5, стор. 49—63.

³⁹ В. И. Ленин. Твори, т. 18, стор. 10.

⁴⁰ Там же, стор. 13.

⁴¹ А. И. Герцен. Собр. соч., т. VI, стор. 382.

⁴² А. И. Герцен. Собр. соч., т. IX, стор. 133, 134, 164.

⁴³ Акад. В. П. Волгин. Назв. праця, стор. 54—58; А. Л. Реуэль. Назв. праця, стор. 68—70; Ш. М. Левин. Назв. праця, стор. 67—68, та ін.

дальший розвиток не лише російської, а й європейської історіографії⁴⁴. Не випадково основоположники марксизму виявили винятковий інтерес до праць Чернишевського, присвячених общині. Маркс їх назвав чудовими⁴⁵. Чернишевський мав велику ерудицію, його знання з історії нічим не поступалися знанням визначних спеціалістів-істориків. Виступивши в 1856 р. з критикою ранньої статті представника ліберально-буржуазного напрямку Б. М. Чичеріна, Чернишевський показав широке знайомство з джерелами, методами дослідження, викрив повну наукову безпідставність і необґрунтованість «державної теорії» походження общини⁴⁶.

На відміну від Герцена Чернишевський розглядав общину історично, в розвитку, а не в статичності. Визнаючи генетичний зв'язок аграрної общини ХІХ ст. з давньоруською родовою общиною, Чернишевський не ототожнював ці дві історичні форми общинних відносин. Всі аспекти даної проблеми він розглядав з послідовних загальноісторичних позицій, постійно викриваючи націоналістичну концепцію слов'янофілів про самотність Росії. Спираючись на досягнення історичної науки, Чернишевський показав общину як універсальний інститут, властивий всім народам на певному етапі їх історичного розвитку. Великий революціонер-демократ пов'язував общину з відсталими формами життя суспільства і був далекий від її ідеалізації. У такому плані Чернишевський оцінював і російську общину, яка збереглася в Росії не внаслідок «особливого» общинного духу слов'ян, а «внаслідок історичних обставин, які надовго затримали Росію в стані, близькому до патріархального побуту»⁴⁷. Тому «нічого нам вважати общинне володіння особливою природженою рисою нашої національності, а потрібно його розглядати як загальнолюдську приналежність певного періоду в житті кожного народу»⁴⁸.

Чернишевський пов'язував процес розкладу і ліквідації общини з розвитком капіталізму. Він глибоко усвідомлював його загальноісторичну закономірність, неминучу перемогу і в Росії⁴⁹. Чернишевський писав, що Росія, особливо після Кримської війни, «вступає в той період економічного розвитку, коли до економічного виробництва прикладається капітал»⁵⁰. Однак ці наукові твердження він поєднував з утопічними переконаннями про можливість зберегти російську общину, як засіб переходу до соціалістичної Росії. Чернишевський виступає як великий гуманіст і соціаліст-утопіст, який хоче бачити Росію соціалістичною, але без страждань для її народу, на які прирікає капіталі-

⁴⁴ В. Е. Иллерицкий. Н. Г. Чернышевский. Сб. статей к 50-летию со дня смерти великого революционера-демократа, Саратов, 1939; А. Л. Шапиро. Вопросы русской истории в произведениях Чернышевского; там же. К вопросу о полемике Н. Г. Чернышевского со славянофильской публицистикой.— «Вопросы истории», 1948; № 6; И. Я. Барсуку. Революционный демократизм Н. Г. Чернышевского.— Ученые записки Академии общественных наук, вып. V, М., 1949; В. Н. Замятин. Экономические взгляды Н. Г. Чернышевского, М., 1951; А. Корниенко. Н. Г. Чернышевский как критик буржуазно-вульгарной политэкономии.— «Вопросы истории», 1951, № 5; В. Я. Зевин. Политические взгляды и политическая программа Н. Г. Чернышевского, М., 1953.

⁴⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 117.

⁴⁶ Н. Г. Чернышевский. Избранные экономические произведения, М., 1948, т. I, стор. 43—53.

⁴⁷ Там же, стор. 202.

⁴⁸ Н. Г. Чернышевский. Критика философских предубеждений против общинного владения. Избранные экономические произведения, т. I, стор. 696.

⁴⁹ Н. Г. Чернышевский. Избранные экономические произведения, т. I, стор. 109—110.

⁵⁰ Там же, стор. 147, 148.

стичний розвиток. Маркс вдало назвав Чернишевського соціалістичним Лессінгом⁵¹. Отже, Чернишевський в силу історичних обставин «не бачив і не міг у 60-х роках минулого століття бачити, що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату може створити матеріальні умови і суспільну силу для здійснення соціалізму»⁵².

Ф. Енгельс, оцінюючи погляди Чернишевського, писав: «Коли в окремих випадках ми і бачимо у нього слабкі місця, обмеженість кругозору, то доводиться тільки дивуватися, що таких випадків не було далеко більше»⁵³.

Чернишевський активно включився в полеміку 1856—1859 рр., але у початковий її період в його творах не все було ясно і правильно⁵⁴. Він проявляв некритичне ставлення до праці Гакстгаузена⁵⁵, позитивно оцінював деякі аспекти діяльності слов'янофілів. Однак ці помилки були короткочасними. Вже наприкінці 1858 р. Чернишевський переглянув свої погляди і відмовився від наївних надій на мирні поступки уряду і поміщиків, пов'язуючи надалі свою віру в общину з переможною селянською революцією. «Мені совісно згадувати про передчасну самовпевненість,— писав тоді Чернишевський,— з якою порушив я питання про общинне володіння»⁵⁶.

Чернишевський, звільнившись від деяких ілюзій 1856—1857 рр., розглядав общину не як самоціль, а як засіб переходу до вищого ступеня суспільства — соціалізму. Викриваючи консерватизм слов'янофілів, Чернишевський писав, що «було б мало втіхи уявляти собі майбутнє в такому вигляді, в якому уявляється нам Європа V—X століть. Ідеали майбутнього забезпечуються розвитком цивілізації, а не безплідними хвастощами з приводу рештків давно минулого»⁵⁷. У цьому і полягала принципова відмінність поглядів революонера-демократа від точки зору слов'янофілів. Не випадково, ідеї Чернишевського викликали в останніх люту реакцію.

Чернишевський, творчо розробивши проблеми общини, виступив як видатний вчений свого часу. Його вчення при всій своїй утопічності пройняте багатьма реалістичними і науковими ідеями. Чернишевський мав великий вплив на сучасників; навколо нього групувалися всі демократичні і прогресивні сили країни. Це був широкий фронт боротьби передової Росії проти реакції і кріпосництва.

Передреформена полеміка навколо общини була далеко не безплідною для майбутнього. В ході її виявлялися нерозроблені питання, які переходили до наступних поколінь істориків. Багато ідей, особливо тих, що належали революціонерам-демократам, залишалися вихідними для дальшого дослідження проблеми. Отже, вся проведена в цій галузі робота у передреформений час становить важливий етап вітчизняної історіографії.

⁵¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 500.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 91—92.

⁵³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 419.

⁵⁴ Н. Г. Чернышевский. Славянофилы и вопрос об общине. Избранные экономические произведения, т. I, стор. 103—105, 110—126; Замечания на статью «О поземельной собственности», там же, стор. 478; Исследования о внутренних отношениях народной жизни и в особенности сельских учреждений России, там же, стор. 171, 185—186, 203.

⁵⁵ Н. Г. Чернышевский. Исследования о внутренних отношениях народной жизни и в особенности сельских учреждений России, т. I, стор. 164—167.

⁵⁶ Н. Г. Чернышевский. Критика философских предубеждений против общинного владения. Избранные экономические произведения, т. I, стор. 690.

⁵⁷ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., 1939—1953, т. II, стор. 738.

СТАНОВИЩЕ КОЗАЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

О. І. ПУТРО

Питання про становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. є одним з малодосліджених в історії України.

Чимало зробили в справі дослідження цього питання представники української й російської буржуазної історіографії¹.

Окремо слід відзначити праці О. М. Лазаревського², які хоч і не присвячені безпосередньо історії лівобережного козацтва, але для з'ясування цього питання становлять велику цінність. При цьому, звичайно, не слід забувати про деякі хибні уявлення вченого. Мається на увазі, зокрема, твердження Лазаревського про кріпосне право на Лівобережній Україні, як результат розкладу того «демократичного» соціально-політичного ладу, який нібито виник внаслідок визвольної війни 1648—1654 рр., і як лише систему зловживань з боку поміщиків тощо. В цілому ж буржуазна історіографія була неспроможна дати справжній науковий аналіз історії козацтва на Лівобережній Україні.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні наукове вивчення історії України, зокрема історії станів і соціально-економічних груп населення доби феодалізму, продовжувалось на основі марксистсько-ленінської методології. У працях радян-

¹ В. Барвинский. Крестьяне Левобережной Украины в XVII—XVIII ст., Харьков, 1909; Д. Багалей. Генеральная опись Малороссии.— «Киевская старина», 1883, т. VII; И. Лучицкий. Материалы для истории землевладения в Полтавской губернии в XVIII в. Отдел первый: казацкие владения. Золотоношский уезд. Вып. 1-й, К., 1883; його ж. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в., К., 1884; Г. Максимович. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией, т. I, Нежин, 1913; В. Мякотин. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. I, вып. 1, 2, 3, Прага, 1926; И. Павловский. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад.— Труды Полтавской ученой Архивной комиссии, вып. 2, 1906; М. Рклицкий. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года.— Відбиток з «Статистического ежегодника Полтавского губернского земства на 1909 год», Полтава, 1910, стор. 91—347; Н. Стороженко. К истории малороссийских козаков (в конце XVIII и в начале XIX в.), К., 1898; його ж. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве, К., 1891 (відбиток з «Киевской старины»); П. Федоренко. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи.— Труды Полтавской ученой Архивной комиссии, вып. 12, Полтава, 1915, стор. 79—227, та інші.

² А. М. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, К., 1888; т. II, 1893; т. III, 1902; його ж. Люди старой Малороссии, К., 1882; його ж. Малороссийские посполитые крестьяне, К., 1908. (Див. список праць О. Лазаревського, складений М. Ткаченком.— «Український археографічний збірник», т. II, К., 1927, стор. 52—73).

ських істориків 20—30-х років (І. Бойка, І. Мандзюка, М. Ткаченка, С. Шамрая та К. Гуслистого) були висвітлені окремі питання про становище лівобережного козацтва у XVIII ст.³

У післявоєнні роки вийшла праця І. О. Гуржія «Повстання селян в Турбаях (1789—1793)»⁴, яка є значним вкладом у дослідження історії лівобережного козацтва другої половини XVIII ст.

В останні роки окремі питання соціально-економічного становища козацтва Лівобережної України в другій половині XVIII ст. були порушені в статтях І. Ковальського⁵ та Л. Рудомьоткіної⁶. Проте узагальнюючої праці поки що немає. Втім наявні документальні матеріали, як друковані⁷, так і архівні⁸, дозволяють всебічно висвітлити питання про становище козацтва на Лівобережній Україні в досліджуваній період.

У другій половині XVIII ст. в соціально-економічному розвитку Лівобережної України, як і на Слобожанщині та Південній Україні, що також входили до складу Російської імперії, відбувався процес посилення кріпосництва та поступового визрівання капіталістичного укладу в надрах старої феодально-кріпосницької системи. Товарно-грошові відносини глибоко проникали в усі галузі господарства. В цих умовах серед селян поглиблювалася майнова нерівність, яку В. І. Ленін вважав передумовою процесу розкладу селянства⁹. Вже в 80-х роках XVIII ст. в селах Лівобережної України виділяються групи селян, які, користуючись найманою працею, розширюють і пристосовують свої господарства до потреб внутрішнього ринку¹⁰. В той же час більшість

³ І. Бойко. Іваненки на Переяславщині в XVIII ст.— Історико-географічний збірник, кн. 3, К., 1929, стор. 9—16; його ж. Село Язлівка на Переяславщині в XVIII ст.— Там же, кн. 4, К., 1931, стор. 145—150; І. Мандзюк. Гоголівська сотня Київського полку 1766 року, К., 1926; М. Ткаченко. Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії.— «Україна», 1924, № 3; його ж. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією.— Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. VII—VIII, К., 1926, стор. 262—306; його ж. М. Остер в XVII—XVIII вв., К., 1925; С. Шамрая. Київська сотня на Гетьманщині (XVII—XVIII вв.), К., 1930; його ж. Місто Кобижча у XVIII ст., К., 1930; його ж. Місто Бориспіль у XVIII ст.— Історико-географічний збірник, кн. 2, К., 1928, стор. 33—85; його ж. Місто Васильків (IX—XVIII ст.).— Історико-географічний збірник, кн. 3, К., 1929, стор. 33—127; К. Гуслистий. Повстання селян в с. Турбаях (1789—1793), Харків, 1932.

⁴ І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбаях (1789—1793), К., 1950.

⁵ І. С. Ковальський. Генеральний опис 1765—1769 рр.— джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні.— «Український історичний журнал», 1962, № 2; його ж. Селянсько-козацькі переходи в 60-х роках XVIII ст. (За матеріалами і документами Генерального опису Переяславського полку).— Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду, К., 1963.

⁶ Л. М. Рудомьоткіна. Економічне становище козацького господарства на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.— Питання концентрації, спеціалізації і кооперування виробництва, вип. II, К., 1964.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ), Собрание I, Спб., 1830; А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851; Опис Новгородсiверського намісництва, К., 1931; Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе, т. 1—15, Чернигов, 1877—1887, та ін.

⁸ ЦДІА УРСР, фф.: Генеральної Військової Канцелярії, Полкових канцелярій Лівобережної України, Сотенних канцелярій Лівобережної України, Канцелярії гетьмана Розумовського, 2-ї Малоросійської колегії, канцелярії малоросійського генерал-губернатора, Генерального (Румянцівського) опису 1765—1769 рр. та деякі ін.; Державний Воєнно-історичний Архів СРСР. Рукописні матеріали: Описание Киевского наместничества (складене комісією на чолі з А. С. Милорадовичем в 1779—1780 рр.), Описание Киевской губернии вообще и по уездам, 1785; П. И. Симоновский. Топографическое описание Киевского наместничества, К., 1786.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 141.

¹⁰ І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 24.

селян, остаточно розорившись, йшла в найми до заможних односельчан або шукала заробітків на промислових підприємствах, які здебільшого були поміщицькими. З кінця XVIII ст. певну роль в економічному житті України почали відігравати купецькі мануфактури, де використовувалася вільнонаймана праця. Набули розвитку селянські промисли, в яких В. І. Ленін вбачав вихідний пункт російського капіталізму¹¹. Зростає і всеросійський ринок, у загальну систему якого остаточно включилась Лівобережна Україна. На цей час козацька старшина, яка займала панівне становище в країні, захопила в свої руки більшу частину земель державного фонду.

Під її тиском продовжував скорочуватись розмір землекористування в селянських господарствах. У полках або зовсім не було «можних» * дворів, або налічувалось їх дуже мало. Середньоземельних і малоземельних дворів було значно менше, ніж «нищетных» і «крайне нищетных». Співвідношення між цими групами так швидко прогресувало, що незабаром піддані складались майже повністю з «нищетных» і «крайне нищетных» дворів та бездвірних хат¹².

З ростом маєтностей і числа підданих зміцнювалась економічна сила старшини, яка концентрувала в своїх руках основну частину промислових підприємств, вивозила у великій кількості сільськогосподарські товари на внутрішній та зовнішній ринки. Зростання товарності старшинських господарств зумовлювало збільшення визиску селянства.

Встановивши фактично кріпацтво, старшина почала настійно домогатися від царського уряду юридичного оформлення його. Щоб задовольнити ці домагання, царизм указом від 3 травня 1783 р. остаточно закріпив селян Лівобережної України, а 1785 р. козацька старшина була зрівняна в правах з російським дворянством. В той час, як козацька старшина економічно зміцнювалась, основна маса рядового козацтва розорялася, часто змушена була переходити на становище селян і навіть підсусідків. Невелика частина заможного козацтва перебувала в привілейованому становищі: вона була виділена в групу звільнених від звичайних повинностей так званих «виборних», які особисто відбували військову службу. Решта дістала назву «підпомічників», що мали виконувати ті ж самі повинності, що й селяни, тільки розмір їх був удвоє менший. Та за це «підпомічники» мали постачати «виборним» усе необхідне для походів — коней, зброю, провіант.

З часом соціальне розшарування серед козацтва значно поглиблюлося. За ревізією 1782 р. з 415 740 козаків Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської губерній виборні становили 195 561 чоловік, підпомічники — 219 909. Деякі виборні козаки, володіючи порівняно значними земельними наділами, широко користувалися в своїх господарствах працею «підсусідків», «слуг» і «робітників», яких лише в Чернігівській і Новгород-Сіверській губерніях налічувалось у 1782 р. 13 618 осіб чоловічої статі¹³.

Шляхом насильств і кабали старшина скуповувала козацькі землі, під різними приводами викреслювала козаків з реєстрів, переводячи їх у число своїх посполитих. Нерідко, незважаючи на відмову козака продавати своє майно, старшина в присутності свідків і підкупленої

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 304.

* У ревізіях до 1764 р. посполиті за своїм економічним становищем поділялися на розряди: «можные», «грунтовые», «среднегрунтовые», «малогрунтовые», «нищетные», «крайне нищетные» і «бездворные». (І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 32).

¹² І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 32.

¹³ Там же.

адміністрації закидала мізерну суму грошей через ворота в двір і так «оформляла» насильствену купівлю¹⁴.

Царський уряд, розуміючи значення козаків як військової сили, намагався забезпечити тим з них, які потрапили у число посполитих, повернення у козацький стан. Проте практично це зробити було дуже важко, бо, як свідчили у 1744 р. майже усі сотники Чернігівського полку, «которые козаки о своем козачестве бить челом учнутъ, то канцелярии не токмо владельцам оних бить нещадно плетью, киями и батожем допускают, но иные владельцы в самих канцеляриях таковых о козачестве своем челобитчиков бьют нещадно, а правители канцелярий, по занесенным от таковых челобитчиков жалобам, о бою их не токмо молчат, но и сами явно в том владельцам потокают»¹⁵.

Не поліпилося становище козацтва і після відновлення гетьманства на Лівобережній Україні. Гетьман К. Розумовський почав роздавати маєтності козацькій старшині і перш за все щедро нагородив ними своїх родичів. Надання рангових маєтностей у тимчасове й умовне користування — «до ласки войсковой» при Розумовському повністю замінюється наданням їх «в вечное и потомственное» володіння. Оскільки основна частина «свободно войсковых» поселень була вже давно роздана, новому гетьманові часто доводилося збирати рештки їх (окремі двори) в різних місцях. Одержавши маєтності, власники намагалися, так би мовити, заокруглити їх за рахунок козацьких земель. Що не приваблювало генеральних і полкових урядників, як-от «гайки, нивки, млинки», те систематично підбирала сотенна старшина, утворюючи таким чином, за словами М. Стороженка, «среднее землевладение и кладя этим путем прочные основы благосостоянию позднейших потомков своих, большинства малороссийского дворянства»¹⁶.

Звичайно, що для отримання прибутків з цих земель необхідна була дорова робоча сила. Звідси і прагнення державців шляхом усяких економічних утисків поневолити не лише селянство, але й рядове козацтво. Причому приводом для такого поневолення могла послужити будь-яка обставина. Так, наприклад, якщо козак за якою-небудь ревізією помилково потрапляв у число посполитих або мав у своєму володінні шматок землі, куплений у посполитого, чи хтось із його родичів був з числа залежних селян, такого козака державці могли вважати своїм «підданим»¹⁷. Тих козаків, яких не вдавалося перетворити у «підданих», старшина примушувала виконувати цілий ряд повинностей. У цьому можна переконатись, прочитавши універсал К. Розумовського від 29 червня 1754 р., в якому, зокрема, говориться, що полковники, полкова старшина, сотники і сотенна старшина «козаков употребляют во всегдашние работизны для своих приват, как пеших, так и конных, а особливо в жнивное и косовичное время, и отягощают перевозками разных припасов, с ближних и дальних мест, лесу себе на строение домов и хуторов»¹⁸.

Виданий з метою обмеження насильств і зловживань старшини щодо рядового козацтва, яке на той час ще зберігало для царизму значення військової сили, універсал 1754 р. не дав бажаних наслідків.

¹⁴ Історія УРСР, т. I, К., 1967, стор. 308.

¹⁵ Прошение сотников Черниговского полка о козацких обидах...— «Киевская старина», К., 1894. (Окр. відбиток).

¹⁶ Н. Стороженко. Семен Вакуленко, сотник Пирятинский.— «Киевская старина», т. XXXII, 1891, стор. 120.

¹⁷ В. Мякотин. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. I, вып. III, Прага, 1926, стор. 191.

¹⁸ Універсал гетьмана Розумовського о прекращении старшинских насильств.— «Киевская старина», 1896, № 7—8, стор. 1—2 (Примітки).

У наступних роках козацька старшина ще більше посилила визиск рядового козацтва. Це, зокрема, підтверджує ряд справ фонду канцелярії гетьмана К. Розумовського про закріпачення козаків¹⁹. Відновлення гетьманства на Лівобережній Україні не полегшило становища рядового козацтва. Як і раніше, воно зазнавало гноблення з боку старшини, яка продовжувала перетворювати козаків у посполитих, користуючись при цьому зростанням своєї ролі в економічній і адміністративній сферах.

Автономістські тенденції частини старшини Лівобережної України (вони знайшли вираз у проханні²⁰, з яким у 1764 р. гетьман Розумовський звернувся до Катерини II щодо підтвердження і дотримання «старих прав и вольностей Малороссии» *) суперечили анексіоністсько-колонізаторській політиці царського уряду, який намагався ліквідувати будь-які залишки автономії і злити окраїни з центром Росії. На ці домагання старшини Катерина II відповіла ліквідацією гетьманства і утворенням Малоросійської колегії, президентом якої став граф П. О. Румянцев.

Але якщо вимоги автономії зустрічали з боку царського уряду, який проводив колоніальну політику на Україні, рішучу протидію, то задоволення намагань старшини остаточно закріпачити селян було лише справою часу. Катерина II у своєму наказі генерал-губернатору Румянцеву про управління різко висловила протидію селянських переходів²¹. Одним з перших кроків діяльності Румянцева як генерал-губернатора Лівобережної України було проведення перепису населення і господарства країни з метою збільшення податків. Одночасно перепис сприяв зміцненню кріпацтва на Україні, закріпленню земельних володінь за державцями, які не завжди мали юридичні документи на землеволодіння, і санкціонував фактичну владу їх над селянами. Румянцев, крім того, хотів за допомогою перепису точніше розмежувати стани²². Визнаючи лівобережних козаків окремою становою одиницею і залишаючи за ними право користування особистою свободою і володіння землею, царський ставленик хотів мати від них якнайбільше користі, насамперед як від військової сили. Щоб точніше визначити склад козацького стану, на початку проведення перепису колезичним козакам надавалось право добиватись козацтва²³. Румянцев звинувачував, між іншим, перш за все самих козаків у тому, що вони попали в залежне становище, поскільки «в свое время о порабощении не искали, а ежели от службы бежали, укрываясь от оной, как много и из дел оказывается, то казни и наказания достойны, старшины же сотенные, корысти ради, сошедших имуществом пользуясь, охотно им конечно на сие позволяли, ибо редко, или никогда о таковых беглых не рапортовали»²⁴.

Румянцев був проти залишення козаками свого стану перш за

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 54, 72, 167, 510, 526, 1928.

²⁰ Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом.— «Киевская старина», 1883, т. 6, стор. 317—345.

* Добиваючись «старих прав і вольностей Малороссии», козацька старшина Лівобережної України насамперед мріяла про юридичне закріплення свого панівного становища, зокрема, про надання їй дворянських прав. Разом з тим, прагнучи до неподільного панування над трудящими масами Лівобережної України, у ряді пунктів прохання старшина домагалася політичної автономії і встановлення спадкового гетьманства

²¹ Сборник Русского исторического общества, т. 7. Спб., 1871, стор. 379, 381.

²² Д. Багалей. Генеральная опись Малороссии.— «Киевская старина», 1883, т. 7, стор. 429.

²³ Там же, стор. 422, 426.

²⁴ В. Авсеенко. Малороссия в 1767 году, К., 1864, стор. 149.

все тому, що від закріпачення козаків страждали інтереси царського уряду. Але коли на кінець проведення перепису склад козацького стану, на думку Румянцева, визначився в достатній мірі, він прийшов до висновку про необхідність припинення справ так званих «шукачів козацтва» і запропонував, щоб «от сего времени никого более в козаки не писать, а кто по нынешней генеральной в Малой России описи, к окончанию приводимой, где как найден будет, тому там уже и быть вечно, о козачестве ж молчать»²⁵. Тоді ж, після перепису, коли тісні рамки козацького стану остаточно зімкнулись, козаки, які не потрапили до нього, записалися частково у стан міщан і купців²⁶, але переважно злилися з селянською масою, яка не мала вже на той час майже ніяких прав²⁷. Після видання указу від 3 травня 1783 р. всі ці колишні козаки, що потрапили після генерального опису до складу селянства, були перетворені у кріпаків.

У 1767 р., коли царський уряд скликав у Москві комісію для складання «Нового уложения», старшина у своїх наказах до комісії домогалася вже цілковитого закріпачення селян і юридичного оформлення своїх станових привілеїв, зокрема, таких, які мало російське дворянство²⁸. Рядове козацтво виступало проти утисків з боку козацької старшини. Про це, зокрема, свідчить наказ козаків Чернігівського полку, де сказано, що служба стала для них тяжкою «за утеснением владельцев и всякого звания старшин козачих»²⁹, які у козаків «пахатные поля, леса, сенные покосы и всякие где есть лучшие грунта завлаживают и всякими хитрыми способами козаков утискают, а дворы, по вытиске (витисненню).— О. П.) оных козаков з их дворов, к себе привлащают и владения с козачьих земель приумножают, а иных козаков в партикулярные свои работы употребляют»³⁰. Чернігівські козаки просили Катерину II «освободить от владельцев как духовного, так и мирского чина, сотников и всякого звания старшин, и все напрасно завлажденные грунта, так и купленные, и самих козаков, дабы оные по-прежнему в общество Российской империи и паки между козаки в службу причтены были»³¹. Козаки інших полків * Лівобережної України, хоч і в менш рішучій формі, ніж чернігівці, також висловлювали протест проти феодалного гніту³², який посилювався і після знищення на Лівобережній Україні гетьманства³³. Усякі ж спроби позбавитися «підданства» представники панівного класу придушували жорстокими насильствами, не зупиняючись і перед вбивствами. Так, у 1766 р. у Малоросійську колегію надійшла скарга від мешканців с. Сокиринці на прилуцького полковника Григорія Галагана, який у відповідь на домагання кількох селян повернути собі козацтво, втрачене ще за іншого полковника — батька Григорія — Гната Галагана, пограбував їхне майно, а потім на своїй садібі піддав їх жорстоким тортурам: «необычными барбарами (розгами) по голому телу бесчеловечно бил так, что кровию были оплыли и тело от костей падало, и тем тиранским муче-

²⁵ Д. Багалей. Назв. праця, стор. 427.

²⁶ Н. Стороженко. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве, стор. 3—4.

²⁷ Н. Стороженко. К истории малороссийских козаков, стор. 20.

²⁸ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения Уложения, К., 1889, стор. 3—70.

²⁹ Там же, стор. 144.

³⁰ Там же, стор. 145.

³¹ Там же, стор. 145—146.

* Маються на увазі Стародубський, Прилуцький та Миргородський полки.

³² Наказы малороссийским депутатам..., стор. 150—166.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 3, т. 1, спр. 6, 158, 413, 415, 416, 437, 522, 706, 770, 888, 919, 2267, 2274, 2330, 4123.

нием одного с нас, Кирила Гаевенка, приправил до смерти, а других довел до болезни»³⁴.

Малоросійська колегія та її президент, який, як відомо, «черпав свої мненія из кабинета ее величества»³⁵, догоджаючи українській старшині, зосередили головну увагу на тому, щоб закрити селянам будь-який доступ у козацтво. Отже, поневолення козаків феодалами не припинялося³⁶.

Тягар військової служби, непосильні податки, далекі походи, виснажливі казенні роботи (спорудження і ремонт фортець на Лівобережній Україні і поза її межами, будівництво каналів та ін.) — все це вело до зубожіння козаків. Заможні козаки, як правило, відкупалися від повинностей і весь тягар їх лягав на плечі найбіднішого козацтва.

За встановленою традицією населення Лівобережної України щомісячно повинно було постачати продукти козакам, які працювали на будівництвах. Коли ж з якихось причин це постачання припинялося, козаки опинялись у скрутному становищі. 1754 р. українські козаки, прислані у Нову Сербію для робіт і прикриття фортеці св. Єлизавети, «за неприсылкою из домов их живут без всякого пропитания, и определено де им из тамошнего магазина выдать на каждого человека по 1 четверику муки»³⁷. Тоді ж сенат наказав гетьману Розумовському через іноземну колегію надіслати туди нові партії козаків «надежных, чтоб оные бегать не могли, с довольным харчевым запасом, платьем и обувью, а на скот фуражем или на то деньгами»³⁸.

Рядових козаків дуже часто використовували для перегону худоби в місця розташування військ, охорони якоїсь установи і місць ув'язнень та ін. Про це свідчить, зокрема, «Ведомость» Київської полкової канцелярії від 30 квітня 1762 р.³⁹

Виконуючи навіть повинності, безпосередньо не пов'язані з військовою службою, козаки приходили до висновку, що вигідніше продати свою землю і записатися за багатого володільця. Зрозуміло, таке призводило до зменшення числа самого козацтва. А це, як уже говорилося, не входило в розрахунки царизму. Тому було видано ряд указів⁴⁰, які забороняли купівлю козацьких земель і перетворення козаків на залежних селян. Звичайно, поява цих указів свідчила про економічне розорення козаків, чому насамперед сприяла старшина, що поступово перетворювалась у справжніх поміщиків.

Виділяючи козаків Лівобережної України в особливу станову одиницю і зобов'язуючи їх до неухильного виконання військових повинностей, Румянцев намагався привчити козаків до регулярної служби, проте натрапляв на сильну протидію з їх боку. В 1766 р. Румянцев у записці Катерині II пропонував «сию милицию привести в настоящий порядок воинских людей»⁴¹. А ще раніше, у 1765 р. після глухівського повстання козаків⁴², які потрапили у солдатські роти при Малоросійській колегії, він указом від 5 грудня 1765 р. на ім'я Малоросійської

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 3, т. I, спр. 1238.

³⁵ Д. Багалей. Назв. праця, стор. 428.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 54, оп. 3, т. II, спр. 4168, 4341; оп. 3, т. V, спр. 13495, 14011.

³⁷ ПСЗ, т. XIV, № 10 186.

³⁸ Там же.

³⁹ О. Лазаревский. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, т. 3, стор. 155—156.

⁴⁰ ПСЗ, т. IX, № 6614, т. X, 7723.

⁴¹ Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те, кн. II, М., 1861, стор. 63.

⁴² О. М. Апанович. Збройні сили України першої половини XVIII ст., К., 1968, стор. 21—22.

колегії наказав «обе солдатские роты разобрать, зачинщиков в неповиновении нещадно плетью высечь, из способных офицеров и рядовых сочинить одну роту в числе полевого мушкетерского полку и именовать ее фузелерною, разместить ее в Глухове для содержания караулов при коллегии, архиве, Генеральном суде, скарбовой и счетной комиссиях»⁴³. Продовжуючи ліквідацію усіх особливостей, що відрізняли Лівобережну Україну як автономну військову одиницю, Румянцев виклопотав у Катерини II указ від 20 грудня 1768 р. про підлеглість лівобережного козацтва військовому суду⁴⁴.

З утворенням намісництва, військовий устрій лівобережних козаків зазнав корінної реорганізації. У 1781 р. Румянцев подав доповідну записку Катерині II, де писав, між іншим, що в зв'язку з новим адміністративним поділом кордони губерній і повітів не співпадають з колишніми кордонами полків і сотень, і що запроваджена реформа цивільного управління * вимагала корінної реорганізації військової справи⁴⁵.

Румянцев вважав, що найкраще буде «из состоящих в Малой России девяти казачьих полков... учредить десять полков из настоящих выборных казаков, с уравнием по ескадронам или ротам, невзирая, что они не в одном наместничестве по их земскому управлению находятся будут, и дать их старшинам в уречение с регулярными войсками чины и степени»⁴⁶. Таким чином лівобережні козаки, на думку генерал-губернатора, могли б за короткий строк перетворитися у регулярне військо, завжди готове виступити на випадок війни. Але російська імператриця, якій хотілося якнайшвидше замінити озброєних поселян-козаків регулярним військом, яке б формувалося по загальноприйнятому порядку в Росії, не підтримала пропозицію Румянцева. Указом від 26 жовтня 1781 р. йому було доручено «о малороссийских войсках на каком основании им быть впредь, по введении в действительное исполнение учреждений наших в тамошних губерниях, рассмотреть и мнение внести»⁴⁷.

Румянцев подав, мабуть, нову доповідь, бо 28 червня 1783 р. вийшов указ Військовій колегії про реорганізацію дев'яти лівобережних полків. В основі його лежав проект Румянцева. Наказувалося набрати з лівобережних козаків, враховуючи при цьому ще три «легкокінні» полки, десять регулярних кавалерійських полків **. Полк складався з шести ескадронів, по 138 чоловік у кожному. 48 чоловік, найбільш міцних, щорічно поповнювали кірасирський полк, а 120 вибували щорічно додому — «на реверсы в их дома». Офіцерство поповнювалось з представників старшини. Утримувались ці полки згідно з указом від 3 травня 1783 р. за рахунок подушного збору⁴⁸.

Новоутворені полки, названі за указом від 9 лютого 1784 р. карабінерними⁴⁹, розміщувались у селах за місцепроживанням козаків. Усьо-

⁴³ Два документа о состоянии малороссийского козачества в пол. XVIII ст. — «Киевская старина», 1882, т. VI, стор. 129—130.

⁴⁴ ПСЗ, т. XVIII, № 13217.

* Внаслідок царського указу від 16 вересня 1780 р. Лівобережна Україна була поділена на три губернії: Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську (ПСЗ, т. XXI, № 15227, 15228, 15229).

⁴⁵ Н. Стороженко. Реформи в Малороссии при графе Румянцеве, стор. 5.

⁴⁶ Доклад графа Румянцева П. А. Екатерине II 1781 года. — «Киевская старина», 1884, т. X, стор. 698.

⁴⁷ ПСЗ, т. XXI, 15265.

** У 1775 р. три вільнонаймані кампанійські або, як ще їх називали, охочекомонні полки, що знаходилися на Лівобережній Україні, були перетворені в регулярні (ПСЗ, т. XX, № 14385). За своєю організацією вони були подібні до регулярного війська, і тому реорганізація їх не викликала особливих труднощів.

⁴⁸ ПСЗ, т. XXI, № 15769.

⁴⁹ ПСЗ, т. XXII, № 15928.

го підлягало набору у карабінерні полки 73 576 виборних козаків⁵⁰. Ці полки були перехідною стадією до повного злиття лівобережного війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розбито між кірасирськими, кінно-егерськими, гусарськими і драгунськими полками⁵¹.

Ще одним підготовчим заходом до повного злиття військ Лівобережної України з російськими був царський указ військовій колегії від 10 квітня 1786 р., згідно з яким з лівобережних колишніх монастирських селян утворювався один гренадерський полк, до якого включалась 1 тис. козаків-карабінерів (по сто козаків від кожного карабінерного полку)⁵². Замість карабінерів у ці полки повинно було поступити стільки ж монастирських селян⁵³. Цим повністю ліквідовувалась станова відособленість лівобережного козацтва. Так звану політику «розкасування» царський уряд спрямовував насамперед проти зосередження великої кількості козаків у регулярних військах.

На час впровадження в життя цих заходів відповідно до ордеру Румянцева чернігівському намісницькому правлінню від 22 лютого 1787 р. козаків-чоловіків налічувалось у Київській, Чернігівській і Новгород-Сіверській губерніях — 428 442⁵⁴.

1 грудня 1797 р. був проведений перший рекрутський набір з лівобережних козаків (по три рекрути з 500 чоловік)⁵⁵.

Протягом другої половини XVIII ст. становище лівобережного козацтва значно погіршилось. В його середовищі поглиблювалось соціальне розшарування, що виявлялося, з одного боку, в зміцненні козацької верхівки, а з другого — в зростанні числа зубожілого прошарку, змушеного вдаватися до продажу своєї робочої сили. Велика кількість рядових козаків потрапляла в залежність до старшини, яка на той час фактично вже перетворилася на поміщиків. Юридично царизм це оформив у 1783 р.

У другій половині XVIII ст. царський уряд остаточно ліквідував козацький військовий устрій на Лівобережній Україні. Козаки стали відбувати військову повинність у регулярній царській армії. Це був наступ царизму на рештки автономії Лівобережної України. Подібно до знищення козацьких полків на Слобідській Україні і Запорізької Січі тут остаточно їх було ліквідовано протягом другої половини XVIII ст.

Нестерпне становище викликало рішучий опір козаків, що вилився у різні форми антифеодальної боротьби.

⁵⁰ М. Стороженко. Реформи в Малороссии при графе Румянцеве, стор. 14.

⁵¹ ПСЗ, т. XXIII, № 16784, 16785.

⁵² М. Стороженко. Реформи в Малороссии при графе Румянцеве, стор. 15.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ М. Стороженко. К истории малороссийских козаков, стор. 32.

ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА В УГОРЩИНІ (1957—1958 рр.)

Б. І. ЛУКАЧ

Досвід будівництва соціалізму в СРСР та інших соціалістичних країнах свідчить, що союз робітничого класу з трудовим селянством є однією з головних умов і загальною закономірністю побудови нового суспільства. «Найвищий принцип диктатури,— вказував В. І. Ленін,— це підтримання союзу пролетаріату з селянством, щоб він міг вдержати керівну роль і державну владу»¹. Тимчасом, у перший період будівництва соціалізму (1948—1956 рр.) в Угорщині союз пролетаріату й селянства значно послабився². Це сталося, зокрема, внаслідок помилок і викривлень, допущених у аграрній політиці.

Система обов'язкових державних поставок сільськогосподарських продуктів, що існувала до 1956 р., грубо порушувала принцип матеріальної заінтересованості й гальмувала розвиток виробничих кооперативів та одноосібних господарств³. Так, витрати на виробництво 1 ц пшениці в дрібних селянських господарствах становили 180—200 форинтів, тоді як за держпоставками селянин отримував тільки 60. Так само за один 1 кг зданої ним свинини сплачували 5,4 форинта при витратах у 12—13 форинтів⁴. Заготівля шляхом контрактації і «вільних» закупок деяких основних видів сільськогосподарських продуктів (хлібне зерно, кукурудза, свинина) також мала обов'язковий характер. Хибна політика призводила до того, що селянство не було заінтересоване в інтенсивному розвитку свого господарства. Валовий збір сільськогосподарських продуктів у 1951 р. перевищив рівень 1938 р. лише на 4%, 1956 р.— на 6,5%, а товарне виробництво в 1955 р.— відповідно на 5,3%⁵.

Становище членів сільськогосподарських кооперативів у ті роки також було тяжке. У 1952 р. їх прибутки виявились на 20—40% ниж-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 452.

² Янош Кадар. Отчетный доклад Центрального Комитета о политическом положении и задачах партии на Всевенгерской конференции ВСРП в июне 1957 г.— Всевенгерская конференция Венгерской социалистической рабочей партии (Будапешт, 27—29 июня 1957), М., 1958, стор. 36.

³ Янош Кадар. Избранные статьи и речи (май 1960—апрель 1964), М., 1964, стор. 98.

⁴ A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után, Bp., 1958, стор. 21.

⁵ Adatok és adatékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 1945—1955, стор. 158—161.

чими, ніж у селян-одноосібників⁶. Це гальмувало розвиток кооперативного руху. З метою захисту і зміцнення диктатури пролетаріату, його союзу з селянством⁷, завоювань народно-демократичного ладу і створення передумов для дальших успіхів угорського народу на шляху до соціалізму було вжито дійових заходів. Вже у листопаді 1956 р., відразу після придушення контрреволюційного заколоту, УСРП і уряд УНР засудили помилки і перекручення, допущені в аграрній політиці, й приступили до їх виправлення. Указом Президії УНР з 25 жовтня 1956 р. скасовувались система обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів⁸, обмеження продажу їх на ринку та усі минулі недоїмки селян. Важливим доповненням до указу було розпорядження урядового комісара по громадському постачанню від 11 січня 1957 р., на основі якого селянам, що здали державі продукти в рахунок 1957 р., сплатили різницю між цінами обов'язкових поставок і вільних державних закупок⁹.

Рішенням уряду від 13 грудня 1956 р. було скасовано податок, що йшов на розвиток сільського господарства¹⁰, указом Президії УНР анульовано обов'язкове страхування сільськогосподарського майна¹¹, Радою Міністрів 10 листопада 1956 р. відмінено податок на неодружених¹². Ці заходи мали велике політичне й економічне значення.

Революційний робітничо-селянський уряд ухвалив також компенсувати за рахунок державного резерву збитки, завдані селянству під час розподілу землі. У рішенні вказувалося, що майбутнє розмежування землі «не повинно порушувати права трудового селянства, гарантовані законом»¹³. Проте дробити площі державних господарств і кооперативів не дозволялося. Максимальний розмір земельного наділу для однієї родини встановлювався в межах 20—25 кадастрових хольдів*, але не заборонялось мати й більше, якщо селянин володів ними до прийняття цієї ухвали. Допускались також купівля і продаж землі та орендування ділянок розміром до 5 хольдів. Особи, незайняті у сільському господарстві, дістали право купувати до 1 хольду присадибної землі¹⁴.

⁶ Dr. Rupp András. Költségvetési politikánk főbb kérdései az elmúlt 20 évben.— «Pénzügyi szemle», 1967, 5. sz., стор. 368.

⁷ У 1958 р. в сільському господарстві було зайнято 46% населення країни (A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után, стор. 13). За іншими даними, на 1 січня 1956 р. у цій галузі виробництва налічувалось 44,2% всіх працюючих. (Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 1945—1955, стор. 30).

⁸ Скасування обов'язкових державних поставок сільськогосподарських продуктів буржуазні історики вважають заслугою Імре Надя. Така ж думка набула значного поширення серед угорських селян. Насправді, Імре Надь на засіданні Ради Міністрів 28 жовтня 1956 р. (за день до прийняття цієї постанови) був проти такого рішення, твердячи, нібито «ще занадто рано, з цим ще треба зачекати» (Vass Henrik. A magyarországi 1956 októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése, Бр., 1958, стор. 86).

⁹ A falu jogos kívánságai a megvalósulás útján. A Magyar Forradalmi Munkás — Paraszt Kormány közérdekű rendeletei magyarázatokkal, Бр., 1957, стор. 7—8.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, стор. 19.

¹² A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány közérdekű rendeletei, Бр., 1956, I. k., стор. 10—11.

¹³ Основные законодательные акты по аграрным преобразованиям в зарубежных социалистических странах. Венгерская Народная Республика (далее — Основные законодательные акты...), вып. V, М., 1960, стор. 25.

* 1 кадастровый хольд дорівнює 0,57 га.

¹⁴ A falu jogos kívánságai a megvalósulás útján, стор. 45—46.

Держгоспам, кооперативам і одноосібникам з метою зменшення необроблюваних земельних площ з 1 жовтня 1957 р. було надано право орендувати їх строком до 5 років¹⁵. Сади і виноградники орендувалися на 5—10 років ділянками до 25 кадастрових хольдів (одноосібникам виділялося не більше 10 хольдів)¹⁶.

Поліпшенню становища селянства і піднесенню сільського господарства країни сприяла й нова податкова політика. Сільськогосподарський податок на 1957 р. встановлювався на рівні 1956 р.¹⁷ Замість обов'язкових поставок впроваджувалась нова система контрактації і вільних закупок, на основі якої вводилась єдина система сталих цін на сільськогосподарські продукти. В результаті податкової реформи селяни одержали додатково близько 5 млрд. форинтів чистого прибутку¹⁸.

Проведені заходи, забезпечуючи стабільність товарного виробництва, сприяли заінтересованості селян у його розвитку, а отже, зміцненню союзу робітничого класу з селянством.

Аграрна політика партії і уряду відповідала інтересам робітничого класу. Від правильного врегулювання закупочних цін значною мірою залежали реальні прибутки робітників, особливо тих, сім'ї яких продовжували працювати в сільському господарстві. 1957 р. з 1623 тис. родин, що володіли землею, тільки 1 134 тис. були повністю зайняті у сільському господарстві, решта існувала за рахунок заробітної плати, використовуючи земельні ділянки (здебільшого розміром до 1 кадастрового хольду) лише для поповнення прибутків¹⁹.

Значну увагу УСРП і Револуційний робітничо-селянський уряд приділяли кооперативному рухові. Про це йшлося вже в заяві уряду від 6 січня 1957 р.²⁰

У рішенні Лютневого (1957 р.) пленуму Тимчасового Центрального Комітету УСРП також підкреслювалося, що для сприяння загальному і, головним чином, соціалістичному розвитку сільськогосподарського виробництва, партійні й державні органи повинні подати необхідну допомогу трудящим державних господарств та виробничим кооперативам²¹.

Виняткове значення для справи зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дальшого піднесення економіки та соціалістичного будівництва в угорському селі мали рішення Всеугорської конференції УСРП в червні 1957 р.²² і опубліковані в липні того ж року Тези ЦК УСРП з аграрної політики.

У Тезах було накреслено конкретну програму соціалістичної перебудови сільського господарства, показано сили, на які повинна спиратися партія, визначено найбільш прийнятні форми переведення угорського села на соціалістичний шлях розвитку. В цьому документі партії підкреслювалося, що основними умовами для досягнення поставленої мети є зміцнення робітничо-селянського союзу і розвиток сільськогосподарського виробництва, залучення до соціалістичної пере-

¹⁵ Основные законодательные акты..., стор. 30—34.

¹⁶ Там же, стор. 58—59.

¹⁷ «Népszabadság», 17 лютого 1957 р.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Rédei Jenő. Tények és adatok az «Osztályok és osztályharc» című pártoktatási téma feldolgozásához. — «Pártélet», 1959, 1. sz., стор. 59.

²⁰ «Népszabadság», 6 січня 1957 р.

²¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956—1962, Bp., 1964 (далі — Az MSzMP határozatai...), стор. 35.

²² Всевенгерская конференция Венгерской социалистической рабочей партии (Будапешт, 27—29 июня 1957 г.), М., 1958.

будови трудових прошарків селянства — дрібних та середніх виробників і орієнтація, як на основну опору, на сільськогосподарських робітників, напівпролетарів і коопероване селянство²³.

Тези не висували завдання ліквідації класу куркулів. Більше того, виробнича діяльність останніх заохочувалась при обмеженні їх експлуататорських і спекулятивних тенденцій²⁴. УСРП твердо дотримувалась ленінського принципу, згідно з яким ліквідація навіть великих селянських господарств, не може бути здійснена, поки «для усупільнення таких господарств немає ще в наявності матеріальних, зокрема технічних, а потім і соціальних умов»²⁵.

Застерігаючи проти звужування поняття «класовий ворог на селі», Тези наголошували на тому, що колишні чиновники, жандарми, хортістські офіцери, нілашисти, поміщики, капіталісти та інші декласовані елементи є не менш небезпечними ворогами, ніж куркулі, і боротьба проти них також має бути нещадною²⁶.

Основним засобом соціалістичного перетворення угорського села УСРП визначила сільськогосподарський виробничий кооператив (СГВК). З метою забезпечення поступового розвитку сільського господарства на шляху соціалізму Тези передбачали створення і нижчих форм кооперації, розвиток землеробських кооперативів, організацію при них різних об'єднань по використанню машин, зрошення тощо, а також спеціалізованих товариств по виробництву різних сільськогосподарських продуктів²⁷.

У рішеннях Всеугорської конференції УСРП і в Тезах з аграрної політики підкреслювалась необхідність широкої пропаганди переваг великих господарств перед дрібними²⁸.

УРСР і Револуційний робітничо-селянський уряд послідовно проводили лінію на розгортання і підтримку кооперативного руху. Уже в грудні 1956 р. уряд уповноважив міністрів фінансів і землеробства надавати колективним господарствам у певних випадках відстрочку платежів на один рік²⁹. Це сприяло економічному зміцненню кооперативів, особливо тих, що зазнали значних збитків під час контрреволюції.

На основі згаданих Тез Секретаріат ЦК УСРП розробив і в серпні 1957 р. опублікував Рішення про політичне, економічне і організаційне зміцнення виробничих кооперативів, спрямовуючи діяльність партійних організацій і уряду на піднесення цих господарств і поліпшення добробуту їх членів³⁰.

Згідно з рішенням партії було розроблено і вжито ряд заходів, які сприяли широкому застосуванню машин, мінеральних добрив, будівництву приміщень для худоби, спорудженню зрошувальних систем, вирощуванню садів і виноградників тощо³¹.

Виробничі кооперативи порівняно з одноосібниками дістали більше пільг при оплаті робіт МТС, придбанні насінневого матеріалу, мінеральних добрив і засобів для захисту рослин³².

²³ Az MSzMP határozatai..., стор. 97.

²⁴ Там же, стор. 101.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 130.

²⁶ Az MSzMP határozatai..., стор. 101—102.

²⁷ Az MSzMP határozatai..., стор. 97.

²⁸ Там же, стор. 107.

²⁹ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány (далі — MFMPK) közérdekű rendeletei és nyilatkozatai, Bp., 1956, стор. 49.

³⁰ Az MSzMP határozatai..., стор. 119—123.

³¹ «Mezőgazdasági értesítő», 1958, 7, sz., стор. 69.

³² Az MFMPK kedvezményei a mezőgazdasági termelősövetkezetek és termelőcsoportok részére, Debrecen, 1957, стор. 8.

Вжито було також ряд державних заходів, що стимулювали товарне виробництво, а отже, й розвиток фінансового господарства кооперативів. Це становило важливу передумову для введення виплати членам СГВК щомісячного авансу за трудовими. Основним стимулом розвитку товарного виробництва стала нова система надання кооперативам державних кредитів. Так, короткочасна позичка (з розрахунку 3% річних) для ведення господарства і виплати авансу на трудовні надавалася тільки тоді, коли за контракційним договором передбачався продаж сільськогосподарських продуктів державі на суму, що покривала кредит³³. Поставляючи велику кількість високоякісної продукції, кооператив одержував надбавку до їх ціни³⁴. Якщо СГВК на 100 кадастрових хольдів сільськогосподарських угідь виробляв продуктів більше встановленої норми, то на його користь скасовувалося від 10 до 50% суми кредиту, яку він мав сплатити державі³⁵. Прибутковий податок з 1 кадастрового хольду для кооперативу становив тільки 60% податку одноосібника³⁶. Значно поліпшилося матеріальне становище членів СГВК (внаслідок введення частково безплатного медичного обслуговування, допомоги багатодітним, надання тримісячної оплачуваної відпустки вагітним жінкам та пенсійного забезпечення)³⁷.

Це був шлях не тільки зміцнення виробничих кооперативів, а й відновлення і зростання довір'я кооперованого селянства до політики партії та уряду, переконання одноосібників у перевагах кооперації. Успіхи в проведенні нової аграрної політики сприяли дальшому загартовуванню союзу робітничого класу і трудового селянства.

Велику роль у піднесенні сільськогосподарського виробництва мали відіграти МТС, у роботі яких в попередні роки також було допущено чимало помилок³⁸. У зв'язку з цим уряд ухвалив з 1 квітня 1957 р. перевести машинно-тракторні станції на повний госпрозрахунок, дещо реорганізувавши методи їх роботи³⁹.

Значна увага приділялась постачанню села технікою. Взимку 1957 р. у країні налічувалося 16 100 тракторів⁴⁰ (1942 р.— 10 544⁴¹, 1949 р.— 13 021⁴²). Наприкінці 1958 р. тракторний парк зріс до 26 600 одиниць⁴³, а площа ріллі, що її мав обробляти один трактор, зменшилася з 414 га у 1953 р.⁴⁴ до 200⁴⁵. Більше сільськогосподарської техніки стали одержувати і селяни-одноосібники. Тільки на початку 1957 р. вони отримали 4 400 плугів, 1 300 сівалок, 5 500 борін тощо⁴⁶.

Виробничим кооперативам також надавалось право купувати техніку, за винятком орних тракторів, молотарок і комбайнів. Це відповідало потребам СГВК, оскільки користування послугами МТС було не завжди вигідним. Наприклад, у 1957 р. один тракторний диск кош-

³³ Fehér Lajos. A mezőgazdaság szocialista átalakításának és a termelőszövetkezetek megszilárdításának hazai tapasztalatai és feladatai, Bp., 1960, стор. 18.

³⁴ Az MFMPK kedvezményei a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és termelőscoportok részére, стор. 14.

³⁵ «Mezőgazdasági értesítő», 1958, 6. sz., стор. 54.

³⁶ Там же, стор. 45.

³⁷ Az MFMPK kedvezményei a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és termelőscoportok részére, стор. 15—16.

³⁸ «Népszabadság», 8 березня 1957 р.

³⁹ Основные законодательные акты..., стор. 45—56.

⁴⁰ «Népszabadság», 22 лютого 1957 р.

⁴¹ «Társadalmi szemle», 1960, 1. sz., стор. 35.

⁴² Венгерский статистический справочник, Будапешт, 1962, стор. 79.

⁴³ Цифры говорят. Венгрия на пути строительства социализма, Будапешт, 1960, стор. 52.

⁴⁴ Adatok és adalékok..., стор. 264.

⁴⁵ Цифры говорят..., стор. 52.

⁴⁶ «Népszabadság», 22 листопада 1957 р.

тував 7 тис. форинтів, тоді як плата за його оренду протягом року становила 67 тис. форинтів⁴⁷. Коефіцієнт використання машин, що належали СГВК, був значно вищий, ніж в МТС. Ось чому, починаючи з 1958 р., виробничим кооперативам дозволено купувати трактори всіх видів⁴⁸.

Протягом 1957—1958 рр. значно поліпшилося постачання сільсько-го господарства високоякісним насінням, мінеральними добривами і засобами для захисту рослин. У 1957 р. воно одержало 366 216 т мінеральних добрив (у 1956 р.— 256 690 т)⁴⁹, а застосування їх на 1 га землі (за змістом діючих речовин) зросло з 10 кг у 1956 р. до 19,4 кг у 1958 р.⁵⁰

Поряд з економічними заходами, спрямованими на зміцнення союзу робітничого класу з селянством, УСРП проводила велику політико-виховну роботу. Після придушення контрреволюції почала швидко зростати кількість членів партії та її організацій. Напередодні Всеюгоської конференції УСРП в її рядах налічувалося 346 тис. членів, з них 16,7% становили селяни⁵¹. Близько 76% сільських парторганізацій на той час було уже відновлено⁵². Про велике довір'я УСРП до трудового селянства свідчить те, що при вступі до партії для селян, у тому числі й одноосібників, було встановлено такий самий кандидатський стаж, як і для робітників⁵³.

Важливу роль у піднесенні рівня виховної діяльності серед трудящих відіграла постанова ЦК УСРП від 25 квітня 1958 р. «Про стан на селі і про поліпшення політичної роботи на селі», яка зобов'язувала парторганізації докласти всіх зусиль у виконанні рішень партії і закликала до боротьби проти ревізіоністських і догматичних поглядів⁵⁴.

Поліпшення становища селян дещо посилило їх приватновласницькі тенденції. Враховуючи це, УСРП у той час вважала, що виправлення помилок в аграрній політиці зміцнить довір'я селянства до партії і сприятиме прискоренню соціалістичної перебудови сільського господарства країни. Правильність цього курсу найближчим часом підтвердило саме життя.

У проведенні політичної роботи на селі надійним помічником партії була Комуністична спілка молоді, створена у березні 1957 р. Тільки у 1958 р. в країні виникло 300 сільських молодіжних бригад, які подавали допомогу в збиранні врожаю літнім селянам, вдовам і хворим. Тисячі комсомольців вступали до виробничих кооперативів, вели широку роз'яснювальну роботу серед селян на користь колективної праці⁵⁵.

На тісніше згуртування робітників і селян позитивно впливало відновлення й поширення шефського руху серед трудящих промислових підприємств. Вони брали активну участь у справі зміцнення виробничих кооперативів, розвитку їх господарства⁵⁶. Новою рисою шеф-

⁴⁷ «Népszabadság», 4 жовтня 1957 р.

⁴⁸ У 1957 р. на 1 тракторну одиницю в МТС припадало 544 умовних одиниць виконаючої роботи, у виробничих кооперативах — 1117, а в держгоспах — 1226 (Dimény Imre. Mezőgazdaságunk két éve.— «Társadalmi szemle», 1959, 2. sz., стор. 16. «Mezőgazdasági értesítő», 10. sz., стор. 125).

⁴⁹ A magyar mezőgazdaság az élenforradalom után, стор. 37.

⁵⁰ Цифры говорят..., стор. 52.

⁵¹ Всевенгерская конференция Венгерской социалистической рабочей партии (Будапешт, 27—29 июня 1957 г.), стор. 29.

⁵² П. П. Безушко. Борьба ВСРП за консолидацию революционных сил и дальнейшее строительство социализма в Венгрии (1956—1958). Рукопись диссертации, М 1965, стор. 111.

⁵³ Az MSzMP határozatai..., стор. 79.

⁵⁴ Там же, стор. 183, 185.

⁵⁵ Закарпатський обласний державний архів, ф. Р-1614, оп. 1, спр. 121, арк. 5.

⁵⁶ «Népszabadság», 14 серпня 1968 р.

ського руху 1958 р. було те, що на перший план висувалося завдання політичної допомоги селу.

Значну роль у зміцненні диктатури пролетаріату і підготовці переходу селян на соціалістичний шлях відіграли профспілкові організації. У резолюції XIX з'їзду угорських профспілок підкреслювалася необхідність «систематично допомагати громадською роботою підприємствам сільського господарства і взагалі усім силам, що борються за соціалістичну перебудову сільського господарства»⁵⁷.

Починаючи з 1957 р., День Конституції УНР, 20 серпня, став традиційною датою робітничо-селянських зустрічей та днів кооператора. 20 серпня 1957 р. такі зустрічі відбулися майже в кожному населеному пункті країни, а у проведенні Дня кооператора в Кішуйсаллаші, де виступили керівники партії і уряду, активну участь брали близько 100 тис. робітників і селян. У Бекешпабі наступного року на свято зібралися 60 тис. трудівників міста й села⁵⁸.

Велика робота партії та уряду по зміцненню союзу робітничого класу й селянства і на цій основі — диктатури пролетаріату, по створенню умов для дальшого соціалістичного будівництва мала добрі наслідки. Вже наприкінці 1957 р. рівень промислового виробництва, що в листопаді 1956 р. знизився на 80%⁵⁹, був вищий, ніж у 1955 р.⁶⁰ Сільськогосподарське виробництво у 1957—1958 рр. зросло пересічно на 10,4% в порівнянні з 1954—1956 рр. Виправдала себе і нова система державних закупок. У 1957—1958 рр. було заготовлено сільськогосподарських продуктів в середньому на 8—10% більше, ніж у 1954—1956 рр.⁶¹ Зокрема, якщо у 1954 р. питома вага продуктів тваринництва становила 57%, то в 1957 р. — 70,1%⁶².

Значні успіхи спостерігалися в кооперативному русі. Якщо наприкінці 1956 р. в Угорщині діяло тільки 2 089 виробничих кооперативів, які обробляли 8,5% усієї орної землі, то наприкінці 1958 р. 3 507 СГВК і виробничо-кооперативних груп господарювали на 13,5% орної площі країни⁶³. Вони значно зміцнили економічно.

У 1957 р. прибутки селянства загалом перевищували рівень 1955 р. майже на 15%⁶⁴, а прибутки членів СГВК були більшими, ніж одноосібників на 12,1%⁶⁵.

Найкращим підтвердженням правильності політики УСРП і Революційного робітничо-селянського уряду УНР була консолідація політичної влади наприкінці 1958 р.

Підсумки виборів у Державні збори УНР в грудні того року показали, що курс партії і уряду на зміцнення диктатури пролетаріату і соціалістичну перебудову сільського господарства користується довірою широких мас трудящих. У виборах брали участь 98,4% виборців. З них 99,6% голосували за кандидатів Вітчизняного фронту. До Державних зборів обрано 298 депутатів, у тому числі 127 робітників, 97 селян і 74 представники інтелігенції⁶⁶.

⁵⁷ Резолюция XIX съезда венгерских профсоюзов.—«Венгерские профсоюзы», 1958, № 5—6, стор. 10.

⁵⁸ «Népszabadság», 22 серпня 1957 р.; 22 серпня 1958 р.

⁵⁹ «Belpolitikai szemle», 1958, 1. sz., стор. 3.

⁶⁰ 15 лет свободной Венгрии, М., 1960, стор. 88.

⁶¹ Dimény Imre. Назв. стаття, стор. 12, 13.

⁶² «Belpolitikai szemle», 1953, 3. sz., стор. 12.

⁶³ А. И. Пушкаш. Социалистическое преобразование в сельском хозяйстве Венгрии (1948—1960 гг.).—«Вопросы истории», 1962, № 1, стор. 78.

⁶⁴ «Statisztikai szemle», 1963, 8—9. sz., стор. 817.

⁶⁵ Dimény Imre. Назв. стаття, стор. 16.

⁶⁶ «Népszabadság», 19 листопада 1958 р.; «Венгерские профсоюзы», 1958, № 5—6, стор. 29.

У досягненні цих успіхів важливе значення мала братерська допомога СРСР та інших соціалістичних країн. Тільки наприкінці 1956 р. і на початку 1957 р., у найважчі для Угорської Народної Республіки дні, з СРСР надійшло 50 тис. т пшениці і борошна, 3 тис. т м'яса тощо⁶⁷.

Протягом 1957 р. соціалістичними країнами було надано Угорщині кредит на суму 875 млн. крб. у товарах і 264 млн. крб. у вільно конвертованій валюті⁶⁸, зокрема Радянським Союзом — довгостроковий кредит на 875 млн. крб. (товарів на 635 млн. крб. і 240 млн. вільною валютою) з 2% річних, термін сплати якого настав у 1961 р.⁶⁹

Крім того, СРСР відстрочив терміни інших платежів і анулював борги на суму в 1 млрд. крб.⁷⁰ Як відзначав Янош Кадар під час мітингу радянсько-угорської дружби на Волгоградському тракторному заводі у червні 1968 р., угорський народ «завжди відчував братерську допомогу Радянського Союзу»⁷¹.

Певну роль у зміцненні виробничих кооперативів і піднесенні сільського господарства країни відіграв досвід СРСР, що його творчо застосовували УСРП і Революційний робітничо-селянський уряд УНР. Делегації угорських селян частіше приїздили до СРСР, де вивчали досвід передових колгоспів і радгоспів. У серпні 1957 р. Всесоюзну сільськогосподарську виставку у Москві відвідала делегація депутатів Державних зборів УНР⁷². Тоді ж радянські представники побували на сільськогосподарській виставці, обладнаній у Кішуйсаллаші на честь Дня кооператора, та в багатьох виробничих кооперативах Угорщини⁷³. З метою зміцнення дружби двох братніх народів, обміну досягненнями у розвитку сільського господарства та в політичному, культурному і професіональному вихованні сільських трудівників з 4 до 15 березня 1958 р. в Угорщині проводилися угорсько-радянські сільськогосподарські дні⁷⁴.

Досвід Угорської соціалістичної робітничої партії і уряду УНР у захисті завоювань пролетаріату в 1956—1958 рр. ще раз довів життєвість союзу робітничого класу з селянством як найголовнішої умови побудови соціалізму. Зміцнення цього союзу дало змогу здійснювати соціалістичне перетворення сільського господарства і на цій базі прискорити завершення будівництва основ соціалізму в Угорщині.

⁶⁷ «Népszabadság», 13 березня 1957 р.

⁶⁸ «Népszabadság», 17 квітня 1957 р.

⁶⁹ «Népszabadság», 4 квітня 1957 р.

⁷⁰ «Népszabadság», 11 березня 1957 р.

⁷¹ «Правда», 1 липня 1968 р.

⁷² «Népszabadság», 13 серпня 1957 р.

⁷³ «Népszabadság», 18 серпня 1957 р.

⁷⁴ «Népszabadság», 6 лютого і 5 березня 1958 р.

Замітки

Л. А. ХРИСТЕНКО

ПІДНЕСЕННЯ ДОБРОБУТУ ТА ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ ТРУДЯЩИХ У 1959—1965 рр. (на матеріалах Полтавщини)

Комуністична партія і Радянський уряд неухильно втілюють у життя ленінські ідеї про піднесення життєвого рівня трудящих. Це важливе завдання здійснюється шляхом підвищення індивідуальної оплати за кількістю і якістю праці в поєднанні із зниженням роздрібних цін і розширенням суспільних фондів споживання.

Піднесення матеріального добробуту трудящих нашої країни в 1959—1965 рр. було результатом успішного втілення в життя рішень XXI і XXII з'їздів КПРС по комуністичному будівництву в Радянському Союзі.

Протягом 1959—1965 рр. значно зросли суспільне виробництво і на цій основі національний дохід, що забезпечувало підвищення добробуту радянських людей, в тому числі й населення Полтавської області.

Заробітна плата трудівників промисловості, інтелігенції, службовців області в цей період збільшилась так само, як загалом у республіці: робітників і службовців — понад 20%, працівників освіти — на 26%, лікарів і середнього персоналу — на 23%, працівників житлово-комунального господарства — на 15%, торгівлі й громадського харчування — на 19%¹. Оплата праці колгоспників також підвищилась. У 1964—1965 рр. людинодень оплачувався в 1,9 раза більше, ніж у 1958—1959 рр.²

Піднесення життєвого рівня трудящих області здійснювалося і за рахунок суспільних фондів споживання, які збільшилися в країні за 1959—1965 рр. в 1,7 раза³. На Полтавщині, як і скрізь у республіці, зросли витрати на безплатне навчання, виплату стипендій студентам вищих і середніх спеціальних учбових закладів, на дошкільні дитячі установи, пенсії тощо. Так, у 1958 р. було відкрито дитячі установи на 11 493 місць, а 1964 р. — на 25 525 місць⁴. 1965 р. у дошкільних закладах налі-

¹ «Комуніст України», 1966, № 3, стор. 43—44, 57.

² О. М. Мужницький. Розквітає Полтавщина, Харків, 1967, стор. 64.

³ «Комуніст», 1966, № 5, стор. 19.

⁴ Народне господарство Полтавської області. Статистичний збірник, Харків, 1965, стор. 190.

чувалось 22 тис. дітей⁵, майже в 3,5 раза більше, ніж у 1958 р. Значно зросли витрати з суспільних фондів і на медичне обслуговування. Населення області одержувало висококваліфіковану безплатну медичну допомогу. За 1959—1965 рр. кількість лікарняних ліжок тут зростає з 9,4 тис. до 14,5 тис.⁶ Збільшилась кількість лікарів і середніх медичних працівників всіх спеціальностей. Якщо в 1958 р. в області було 1965 лікарів, то у 1965 р.— 2888⁷, а спеціалістів середнього медперсоналу відповідно — 8,1 тис. і 11,2 тис. чоловік⁸. Кошти на охорону здоров'я також значно зросли: тільки у 1965 р. було заплановано витратити на ці потреби 41 % річного бюджету області⁹. Велике значення для неухильного розвитку охорони здоров'я мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню медичного обслуговування населення СРСР» (1960 р.).

Заходи, спрямовані на піднесення добробуту трудящих, сприяли розширенню купівельних фондів полтавчан. За 1959—1965 рр. обсяг роздрібного товарообігу державної і кооперативної торгівлі в області зріс з 340,5 млн. до 579,7 млн. крб.¹⁰ Кількість проданих продовольчих товарів у 1959—1965 рр. збільшилась в 1,9 раза, а промислових — в 1,6 раза¹¹.

Щоб краще задовольнити дедалі зростаючі потреби населення, було розширено сферу торгівлі. Значна увага при цьому зверталась на розвиток споживчої кооперації і колгоспного ринку. Кількість торгових точок роздрібного продажу в області за 1959—1965 рр. зростає на 1050 і у 1965 р. становила 5679 одиниць¹². Товарообіг кооперативних організацій збільшився майже в 1,6 раза, а колгоспної торгівлі — в 1,4¹³.

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР (1960 р.) і Верховної Ради УРСР (1963 р.) про поліпшення торгівлі в області, як і по всій республіці, було впроваджено нові, прогресивні форми торгового обслуговування.

Переконливо свідчить про піднесення добробуту трудящих Полтавщини зростання житлового будівництва в області в 1959—1965 рр. Капітальні вкладення державних і кооперативних організацій в житлове будівництво за цей час становили 119 млн. крб., загалом здано в експлуатацію 1363,1 тис. м² житла. Крім того, на селі колгоспами, колгоспниками і інтелігенцією було споруджено 49,6 тис. будинків¹⁴.

Велика увага приділялась капітальному будівництву в сільському господарстві, особливо це стосується виробничих приміщень, культурно-побутових закладів та благоустрою сіл, що покладалось на міжколгоспні підрядні будівельні організації. У 1958 р. вони виконали робіт на суму 2751 тис. крб., а 1965 р.— на 19 194 тис. крб.¹⁵, тобто майже у 9 разів більше.

В колгоспах і радгоспах поліпшилося культурне і побутове обслуго-

⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 р. Статистичний збірник, К., 1966, стор. 605.

⁶ Там же, стор. 659.

⁷ Там же, стор. 654.

⁸ Там же, стор. 657.

⁹ Блокнот агітатора, Відділ пропаганди і агітації Полтавського обкому КП України, 1960, № 11, стор. 28.

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1965 р., стор. 535.

¹¹ Поточний архів Полтавського обласного статистичного управління, відділ торгівлі, динамічний ряд.

¹² Народне господарство Української РСР в 1965 р., стор. 567.

¹³ Поточний архів Полтавського обласного статистичного управління, відділ торгівлі, динамічний ряд.

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1965 р., стор. 458, 459, 461.

¹⁵ Там же, стор. 453.

ування працівників сільського господарства, особливо після березневого Пленуму ЦК КПРС (1965 р.). На 1965 р. до їх послуг було 379 будинків і 2 626 кімнат відпочинку. Значно краще задовольнялись потреби сільських трудівників у продуктах харчування, предметах домашнього вжитку і культури.

Значну роботу проведено в області по виконанню завдань, поставлених ХХІ і ХХІІ з'їздами КПРС щодо благоустрою міст і селищ, їх електрифікації та газифікації, забезпечення комунальним транспортом, водопроводом і каналізацією, а також системи заходів з метою оздоровити умови життя городян і сільських жителів. Пожвавилася діяльність домоуправлінь, дільничних і домових комітетів, створених на громадських засадах. Їх активність особливо зросла після того, як збори партійно-державного активу м. Полтави прийняли 8 квітня 1960 р. рішення про боротьбу за місто високопродуктивної праці і високої культури.

В 1959—1965 рр. у Полтаві з'явилася нова форма участі громадськості у вирішенні важливих питань побуту — «народні ради». За ініціативою Полтавської міської Ради депутатів трудящих вони проводилися двічі на місяць. Тут звітувались працівники міських служб побутового і культурного обслуговування, обговорювались робота й недоліки транспорту, торговельних організацій і медичних закладів. Трудящі міста, які брали активну участь у діяльності «народних рад», виступали не тільки з критикою, а й з конкретними пропозиціями щодо усунення недоліків у галузі комунального господарства.

Одним з важливих завдань культурного будівництва в 1959—1965 рр. був дальший розвиток, удосконалення роботи радянської школи, яка покликана готувати підрастаюче покоління до участі у будівництві комунізму, «озброювати учнів міцними знаннями основ наук, формувати у них матеріалістичний світогляд і комуністичну мораль, готувати молодь до життя, до свідомого вибору професії»¹⁶.

В грудні 1958 р. ІІ сесія Верховної Ради СРСР, а в квітні 1959 р. І сесія Верховної Ради УРСР прийняли «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти», в якому підкреслювалася провідна роль загальноосвітньої школи у навчанні й вихованні молоді. Водночас вносились суттєві зміни в її діяльність: керівним принципом у вихованні учнів було визначено тісний зв'язок навчання з працею, з практикою комуністичного будівництва.

Ці завдання вимагали дедалі кращого матеріального забезпечення учбових закладів, на що вказувала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів 1960 р. «Про шкільне будівництво й заходи по зміцненню матеріальної бази шкіл».

Протягом 1959—1965 рр. за рахунок державних асигнувань і коштів кооперативних організацій та підприємств у Полтавській області було побудовано 258 шкіл на 60 074 учнівських місць¹⁷; з них 18 027 учнівських місць — результат роботи, проведеної з 1959 по 1964 р. колгоспами¹⁸. Важливу роль у справі зміцнення матеріальної бази шкіл відіграла також громадськість. Усе це створило умови для переходу переважної більшості їх на однозмінне навчання. Уже в 1960 р. з 1432 шкіл Полтавщини 1171 працювала в одну зміну¹⁹, тоді як 1958 р. така система була впроваджена тільки в 236 закладах²⁰. У деяких районах, зокре-

¹⁶ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь ЦК КПРС ХХІІІ з'їздові КПРС, К., 1966, стор. 67.

¹⁷ О. М. Мужиченко. Назв. праця, стор. 64.

¹⁸ Народне господарство Полтавської області, стор. 148.

¹⁹ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2501, арк. 61.

²⁰ «Зоря Полтавщини», 4 січня 1959 р.

ма у Новосанжарському, вже в 1961 р. всі школи повністю перейшли на однозмінне навчання²¹. Майже в усіх них були створені учбові кабінети, майстерні.

Загін учителів Полтавської області згідно з рішеннями XX, XXI і XXII з'їздів КПРС і прийнятим Законом про школу домагався успіхів у цій галузі, удосконалював і збагачував методи роботи, поєднуючи викладання основ наук з трудовим вихованням і виробничим навчанням учнів. Так, учителі Зіньківського району освоїли виробничі спеціальності з тим, щоб забезпечити школи викладачами цих дисциплін. Наслідуючи їх почин, близько 3 тис. учителів області оволоділи агрономією, зоотехнікою тощо. ЦК КП України і Міністерство освіти високо оцінили це творче починання і рекомендували його педагогам республіки²².

Головним завданням радянської школи в роки семирічки було формування в учнів комуністичного світогляду. Надзвичайно важливе значення у цьому мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах» (1959 р.), постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (1960 р.) та запровадження в 1961/62 навчальному році курсу суспільствознавства. Керуючись вказівками партії і уряду, педагогічні колективи значно підвищили ідейно-теоретичний рівень викладання усіх гуманітарних предметів, особливо історії та суспільствознавства. За цей період на Полтавщині багато вчителів суспільних наук стали майстрами педагогічної справи. Кращим з них — А. С. Ігнатенко, досвід якої по вихованню учнів на революційних традиціях радянського народу став надбанням учителів України, П. Б. Тулузаків та іншим — присвоєно звання «Заслужений учитель Української РСР»²³.

В рішеннях XXII з'їзду КПРС та спеціальних постановах партії і уряду з питань роботи вечірніх і заочних шкіл вказувалось на необхідність більше уваги приділяти школам робітничої і сільської молоді. Адже саме вони відіграють важливу роль в озброєнні працюючої молоді знаннями. За 1959—1965 рр. кількість цих закладів зросла по всій Україні, що є закономірним явищем, бо в умовах розгортання будівництва комунізму все більше прагне юнацтво підвищувати свій освітній і культурний рівень. Про зростання кількості заочних і шкіл робітничої та сільської молоді, а також учнів у них в 1958/59 і 1965/66 навчальних роках свідчить така таблиця*.

Школи	1958/59		1965/66	
	Кількість			
	шкіл	учнів	шкіл	учнів
робітничої молоді	35	5305	58	17241
сільської молоді	58	1693	93	4280
заочні	14	12884	21	20316

Необхідність надати восьмирічну освіту працюючим зумовила створення класів з прискореним строком навчання для людей зрілого віку, що мали незакінчену семирічну або початкову освіту. Такі класи в об-

²¹ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 6, од. зб. 1965, арк. 33.

²² З'їзд учителів Української РСР. 14—16 жовтня 1959 р., К., 1960, стор. 106.

²³ «Зоря Полтавщини», 25 червня 1965 р.

* Таблиця складена за даними динамічного ряду Полтавського обласного статистичного управління.

ласті з'являються в 1961/62 навчальному році, а через три роки їх було вже 986²⁴.

Велику роль в справі піднесення культури широких мас Полтавщини у 1959—1965 рр. відіграли культурно-освітні заклади, які на той час нагромадили значний досвід у комуністичному вихованні трудящих, навчилися використовувати у своїй діяльності нові, ефективні форми і методи. Зокрема клуби та бібліотеки області проводили велику роботу, виховуючи населення в дусі поваги до праці і людей, що створюють матеріальні блага. З цією метою практикувались вечори трудової слави, вшанування передовиків виробництва, зустрічі з орденоносцями, з членами бригад і ударниками комуністичної праці тощо. Значного поширення набули й зустрічі для обміну досвідом, вечори запитань і відповідей, а також тематичні. Тільки в 1965 р. виробничій і сільськогосподарській тематиці було присвячено 10 877 масових заходів²⁵.

Серйозну увагу приділяли культурно-освітні заклади області військово-патріотичному вихованню трудящих. Вшанування пам'яті героїв громадянської і Великої Вітчизняної війн стало доброю традицією в роботі клубів. У 1965 р. на честь 20-річчя з дня перемоги над фашистською Німеччиною в клубах Полтавщини проведено понад три тисячі тематичних вечорів про героїчні подвиги у роки Великої Вітчизняної війни²⁶. В системі клубної роботи виник і ряд нових форм організації культурного відпочинку мас. Це, зокрема, відзначення нових радянських свят — Дня праці і пісні, Серпа і Молота, Свята весни та ін. У Зіньківському, Миргородському, Пирятинському районах широко відзначали День заснування колгоспу, у Кременчуцькому — Свято врожаю і т. д. Запроваджені були й такі обряди, як вшанування кращих сімей колгоспників, урочисте вручення паспортів, посвячення в колгоспники, новорічні щедрівки та ін. У 1965 р. на Полтавщині було проведено понад 4,5 тис. урочистих реєстрацій новонароджених, близько 4,5 тис. реєстрацій шлюбів, 319 комсомольських весіль, 362 проводи в Радянську Армію, 710 новорічних поздоровлень²⁷.

Багатогранна і змістовна діяльність клубів знайшла позитивну оцінку. До 1965 р. 109 з них в області було присвоєно звання «Клуб відмінної роботи»²⁸. Культурно-освітні заклади, збагативши форми і методи впливу на трудящих перетворились у справжні опорні пункти партійних організацій у справі культурно-політичного виховання радянських людей.

Чимала заслуга у цьому належить громадськості області, яка взяла активну участь в організації на громадських засадах музеїв, народних університетів, філармоній, театрів, бібліотек, кабінетів політосвіти.

Громадські засади, які В. І. Ленін високо цінував, називаючи їх паростками комунізму²⁹, виникли в умовах соціалістичного суспільства. В період розгортання комуністичного будівництва вони поширились в усіх сферах духовного життя радянського народу. Це обумовлюється глибокими соціальними зрушеннями в нашій країні, зростанням політичної свідомості мас, розвитком науки, культури, освіти, відновленням ленінських норм і принципів партійного життя.

Поширеною формою творчості трудящих Полтавщини в 1959—1965 рр. була організація музеїв на громадських засадах. Тут з'явилися

²⁴ Народне господарство Полтавської області, стор. 179.

²⁵ Поточний архів Полтавського обласного відділу культури, Звіт про роботу за 1965 р.

²⁶ Там же.

²⁷ Поточний архів Полтавського обласного відділу культури, спр. 541, арк. 34.

²⁸ «Зоря Полтавщини», 7 січня 1966 р.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 382.

одні з перших у республіці ініціатори цього руху. За їх активною участю в області відкрито таких музеїв найбільше на Україні.

Центром підготовчої роботи в цій галузі стали, спеціально створені за рішенням партійних організацій і виконкомів сільських Рад депутатів трудящих, музейні ради, до складу яких увійшли учителі, старі комуністи, пенсіонери. Велику допомогу їм подавали державні музеї області.

Перший музей, заснований на громадських засадах, був відкритий у 1948 р. в с. Вовчок Лубенського району. У 1959 р. в області діяло 25 музейних кімнат і 7 літературно-меморіальних кутків, 1963 р.— 35 музеїв і 1966 р.— 193³⁰. До знаменної дати — 50-річчя Великого Жовтня мали працювати вже 412 закладів цього типу³¹.

Вони мали різні профілі: наприклад, музеї історико-краєзнавчі, літературно-меморіальні, бойової і трудової слави, музеї і кімнати В. І. Леніна та ін.

З метою увічнення пам'яті видатних письменників, діяльність яких пов'язана з Полтавщиною, на громадських засадах створено літературно-меморіальні музеї А. Ю. Тесленка у Лохвицькому районі, Є. П. Гребінки — в Гребінківському, Л. Г. Глібова — у Семенівському, Мате Залки — у Кобеляцькому районі та ін. Народні музеї швидко завоювали широке визнання трудящих Полтавщини. У 1963 р. обласне управління культури відзначило заклад у с. Новоаврамівці як показовий, а 1964 р. бюро обкому партії рекомендувало поширити методи і форми його діяльності. Досвід роботи кращих музеїв на громадських засадах в Полтавській області був схвалений ЦК КП України, колегією Міністерства культури УРСР і УРСР.

Пропаганду політичних і наукових знань провадили народні університети культури, що також діяли на громадських засадах. Ця форма виховання трудящих знайшла схвалення в Програмі КПРС³². Кількість народних університетів на Полтавщині швидко зростала. У квітні 1959 р. в області їх було 8, а у 1961 р.— 140, де навчалось 19 271 чоловік³³. Це свідчило про дедалі зростаючу активність трудящих у підвищенні свого культурно-освітнього рівня. Проте у діяльності народних університетів було чимало хиб. Так, у деяких з них заняття зводились до школярства. Спричинилася до цього нестача кваліфікованих кадрів викладачів.

Після постанови Пленуму ЦК КПРС 1960 р. «Про роботу університетів культури», де вказувалося на ці недоліки, в Полтавській області було зменшено кількість закладів, але збільшено контингент слухачів, поліпшено лекторський склад. На кінець 1965 р. їх діяло тільки 107, але кількість слухачів зросла до 25 тис.³⁴. Народні університети мали різні профілі. У 1965 р. найбільшою популярністю користувалися університети культури, що охоплювали 7 320 чоловік, сільськогосподарських знань — 6 200 і педагогічних — 5 345 чоловік. Чотири університети науково-технічних і економічних знань відвідували 532 слухачі³⁵. На кінець 1965 р. навчальні й виховні завдання здійснювали 786 лекторів і викладачів³⁶.

Громадськість області також брала діяльну участь в роботі бібліотек. У 1964 р. на громадських засадах працювало 683 бібліотечних ради

³⁰ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 60, арк. 10.

³¹ «Зоря Полтавщини», 29 березня 1967 р.

³² Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962, стор. 396.

³³ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2373, арк. 54; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 554, арк. 54.

³⁴ «Зоря Полтавщини», 21 жовтня 1965 р.

³⁵ Поточний архів Полтавського обласного відділу культури, спр. 516, арк. 137.

³⁶ Там же, арк. 69.

яким допомагали 8 тис. активістів. 1965 р. до цієї справи було залучено 13 тис. представників читацького активу³⁷.

Важливу роль у зростанні культурного рівня трудящих Полтавщини відіграла в цей період лекційна пропаганда. За 1959—1965 рр. ряди членів Товариства «Знання» значно зросли. Якщо у 1955 р. в області налічувалося 2 223 члени Товариства, то на кінець 1960 р.— 12 743³⁸, а у 1965 р.— 17 тис. чоловік³⁹.

Піднесення матеріального добробуту і культурний розвиток трудящих Полтавщини у період, коли розпочалося розгорнуте будівництво комунізму, переконливо доводять, що тільки соціалістичне суспільство може забезпечити дедалі зростаючі матеріальні й духовні потреби його членів.

³⁷ Поточний архів Полтавського обласного відділу культури, спр. 67, арк. 36; Звіт про роботу за 1965 р.

³⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 207, арк. 50.

³⁹ Поточний архів Полтавського обласного відділу культури. Звіт про роботу за 1965 р.

М. В. ПОПРОЦЬКИЙ

З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ СРСР ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У Великій Вітчизняній війні радянський народ здобув не лише воєнну, а й політичну та економічну перемогу над фашистською Німеччиною. Героїчний робітничий клас нашої країни докладав усіх зусиль, щоб вчасно виконати замовлення фронту на поставки озброєння, боєприпасів і воєнного спорядження. «В праці, як у бою,— говорили трудящі,— якщо

фронт вимагає — буде зроблено!» Так, робітники листопрокатного цеху сталінградського заводу «Красный Октябрь» за два дні виконали п'ятиденне завдання по виготовленню 50 сошників, а другу їх партію — 75 штук вони виготовили за 3,5 дні¹.

На Київський судоремонтний завод прибув пошкоджений монітор, який в умовах мирної праці вимагав півмісячного капітального ремонту. Але завдяки самовідданій праці трудівників заводу монітор «Верный» уже через два з половиною дні був готовий до бою².

Почуття священної любові до Батьківщини і неугасима ненависть до німецько-фашистських загарбників запалювали робітників та інженерно-технічних працівників на великі трудові подвиги. Своєю самовідданою працею вони наближали перемогу над ворогом. Відомий криворізький гірник О. Семиволос, працюючи на Бакальських рудниках Уралу, щоденно давав понад 1 тис. процентів виробітку, виконавши за 1942 р. 4,5 річної норми. Його послідовник І. Завертайло за 5 місяців 1942 р.

¹ ЦГІА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 2325, арк. 181.

² Поточний архів ЦК ВЛКСМ. Ленінська Комуністична Спілка Молоді України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Звіт, т. 1, стор. 8.

виконав 24 річні норми, а уральський бурильник І. Янкін у 1943 р. більше 4³.

Сталевар Кузнецького металургійного комбінату О. Чалков, освоївши новий спосіб виробництва спеціальної сталі в мартенівських печах, за два роки Вітчизняної війни виплавив зверх плану стільки легованої сталі, що її вистачило б для виготовлення 24 потужних танків, 15 тис. мінометів, 100 тис. гранат, 36 гармат, 18 тис. автоматів⁴.

До війни на будівництво цеху площею 10 тис. м² потрібно було 2 роки. Але бригада уральського будівельника В. Шалаєва такий масштаб робіт здійснила за 28 днів, набагато прискоривши початок випуску необхідної фронту продукції. Причина успіху в тому, що кожний будівельник оволодів кількома суміжними спеціальностями⁵. А це вивільняло багато робочих рук. Приклад бригади Шалаєва підхопили робітники інших галузей народного господарства.

Багато передових починань набирали всенародного розмаху. Так, у травні 1942 р. за ініціативою передових підприємств танкової, авіаційної й металургійної промисловості зародилося Всесоюзне соціалістичне змагання на допомогу фронту. З швидкістю блискавки воно поширилося на транспорті, в сільському господарстві, хімічній, гірничорудній, вугільній, кораблебудівній та електротехнічній промисловості.

Завдяки самовідданій праці робітників, інженерів і техніків Всесоюзне соціалістичне змагання, охопивши всі галузі народного господарства, забезпечило неухильне зростання виробництва військової техніки й боєприпасів, що сприяло зміцненню бойової могутності Радянської Армії.

Так, з грудня 1941 р. по грудень 1942 р. виробництво літаків зросло в 3,3, танків — майже в 2, артилерійських систем — в 1,8, кулеметів — в 1,9, 120-мм мінометів — майже в 5, артилерійських снарядів — в 2, мін — в 3,3, авіабомб — в 2,1 рази⁶.

Також зросла продуктивність праці. Так, з травня 1942 р. по травень 1944 р. вона підвищилася в танковій промисловості — на 32 %, авіаційній — на 47 %, легкій — на 55 %, у промисловості по виробництву боєприпасів — на 54 %⁷.

Внаслідок соціалістичного змагання в роки Великої Вітчизняної війни виник рух двохсотників. Його ініціаторами стали ті робітники, які не задовольнялися звичайним перевиконанням виробничих норм і повторенням учорашніх досягнень. Вони прагнули безперервно збільшувати випуск воєнної продукції для якнайшвидшого вигнання фашистських загарбників з рідної землі.

Цей почин був основою виникнення руху тисячників, початок якому поклав ленінградський фрезерувальник Дмитро Босий. Під час перебування в евакуації в Нижньому Тагілі він систематично давав по 10 норм за зміну⁸. В короткий строк його ініціативу підхопили трудящі всієї країни.

Прагнення якнайкраще задовольнити потреби фронту породило таку форму організації праці, як комсомольсько-молодіжні бригади, кількість яких безперервно зростала. Вони виявились чудовою школою виробничого виховання молодих робітників і під керівництвом Комітетів

³ «Комуніст», 22 вересня 1942 р.; «Комуніст», 30 жовтня 1942 р.; «Правда», 8 липня 1943 р.; «Блокнот агітатора», 1944, № 24, стор. 22.

⁴ «Спутник агітатора», 1943, № 14, стор. 14.

⁵ «Красная Армия», 24 серпня 1942 р.

⁶ Н. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Отечественной войны, М., 1948, стор. 42.

⁷ Развитие советской экономики, статистические материалы, М., 1946, стор. 99.

⁸ «Правда», 24 березня 1942 р.; «Блокнот агітатора», 1944, № 24, стор. 22—23.

ВЛКСМ виконували найвідповідальніші доручення. У Башкирії за роки війни їх кількість зросла з 320 до 3000, а в Казахстані з 301 до 2750⁹. В нафтовій промисловості Азербайджану в лютому 1943 р. працювало 43 молодіжні бригади, а в серпні 1945 р. їх уже було 804. Всього ж в Азербайджані в 1945 р. нараховувалась 1241 така бригада¹⁰.

Комсомольсько-молодіжні бригади були ініціаторами змагання за піднесення продуктивності праці. Наприклад, за пропозицією комсомолки К. Баришникової з 1-го Московського шарикопідшипникового заводу кожний член її бригади почав обслуговувати замість одного два верстати, виконуючи при цьому денні завдання на 300—400%¹¹. Її підтримали партійна й комсомольська організації і весь колектив заводу. Незабаром цей почин був підхоплений на всіх підприємствах країни. Так, у Казахстані внаслідок переходу на багатOVERстатне обслуговування з 690 молодіжних бригад виділилося 130 нових, що сприяло збільшенню випуску промислової продукції¹². У 1944 р. створили нові молодіжні бригади 2100 кваліфікованих робітників Башкирії¹³.

Взагалі, протягом 1944 р. 12 870 молодіжних бригад країни, внаслідок переходу на багатOVERстатне обслуговування, вивільнили 30 тис. робітників, які створили нові бригади¹⁴.

Цінну ініціативу виявили бригадири молодіжних бригад Е. Агарков і О. Федотов. За пропозицією першого були об'єднані ділянки монтажників і зварників, а другого — бригада слюсарів-складальників здійснювала весь процес оброблення і складання агрегатів гармати. Методи роботи їх бригад знайшли широкого поширення на всіх промислових підприємствах країни. На 1 квітня 1945 р. внаслідок укрупнення бригад, цехів, ділянок було вивільнено понад 18,7 тис. кваліфікованих робітників і командирів виробництва¹⁵.

Комсомольсько-молодіжні бригади показували зразки трудової добрелесті. Так, молодіжні бригади металургійної промисловості Кузбасу за 1944 р. виплавили понад план 15 675 т чавуну, 21 364 т сталі, виробили 24 тис. т прокату і 28 374 т коксу¹⁶. В Азербайджані молоді нафтовики за лютий 1943 р.— жовтень 1945 р. видобули понад план 149 897 т нафти¹⁷.

Радянські люди виявляли надзвичайну енергію й ініціативу, щоб вишукати всі можливості для збільшення виробництва продукції. Раціоналізаторська думка робітників та інженерно-технічних працівників відкривала нові й нові джерела підвищення продуктивності праці й зниження собівартості продукції. Дедалі ширше впроваджувались передові методи виробництва й організації праці. Так, розмітник інструменталь-

⁹ Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт Башкирського обкому ВЛКСМ про роботу комсомолу Башкирії в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 7; Звіт про роботу комсомольських організацій Казахстану в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр., стор. 18.

¹⁰ Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт про роботу комсомольських організацій Азербайджану в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), стор. 7.

¹¹ «Блокнот агитатора Красной Армии», 1944, № 9, стор. 33.

¹² Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт про роботу комсомольських організацій Казахстану в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр., стор. 20.

¹³ Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт Башкирського обкому ВЛКСМ про роботу комсомолу в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., стор. 7.

¹⁴ «Блокнот агитатора Красной Армии», 1944, № 9, стор. 33.

¹⁵ Архів ЦК ВЛКСМ. Матеріали до звіту ЦК ВЛКСМ XI з'їзду комсомолу, 1936—1949 рр., стор. 69.

¹⁶ Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт про роботу комсомольської організації Кемеровської області в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1945 рр.), стор. 33.

¹⁷ Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт про роботу комсомольської організації Азербайджану за роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), стор. 8.

ного цеху Челябінського заводу тов. Сторожев внаслідок раціональнішої організації праці здійснював розмітку однієї деталі в 24 рази швидше, ніж раніше. Старший майстер ремонтно-механічних майстерень Балеїзолото Читинської області тов. Суздаєв, застосувавши новий метод роботи на токарному верстаті, давав щоденно 3 000 % норми¹⁸.

Робітник-винахідник лауреат Державної премії Г. С. Аксельрод сконструював новий автомат-штамп, за допомогою якого на заводі за тиждень було створено піврічний запас деталей авіаприладів. Цей автомат замінив працю 36 робітників на 18 токарних верстатах¹⁹.

Раціоналізація й винахідництво сприяли не лише удосконаленню техніки виробництва, але й давали величезну економію промислової сировини, електроенергії, палива, вивільняли робочі руки, знижували собівартість продукції.

Комсомольці й молодь Кемеровської області за роки війни внесли 2 325 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких у виробництво дало економію понад 9 млн. крб.²⁰

Раціоналізаторські пропозиції і винаходи у промисловості, що виробляла боєприпаси, за 1942 р. дали економії в 259 млн. крб.: 3459 т кольорових металів, 27 тис. т палива, 5,7 тис. квт-год. електроенергії²¹.

Високу трудову активність виявили в роки війни також працівники транспорту, які, безперебійно постачаючи фронт усім необхідним, забезпечували успіх бойових операцій Радянської Армії і роботу всіх галузей народного господарства.

Самовіддана героїчна праця радянських робітників у тилу була одним з головних факторів всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу в Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

¹⁸ Повідомлення Радянського Інформбюро, т. 1, стор. 234.

¹⁹ П. Москатов, И. Баранов. Славный путь рабочего класса нашей родины, М., 1953, стор. 200.

²⁰ Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт про роботу комсомольської організації Кемеровської області в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), стор. 41.

²¹ А. Крутиков. Великая Отечественная война Советского Союза, М., 1947, стор. 99—100.

О. І. БРЕНЧУК

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ КПЗБ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1923—1939 рр.)

ді боротьби за владу Рад вони наштовхнулися на шалений опір внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Буржуазно-поміщицька Польща, користуючись підтримкою міжнародного імперіалізму, насильно відірвала від Радянської України і Радянської Білорусії західні області,

У результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, неухильного здійснення ленінської національної політики, український і білоруський народи при братній допомозі великого російського народу створили Українську і Білоруську Радянські Соціалістичні Республіки. Однак, у хо-

відновила капіталістичні порядки і встановила там жорстокий окупаційний режим. На захоплених землях панував жахливий терор. Лютували воєнно-польові суди. В'язниці, концентраційний табір Береза Каргузька були переповнені комуністами, революційними робітниками, селянами, трудовою інтелігенцією.

Трудящі маси Західної України і Західної Білорусії на чолі з комуністами піднялися на боротьбу проти поневолювачів.

Вся історія Комуністичної партії Західної Білорусії (КПЗБ) тісно пов'язана з історією КПРС, Компартій Білорусії і України. Керівні діячі КП(б) Білорусії — В. Г. Кнорін, Гикало та інші брали активну участь у діяльності КПЗБ, подавали велику допомогу в справі виховання партійних кадрів. Основне завдання комуністів західнобілоруських земель полягало в тому, щоб очолити боротьбу мас проти окупантів і возз'єднати українські й білоруські землі з УРСР та БРСР. Інтереси революційної боротьби вимагали єдності дій польських, українських, білоруських трудящих проти експлуататорів.

КПЗБ діяла не тільки в західних областях БРСР, а й у містечку Білосток і Білостоцькому районі, місті Вільнюсі та Вільнюському краї, а також у частині українського Полісся (нині Волинської і Ровенської областей УРСР).

Організації КПЗБ твердо стояли на позиціях марксизму-ленінізму, братерського інтернаціоналізму. В них працювали українці, білоруси, росіяни, поляки, литовці, євреї.

Діяльність підпільних осередків цієї партії в Кухотсько-Вольській гміні Зарічянського району на Ровенщині почалась у 1923 р. 1924 р. в с. Морочно того ж району був створений підпільний райком КПЗБ на чолі з П. Пухою¹. Комуністи провадили агітаційно-масову роботу серед місцевого населення, розповсюджували марксистсько-ленінську літературу. В ніч з 18 на 19 квітня 1925 р. в с. Локниця Морочнівської гміни Зарічянського району було розкидано комуністичні прокламації і вивішено транспарант: «Геть буржуазію, капітал і осадників! Земля — селянам, фабрики — робітникам без викупу!» В с. Кутин з'явився транспарант з написом: «Геть білий терор! Хай живе революція! Геть податки! Смерть буржуазії!»². Напередодні святкування 1 Травня 1925 р. за вказівкою Морочнівського райкому КПЗБ, який очолював роботу партійних осередків всіх навколишніх сіл гміни, в ряді сіл вивішували прапори, лозунги, розповсюджувались листівки та заклики революційного характеру³.

1927 р. підпільний райком КПЗБ в с. Морочно був розгромлений польською поліцією, а члени комітету кинуті до в'язниці. Але ті, хто лишився на свободі, обрали новий склад райкому⁴. Революційна боротьба набула ще більшого розмаху. Зростали партійні організації. До лав КПЗБ вступали робітники та сільська біднота.

У січні 1932 р. був створений підпільний райком КПЗБ в Любешівському районі на Волині. Для проведення першої районної партійної конференції сюди прибув представник з Пінського окружного КПЗБ. Для конспірації конференція проходила вночі на хуторі Окуріка Залізницької сільради, в хаті члена КПЗБ Т. Поліщука. Делегати з сіл Любешівського, Камінь-Каширського районів Волинської області і Зарічянського району Ровенської області обговорили питання про боротьбу партійних організацій КПЗБ проти буржуазно-поміщицького гніту, на-

¹ Брестський обласний державний архів (далі — БОДА), ф. 1, оп. 10, спр. 686, арк. 19.

² Там же, ф. 67, оп. 1, спр. 800, арк. 7.

³ Там же.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 10, спр. 686, арк. 19.

креслили заходи пропагандистської роботи серед населення. Було також розглянуто структуру місцевих партійних органів, обрано райком КПЗБ у складі Т. Маркелюка, С. Баранчука, П. Панасюка⁵. Секретарем райкому став Т. Маркелюк. Для постійних зв'язків з окружкомом КПЗБ були визначені явочні квартири.

Повернувшись з конференції, делегати розгорнули роботу серед населення. В ряді сіл, в ніч з 30 квітня на Перше травня 1932 р., на честь Дня міжнародної солідарності трудящих були вивішені червоні прапори. Так, в с. Залізниця Любешівського району за дорученням секретаря партійного осередку І. Ю. Лопуховича член КПЗБ Я. В. Черевко вивісив червоний прапор на найвищому осокорі в центрі села. Жителі не виконали розпоряджень польської поліції зняти прапор.

Власті всіма засобами намагалися припинити боротьбу трудящих. В ряди борців засилалися шпигуни, провокатори. Проте комуністи суворо дотримувались правил конспірації. Так, Любешівський райком КПЗБ часто міняв своє місце перебування. Однак польській поліції вдалося натрапити на слід секретаря підпільного райкому КПЗБ Т. Маркелюка, заарештувати його і кинути до в'язниці.

Арешти, обшуки продовжувалися. Засади влаштовувалися на дорогах та вулицях. Часто жандарми, переодягнені в цивільну форму, ходили серед людей під час ярмарків, релігійних свят, підслуховуючи розмови.

Умови діяльності підпільних організацій КПЗБ були надзвичайно тяжкі. Проте репресії, переслідування не зламали революційного духу борців. Сили їх зростали з кожним днем.

В таких умовах йшла підготовка до другої Любешівської районної партконференції на Волині. З Пінська заздалегідь було надіслано пароль для зустрічі представника окружкому КПЗБ Д. Дмитрука, який прибув в один з базарних днів під виглядом купця. На залізничній станції його зустрів член КПЗБ С. П. Джуманюк і відправив на хутір Курінь. Незабаром сюди поодиноці прийшли делегати з інших сіл Любешівського району. 10 березня 1934 р. у вітряку під хутором розпочала роботу районна партійна конференція⁶.

З доповіддю про міжнародне і внутрішнє становище в Польщі виступив Д. Дмитрук. Він висловив впевненість, що боротьба за возз'єднання з Радянською державою в єдиній сім'ї дасть свої позитивні результати. Основне завдання комуністів — залучити до лав партії відданих справі революції робітників і селян, повсякденно підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень. На конференції обрали новий склад райкому партії, секретарем — вожака народних мас С. П. Джуманюка, скарбником — В. Б. Кундика⁷.

Новообраний Любешівський районний комітет КПЗБ розгорнув підпільну роботу серед населення, очолив народний рух за національне і соціальне визволення. Всі осередки провели конспіративні збори, на яких обговорили питання про підсумки роботи районної партконференції. Поряд з комуністами в них брали участь безпартійні активісти, більшість яких незабаром поповнила ряди партії.

12 липня 1934 р. такі збори відбулись у селищі Любешові. В їх роботі взяв участь секретар райкому С. П. Джуманюк. Було обговорено питання про збір внесків для МОДРу⁸.

22 липня 1934 р. збори осередку КПЗБ відбулися в с. Деревок Любешівського району. На них були присутні комуністи К. Якимчук, І. Бе-

⁵ БОДА, ф. 1, оп. 10, спр. 686, арк. 19.

⁶ Там же, арк. 40.

⁷ Там же, арк. 10 зв.

⁸ Там же, спр. 228, арк. 15.

резюк, І. Паремчук, В. Люсик, І. Свищ⁹. З доповіддю виступив І. Березюк. Він охарактеризував становище місцевих селян і закликав усіх членів партії вести повсякденну організаторську роботу, згуртовуючи народні маси для рішучої боротьби проти буржуазно-поміщицького гніту¹⁰.

Незважаючи на тяжкі умови нелегальної діяльності, партійні організації КПЗБ розгортали революційну боротьбу, несли в маси трудящих ідеї марксизму-ленінізму, піднімали народ на боротьбу проти буржуазно-терористичного режиму.

Однак польській поліції з допомогою провокаторів вдалося натрапити на сліди підпільників. Жандарми встановили місце перебування райкому і осередків КПЗБ. Почались масові арешти. 6 листопада 1934 р. поліція заарештувала секретаря Любешівського райкому КПЗБ С. П. Джуманюка, а згодом кинула за ґрати інших членів райкому та комуністів. Всього було заарештовано 27 чоловік¹¹ і відправлено в м. Камінь-Каширський для допиту. Комуністи трималися мужньо. Вони зазнали тяжких катувань, але зберегли партійну таємницю. Більшість з них було притягнуто до кримінальної відповідальності. Місцеве населення виявляло співчуття і велику повагу до членів КПЗБ, подавало допомогу їх сім'ям. Трудящі висловлювали свій протест і гнів з приводу ув'язнення борців за народне щастя.

Революційна боротьба тривала. У вересні 1939 р. Радянська країна допомогла трудящим Західної України і Західної Білорусії визволитись від соціального і національного гніту, возз'єднатися в єдиній братній сім'ї народів Радянського Союзу.

⁹ БОДА, ф. 1, оп. 10, спр. 686, арк. 12.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, арк. 11.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

БОРИЧІВ УЗВІВ

В історичній топографії Києва Боричів узвіз займає значне місце. Згадка про нього є у літопису (під 945 р.), а також у «Слові о полку Ігоревім». Він з'єднував місто Володимира (Х ст.), горішню частину старого Києва, з його долішньою частиною — Подолом. Але за браком певних історичних даних у дослідників немає єдиної думки в питанні, де саме цей узвіз проходив і що він собою являв.

Місто Володимира, оточене валами і ровами, на півдні мало браму, фундаменти якої зберігаються під заасфальтованим бруком поруч будинку № 11 по Володимирській вулиці¹. Брама згадується в літопису під 1068 і 1147 рр., а на сході міста, поблизу Перунового горба, тоді ж був і другий фортечний вхід² біля яру, що йшов на Поділ.

¹ І. М. Самойловський. Міська брама Х ст. у Києві.— Археологія, т. XIX, К., 1965.

² Лаврентьевская летопись, стор. 6.

Нові відомості дали геологічні розвідки, проведені в 1934 р. на території будівництва урядового центру біля узвозу ім. Іванова. За допомогою свердловин у корінних породах і глибше тут було встановлено наявність засипаного глибокого яру, по якому й проходив Боричів узвіз. Довжина яру — 110 м, ширина — 40,5 м (в найширшому місці — 70 м), глибина в середній частині — 14,25 м від рівня сучасної поверхні. Загальний кут нахилу тальвега — приблизно $6^{\circ} 30'$, недалеко від устя він більш крутий, а зараз має нахил близько $25\text{--}28^{\circ}$. В результаті геологічних досліджень тут виявлено також сліди давніх оповзнів та зсувів. З боку Подола зараз височить велика стрімка круча, яка утворилася внаслідок обвалів та оповзнів водопроникних порід. Таким чином, контури яру мають деформований вигляд, і 1000 років тому вони були іншими, ніж зараз. Наприкінці XVIII та на початку XIX ст. яр засипали землею, і його існування залишалось невідомим до останнього часу. Як виявилось під час земляних робіт, він проходив і по Михайлівській площі (нині Урядовій).

Коли закладався фундамент будинку, призначеного тоді для раднаркому, в одному з кесонів (колодязів) на дні яру було знайдено в 1936 р. ажурну бронзову з позолотою шкаралупоподібну фібулу X ст. скандинавського типу³. Поблизу неї, на значній глибині, трапилася у тому ж році друга подібна фібула. Такі знахідки рідкісні в Києві. Виявлення їх у древньому яру, засипаному землею, дає вказівку на локалізацію Боричевого взвозу і свідчить про те, що в стародавні часи у цьому місці ним користувалися.

Тепер є план і розріз зручного природного спуску по дну яру на Поділ, розташований нижче даної місцевості приблизно на 85 м. Для подолання цієї кручі спуск було прокладено по терасі, що проходить і зараз під горою від Боричевого взвозу до Флоровської вулиці. Від вулиці Боричів Тік дорога розгалужувалася на дві: одна вела до місця торгів на Подолі, а друга — до р. Почайни, де була пристань. Так, древлянські посли в 945 р. прибули до Києва по Дніпру «и присташа под Боричевом» у гирлі Почайни. У 988 р. під час хрещення Русі ідола Перуна тягли по Боричевому взвозі до Почайни, а потім до Дніпра. Місце поблизу Перунового горба кияни називали «Чоротом беремищем», що вказує, де проходив цей спуск. Під ним, внизу на Подолі, є однойменна вулиця — Боричів узвіз.

Ряд істориків Києва вважав, що Боричів узвіз пролягав між містом Володимира і містом Святополка, Михайлівською горою. На плані Києва 1695 р. спуск показано саме там, а поблизу, на сході міста Володимира, стояла проїзна Михайлівська брама, з якої потрапляли на Боричів узвіз. Крім неї, на тому ж плані зазначено Київську браму і дорогу на місці теперішнього Андріївського спуску. Але по ньому зручну дорогу на Поділ було прокладено тільки в 1715 р. Тимчасом, М. Петров вважав, що Боричів узвіз завжди проходив по Андріївському спуску⁴. Слід також мати на увазі, що для зв'язку з Подолом міг придатися і Кожум'яцький яр, який ішов від південної брами міста Володимира. Цей яр давав можливість дістатися до джерела Киянки під Старокиївською горою, на якій води не було.

Висловлювалася думка, що Боричів узвіз ішов на гору від Хрещатицького джерела⁵. Але таке припущення як необгрунтоване відкинуто.

³ И. М. Самойловский. Ажурные фибулы из Киева.— Советская археология, М., 1963, стор. 293—294.

⁴ Н. И. Петров. Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, стор. 100—106.

⁵ Е. Голубинский. История русской церкви, т. I, первая половина, М., 1880, стор. 62.

На плані 1706 р. видно, що в цей час ще існувала дорога із старого Києва на Поділ, яка проходила між містами Володимира і Святополка. С. Голубев, заперечуючи М. Петрову, доводив, що Боричів узвіз був саме у цьому місці⁶. Отже, він підтверджував думку, якої дотримувались історики ще в давнину.

Проте останнім часом Д. Бліфельд, приєднуючись до точки зору М. Петрова, всіляко намагався довести, що Боричів узвіз проходив по Андріївському спуску⁷. Однак матеріали розкопок спростовують такий погляд. Обґрунтований висновок С. Голубева заслуговує визнання.

Щодо походження назви взвозу, то вона могла виникнути від імені Борича, боярина князя Ігоря. В Устюзькому літопису під 851 р. згадується «двор Боричев», який був там, де раніше «сидел Кий»⁸. У літопису Дніпровський перевіз проти цього спуску виступає під назвою «Боричев».

⁶ С. Г. Голубев. Спорные вопросы о древней топографии Киева, К., 1910.

⁷ Д. Бліфельд. До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва.— Археологія, т. II, К., 1948.

⁸ Устюжский летописный свод, М.—Л., 1950, стор. 19.

С. П. ПАЧКОВА

ГОСПОДАРСТВО СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Перші відомості про слов'ян, що проживали в Дністро-Дніпровському межиріччі і в басейнах Західного Бугу й Вісли, знаходимо в античних авторів перших століть н. е. (Пліній Старший, Тацит, Птоломей), які називали їх венетами. В археології, на думку більшості спеціалістів, можна дати характе-

ристику слов'ян початку нашої ери, спираючись на старожитності так званої зарубинецької культури (Середнє і Верхнє Подніпров'я, басейн Прип'яті й Десни), які часто підтверджують повідомлення, що містяться в писемних джерелах. Проте стародавні автори не торкалися соціально-економічного розвитку, що не дає можливості скласти певне уявлення про історичні шляхи слов'янських племен. Заповнити цю прогалину належить археології.

В статті зроблено спробу на підставі нових археологічних матеріалів зарубинецької культури (II ст. до н. е.—II ст. н. е.) схарактеризувати рівень господарського розвитку східнослов'янських племен.

Носії зарубинецької культури вели осілий спосіб життя. Місцями для своїх поселень вони вибирали найродючіші ґрунти біля річок. Це видно спостерігається в лісовій зоні, зокрема на території Білорусії, де умови для землеробства були менш сприятливими, ніж в лісостепу¹.

¹ Л. Д. Поболь. Поселения и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1960, стор. 12; його ж. Зарубинецкая культура на территории Белоруссии. Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протонисториков, М., 1966, стор. 203.

Так, на чорноземних ґрунтах у межиріччі Прип'яті й Ствиги зарубинецькі поселення розташовуються через 1—3 км. За топографічними умовами вони підрозділяються на мисові (розміщені на оточених ярами висотках чи берегових останцях) і заплавні. Вони були невеликі за розмірами (2—3 тис. кв. м) з 20—30 житлами, між якими містилися різні господарські споруди та будівлі. Численні ями-погреби виступають як характерна риса зарубинецьких поселень.

Ями-погреби (2—3) розміщувалися навколо житла, утворюючи самотійний господарський комплекс окремої сім'ї. Такі комплекси виявлено на поселеннях біля Великих Дмитровичів², на Пилипенковій Горі біля Канева³⁻⁴ тощо. Це дозволяє зробити висновок, що в Подніпров'ї племена зарубинецької культури продовжували в землеробстві господарські традиції племен попередніх історичних епох, починаючи з часів трипільської культури. Проте вчені довгий час не мали змоги точно визначити основні риси господарства зарубинців, зокрема землеробства, його характер, асортимент злаків, застосування сівозмін, рівень технічної думки в землеробському і ремісничому виробництві.

Останнім часом завдяки успішному застосуванню палеоботанічних методів дослідження в цьому напрямку дещо зроблено. Вивчення відбитків насіння, а також полови й соломи в глиняному тісті керамічних виробів дозволило визначити основні види культурних рослин і супроводжуючі їх бур'яни*. Найчастіше на кераміці трапляються відбитки зерен проса, яке в давні часи було найпоширенішою злаковою культурою. Це засвідчено й писемними джерелами. Так, наприклад, Пліній вказував, що сармати вживають його не лише для приготування білої каші, а й для випікання хліба⁵. Очевидно, слов'янські племена, як і їх сусіди-сармати, теж вживали цю круп'яну культуру для хлібопечення.

Важливу роль у землеробстві зарубинців відігравали ячмінь і пшениця. Останньої виявлено кілька видів: м'яка, карликова та полба. В керамічному тісті часто трапляються відбитки гороху й бобів, а також насіння хрестоцвітних. Дуже можливо, що серед них було й насіння ріпи, давність якої у Східній Європі засвідчена східнослов'янським і литовським фольклором. В керамічних домішках наявні й сліди технічних культур, наприклад, коноплі. А льон, як видно з палеоботанічних матеріалів, зустрічався ще в археологічних пам'ятках першої половини II тисячоліття до н. е.⁶

Внаслідок палеоботанічного аналізу можна зробити висновок, що зарубинецькі лани були слабозасміченими. Очевидно, посіви здійснювались на цілих і перелогових землях, культивування яких продовжувалось протягом кількох років і спеціалізовані бур'яни на них тільки починали з'являтися. Такий короточасний перелог до недавнього часу зустрічався подекуди в Європі⁷. В лісовій смугі значного поширення набула й підсічна система землеробства. На це вказує вирощування ячменю (особливо добре родить на згарищах)⁸ і широке застосування залізних втулчастих сокир, характерних для цієї території.

² Е. В. Махно. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г.—Зарубинецкая культура, МИА, № 70, М., 1959, стор. 96.

³⁻⁴ В. А. Богусевич, Н. В. Линка, Зарубинецкое поселение на Пилипенковой Горе близ Канева.—Зарубинецкая культура, МИА, № 70, М., 1950, стор. 114—118.

* Палеоботанічний аналіз виконала кандидат біологічних наук З. В. Янушевич

⁵ Плиний. Естественная история, XVIII, 100, ВДИ, № 2, 1949, стор. 12.

⁶ Ю. А. Краснов. К истории раннего земледелия в лесной полосе Европейской части СССР.—Советская археология, № 2, М., 1965, стор. 60—61.

⁷ Ю. А. Краснов. Назв. праця, стор. 70.

⁸ П. В. Шейн. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. III, Спб., 1902, стор. 12—13.

Окультурені ґрунти зарубинців і різноманітність вирощуваних злаків передбачають існування орного землеробства. Це підтверджує також склад зарубинецького стада, де велика рогата худоба — основна тяглова сила тих часів, посідає провідне місце (на Чаплинському городищі — 34%, на поселеннях Великі Дмитровичі й Пилипенкова Гора — 30%, на Зарубинецькому — 40%)⁹. На території зарубинецької культури знайдено кілька дерев'яних рал біля сіл Каплановичі (Білорусія)¹⁰, Полісся (Жабчичі) на Чернігівщині¹¹, Суземка і Засулля (Брянська область)¹². Вони схожі з ралами, виявленими на території Польщі (Папово, Вевюрок), які датуються початком нашої ери¹³.

Основним знаряддям збирання зернових були невеликі за розмірами залізні серпи, відомі з поселень Середнього та Верхнього Подніпров'я. Дерев'яні ручки кріпилися до серпів за допомогою невеликих черешків або гачків. Важливе значення мали залізні ножі серповидної форми, які трапляються на півночі території зарубинецької культури (Чаплин, Вороніно, Почеп тощо).

Для розмелювання зерна використовувалися кам'яні зернотерки, розтирачі й ступи. Їх уламки є звичайними знахідками під час розкопок. Поряд із землеробством племена зарубинецької культури займалися розведенням свійських тварин, серед яких, як показують остеологічні дослідження, були свині, велика й дрібна рогата худоба, коні. Серед них найбільша питома вага припадає на свиней і велику рогату худобу. З свійської птиці розводили курей і качок.

Значне місце серед промислів населення досліджуваного періоду належало мисливству, на що вказують знайдені під час розкопок кістки диких тварин (олень, лося, зубра, ведмідя, кабана, вовка, барсука, бобра тощо) і птахів (рябчика, тетерева, глухаря, куропатки і т. ін.). Імовірно, що полювання на хутрового звіра мало промисловий характер. Цим і пояснюється обмеженість його кісток на поселеннях. Із знарядь полювання відомі наконечники списів, дротиків, стріли й бойові ножі. З матеріалів розкопок видно, що мисливці мали також в своєму розпорядженні собак.

Було розвинуто й рибальство, про що свідчать часті знахідки кісток і луски річкових риб (щуки, сома, судака, линя, ляща, плотви тощо), рибацьких залізних гачків, гарпунів, голок для в'язання сітей, глиняних грузил.

З розвитком землеробства й скотарства був тісно пов'язаний успішний розвиток чорної металургії і металообробки. Залізо міцно ввійшло в побут населення. З нього виготовляли знаряддя землеробства (втулчасті сокири, серпи, серповидні ножі, коси), металообробки (зубила, долота, різноманітні леза, ковальські знаряддя), будівництва (цвяхи, долота, сокири), мисливства (наконечники стріл, списів, дротиків, ножі), рибальства (залізні гачки, остроги, гарпуни) і різноманітні побутові вироби, прикраси тощо. На території поширення зарубинецької культури сліди добування заліза виявлені на 18 поселеннях, де знайдено залізні шлаки, уламки криць і стінок металургійних горен, шматки залізної руди та деревного вугілля. За сировину для чорної металургії правили

⁹ П. Н. Третьяков. Чаплинское городище. — СА, МИА, № 70, М., 1959, стор. 152; Е. В. Махно. Назв. праця, стор. 101; Е. В. Максимов. Отчет о Каплевской экспедиции 1961—1962 гг. — Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

¹⁰ Л. Д. Поболь. Древний плуг. — «Сельское хозяйство Белоруссии», 1966, № 8, стор. 19.

¹¹ Чернігівський історичний музей, Інв. № И-5835.

¹² Про знахідки в селах Суземки й Засулля повідомив М. Ф. Заверняев.

¹³ Z. Podwińska. Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej, Warszawa, 1962, стор. 62—63.

болотні, дернові та озерні руди. Залізо одержували способом прямого відновлення в сиродутих горнах, які добре відомі з матеріалів поселення біля с. Лютеж на Київщині. Це були стаціонарні глинобитні споруди з циліндричною шахтою діаметром в топковій частині 40—50 см. Більшість горен належить до типу наземних. Подібні до них відомі на чехословацьких пам'ятках римського часу¹⁴, а також в пізніші періоди¹⁵. Незначна частина горен відноситься до типу напівназемних і заглибленою в материк (до 40 см) топковою частиною. Такий тип був панівним у латенську добу і набув широкого розповсюдження на початку нашої ери на території Середньої Європи. При порівнянні зарубинецьких горен з горнами інших культур можна бачити, що вони повністю відповідають рівню технічної думки першої половини I тисячоліття н. е. в Центральній і Східній Європі.

За паливо служило деревне вугілля, яке випалювалося в ямах круглої або овальної форми з середнім діаметром 1—1,5 м і глибиною 0,4—0,6 м. У них є заглиблення від стовпів різного діаметру (0,05—0,25 м), безсистемно розташованих під гострими кутами до центрального гнізда. Їх заповнення було в основному вугільним. Такі ями відкрито у великій кількості на поселенні поблизу Лютежа. Якщо в останніх реконструювати вертикальний й косоповерховий стовпи, то вони займуть не лише периметр, а й центральну частину ями і утворять піраміду на зразок поліського «майора», відомого за етнографічними даними¹⁶. Цілком можливо, що в цих ямах спосіб випалювання вугілля був аналогічним поліському.

Виплавка заліза була трудомістською справою. Вона вимагала великих технічних навиків і досвіду, тому у племен зарубинецької культури металургією займалися звичайно окремі майстри-спеціалісти, що забезпечували потреби ширшого колективу. Так, для найбільш дослідженого шляхом археологічних розкопок і розвідок району Києва з його околицями з 17 відомих зарубинецьких поселень залишки залізодобування виявлено тільки на двох — горі Юрковиці та Пироговському городищі, тобто один пункт забезпечував залізом 8—9 поселень. Цілком можливо, що таке ж співвідношення або близьке до нього було і в інших районах розповсюдження зарубинецької культури. Переважна кількість відомих тепер залишків залізобного виробництва зафіксована на тих поселеннях, де постійно жило населення зарубинецької культури. Прикладами можуть бути Почепське поселення, Чаплинське, Пироговське городище тощо. Виняток становив Лютезький пункт, який за топографічними умовами, розмірами й комплексами, відкритими на ньому, можна трактувати як відокремлений спеціалізований центр по виробництву заліза. Тут на більш ніж 400 вугільних ям і 15 сиродутих горен знайдено залишки лише трьох житлових приміщень і кілька ям побутового призначення. Факт існування відокремлених пунктів по виробництву заліза, їх технічний рівень можуть свідчити про те, що чорна металургія у племен зарубинецької культури виділилась у спеціалізовану галузь ремесла, хоча, можливо, цей процес повністю ще не завершився.

Широкий асортимент залізних виробів та їх металографічний аналіз дозволяють стверджувати, що зарубинецькі ковалі володіли різними способами обробки чорного металу — вільної ковки (кілька видів), зварювання деталей, у деяких випадках застосовували цементацію й тер-

¹⁴ R. Pleiner. Die Eisenverhüttung in der «Germania Magna» zur römischen Kaiserzeit, Berlin, 1965, стор. 20—22.

¹⁵ В. І. Бідзіля. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі.— Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 123—144.

¹⁶ Полесская экспедиция 1932 г.— Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 21, п. 6, стор. 34—40.

мічну обробку, загартування. З кольорових металів майстри виготовляли переважно прикраси і деякі побутові речі, що становили належність жіночого і чоловічого одягу — фібули, пряжки, булавки, браслети, кільця, підвіски тощо. Серед знарядь праці, що застосовувалися для обробки кольорового металу, знайдено тиглі, ллячки і формочки для відливання прикрас.

В господарстві племен зарубинецької культури велику роль відігравало також виробництво речей побуту з використанням кісток, каміння, шкіри, дерева, різних волокнистих матеріалів та глини. Ці галузі ще не виділилися в самостійні ремесла, хоча вже можна говорити про деяку спеціалізацію, що вимагала великого виробничого досвіду й тривких навиків. Перш за все це стосується виробництва кераміки, асортимент якої був надзвичайно великим. Крім різноманітного глиняного посуду, майстри виготовляли прясла, грузила, ллячки, тиглі, формочки, деталі горен, глиняні прикраси, іграшки й культові речі.

Керамічні вироби випалювали в окислювальному і відновленому середовищі. Обробка поверхні відбувалася способом лощіння, ангобування тощо. Широкого застосування набули різні види орнаменту. Глиняний посуд цього часу, особливо з лощеною поверхнею, відзначається ретельністю виготовлення й досконалістю форми. Це може свідчити про наявність в общині фахівців-гончарів. Цілком імовірно, що для виготовлення певних форм кераміки вже застосовувались спеціальні пристрої типу центрованої поворотної підставки.

Таким чином, археологічні матеріали свідчать, що господарство східнослов'янських племен зарубинецької культури на рубежі нашої ери досягло високого рівня, особливо землеробство та ремесла.

Довертаються до надрукованого

ДОПОВНЕННЯ ДО СТАТТІ В. Д. ГОЛІЧЕНКА

У статті В. Д. Голіченка «Незламний вартовий завоювань Великого Жовтня»¹ допущено суттєву помилку, через що у читача виникає думка нібито першим головою Всеукраїнської Надзвичайної Комісії був М. Я. Лаціс. Однак документальні матеріали говорять про те, що першим її головою був член КПРС, більшовик-ленінець, один з найактивніших організаторів Комуністичної партії України, ливарник з м. Миколаєва С. Шварц.

3 січня 1919 р. після впертих боїв Червона Гвардія визволила від петлюрівців м. Харків, де Тимчасовий робітничо-селянський уряд України відразу ж приступив до організації нових органів влади. Так, уже 13 січня було схвалено декрет про створення Всеукраїнської Надзвичайної Комісії: «З метою планомірної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем і службовими злочинами, Тимчасовий робітничо-селянський уряд постановив:

1) Створити... Всеукраїнську Надзвичайну Комісію;

2) призначити її головою Семена Шварца...»², якому ще в липні 1918 р. за пропозицією В. І. Леніна було доручено до часу визволення України сформувати Всеукраїнську ЧК для боротьби з контрреволюцією. 30 серпня 1918 р. Я. М. Свердлов писав одному з керівних працівників ВЧК тов. Фоміну: «Направляю до Вас тов. Шварца, старого нашого товариша, члена ЦК нашої Української партії. Необхідно з ним домовитися, надати відповідних повноважень для організації надзвичайних комісій і керівництва ними...»³

Уже тоді Шварц почав створювати апарат Всеукраїнської Надзвичайної комісії, яка мала назву «Прифронтний загін ЧК» і складалася з 30—40 червоноармійців. Його заступником за розпорядженням Ф. Е. Дзержинського було призначено М. І. Єфремова. Шварц і Єфремов проробили велику роботу по формуванню ВУЧК та її місцевих органів.

Після визволення Харкова негайно було встановлено зв'язки з підпільниками-більшовиками і за їх допомогою видано першу листівку, яка повідомляла про створення в місті Надзвичайної Комісії (лістівка написана С. Шварцом).

Управління ЧК переїхало з штабного вагону в приміщення готелю «Московський», а незабаром в один з будинків на Сумській вулиці. За допомогою старих комуністів і робітничого класу міста чекісти почали виявляти різні антирадянські групи й організації. Всього себе Шварц присвятив боротьбі з петлюрівщиною, націоналізмом, німецькими шпіонами й агентами різних ворожих Радянській владі держав.

¹ «Український історичний журнал», 1967, № 12.

² «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства и Харьковского Совета рабочих депутатов», 14 січня 1919 р.

³ Я. М. Свердлов. Избранные произведения, т. 3, М., 1960, стор. 200.

Його діяльність високо оцінили Комуністична партія й Радянський уряд. У дні святкування 5-ї річниці від дня створення ВЧК — ОДПУ С. Шварца було нагороджено знаком почесного чекіста, який зберігається в Центральному музеї революції СРСР. У посвідченні рукою Ф. Е. Дзержинського написано: «Від колеги ДПУ. Товаришу Шварцу Семену за безпощадну боротьбу з контрреволюцією видано нагрудний знак за № 64»⁴. У дні 10-річного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції ВЦВК нагородив його орденом Трудового Червоного Прапора «як героя праці за тверде й самовіддане керівництво славною роботою органів ЧК — ОДПУ УСРР...»⁵.

На посаді голови Всеукраїнської Надзвичайної Комісії С. Шварц перебував лише до кінця травня 1919 р., але й за цей незначний відрізок часу разом з партійними й радянськими організаціями він заклав тверду основу для боротьби з контрреволюцією й виховав загін українських чекістів.

Е. Ю. РІВОШ

⁴ Центральний музей революції СРСР, ГИК № 28665/4а.

⁵ Там же, № 28665/56.

ДО ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ НА УКРАЇНІ

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції сталися корінні зміни у взаємовідносинах між народами нашої країни. З перших днів установлення Радянської влади була проголошена повна рівноправність для всіх народів. Національне питання в Радянському Союзі розв'язане революційним шляхом так послідовно й повно як ніколи і ніде в світі. Вперше в історії не на словах, а на ділі національне питання знайшло своє розв'язання в таких галузях життя як національна державність, економіка, культура. Українська Радянська Соціалістична Республіка — складова частина СРСР — досягла величезних успіхів у своєму розвитку в сім'ї радянських народів. Найяскравіше і переконливіше ці успіхи виступають, коли оглянутись на минуле, пригадати становище, в якому перебував український народ до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Царизм був лютим ворогом російського, українського та всіх інших народів країни, провадив жорстоку політику національного гноблення. Правлячі кола царської Росії виходили з принципу «поділяй і владарюй». З цією метою вони здійснювали ганебну й злочинну політику національного гноблення багатьох народів, а серед них українського. Проти цієї політики виступали прогресивні сили українського народу, дістаючи підтримку з боку всіх передових людей Росії.

На грані XIX і XX століть капіталізм переростав у свою вищу й останню стадію — імперіалізм. У цей час різко загострюються суперечності між працею й капіталом, між експлуатованими і експлуаторами, посилюється колоніальний і національний гніт. Росія в цей час була найслабшою ланкою в системі імперіалізму і вузловим пунктом усіх його суперечностей, які перепліталися між собою. В. І. Ленін відзначав, що «схід Європи: Австрія, Балкани і особливо Росія» є районом, де «XX століття особливо розвинуло буржуазно-демократичні національні рухи й загостило національну боротьбу»¹.

Соціальною опорою великодержавного націоналізму були великоруські поміщики-дворяни, промислова й торговельна буржуазія, величезний царський чиновницький апарат. Ці соціальні верстви прагнули не тільки зберегти панівне становище в експлуатації трудящих мас

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 135.

пригноблених націй, а і зміцнити свої класові й станові привілеї.

Ідеологи великодержавного націоналізму підло обвинувачували весь український національний рух у «мазепинстві». Вимогу автономії України вони трактували як зраду, як спробу відірвати Україну від Росії та приєднатися до Австро-Угорщини. В. І. Ленін викривав ці підлі маневри російських великодержавників і в ряді статей від імені всеросійського пролетаріату та його революційної партії більшовиків виступив проти великодержавної політики російських поміщиків та капіталістів. «Єдності Росії, бачите,— писав В. І. Ленін,— «загрожує» автономія України, а єдність Австро-Угорщини *зміцнює* загальне виборче право і автономія окремих її областей! Що за дивовижна річ така?.. Чому неможливе *зміцнення* єдності Росії *за допомогою* автономії України?»²

Національне пригнічення викликало загально-демократичний опір не стільки української буржуазії, а головним чином широких демократичних мас. У період революції 1905—1907 рр. та в роки нового революційного піднесення 1910—1914 рр. український національний рух значно поширюється. На багатьох селянських сходах приймаються резолюції з вимогою викладання в школах українською мовою, користування нею в державних і громадських установах та організаціях, засновуються українські культосвітні установи, театри, починають виходити українською мовою окремі газети й журнали. Ця преса та організації здебільшого були буржуазно-ліберальними або дрібнобуржуазними. Оскільки вони виступали проти національного гніту в їх діяльності був прогресивний демократичний зміст; оскільки в них наявна була проповідь націоналізму, буржуазного лібералізму, спрямованого проти революції, вони були ворожі народним масам.

Царська політика заборони і всякого обмеження української мови й культури ображала національну гідність українського народу. На Україні, відзначав В. І. Ленін 1916 р., відбувається «пробудження мас до володіння рідною мовою та її літературою — (а це необхідна умова і супутник повного розвитку капіталізму, повного проникнення обміну до останньої селянської сім'ї)»³. В. І. Ленін вважав, що розвиток національної мови й літератури був органічно пов'язаний з економічним розвитком.

Більшовики відстоювали право українського народу на самовизначення. Вони підтримували демократичні вимоги українського національного руху, активно виступали проти великодержавної імперіалістичної політики царату та російської буржуазії. В. І. Ленін гнівно таврував, називав холуєм, хамом кожного, хто прямо або посередньо виправдував і прикрашував царську політику утиску українського народу та інших пригноблених націй. «Не наше діло, не діло демократів (не кажучи вже про соціалістів) допомагати Романову-Бобринському-Пурішкевичу душити Україну і т. д.»⁴ Одночасно більшовики викривали українських націоналістів, які вороже ставились до революції.

Царат переслідував активних учасників українського національного руху, царські посіпаки звільняли їх з роботи, забороняли приймати на службу тощо. Типовим прикладом політики царизму в українському питанні є таємне донесення полтавського губернатора Багговута від 4 лютого 1914 р. міністрам внутрішніх справ.

Це характерний історичний документ, у якому відображено погляди вищої царської адміністрації на українське питання, наклепницьке

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 90.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 27.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 82.

твердження, що в основі українського руху начебто є «ідея утворення автономної України під скипетром Габсбурзької монархії».

Події, які розгорнулися в Росії та на Україні в 1917 р., особливо з перемогою Радянської влади, поклали кінець накреслюваних царським урядом заходам, а серед них і полтавським губернатором.

Донесення полтавського губернатора виявлені нами в Центральному державному історичному архіві в Ленінграді в фонді Міністерства внутрішніх справ царської Росії, фонд 1282, опис 1, справа 735, аркуші 1—7.

Підготував до друку М. А. РУБАЧ

4 лютого 1914 р.—*Донесення полтавського губернатора Багговута*
Міністру внутрішніх справ

Секретно

Доношу Вашему Высокопревосходительству, что украинское движение, в основу которого положена идея образования автономной «Украины» под скипетром Габсбургской династии, принимает за последнее время широкие размеры. Роль австрийского правительства заключается в обещаниях в будущем и в пропагандировании на местах этого движения, при чем эти постоянные намеки на исполнение этих обещаний служат достаточно надежным средством для возбуждения этого движения и не только не позволяют ему заглухнуть, но и дают ему возможность развиваться все более и более. Удары этой пропаганды направлены между прочим на начальную народную школу, где в лице большинства учащего персонала встречается наиболее благодарная почва для восприятия идей украинского движения и постепенной подготовки молодежи к усвоению понятия о полной обособленности малоруссов от великоруссов. Учащий персонал старается на первых же порах обучения вести последнее на малорусском языке и по возможности продолжать его в течение всего курса. Несмотря на категоричное требование инспекторов вести обучение только на русском языке учителя уклоняются от этого при всяком удобном случае и приводят постоянно одну и ту же отговорку, что язык малорусский есть их родной язык, что только на этом наречии дети быстро усваивают предмет преподавания и что нет никакой беды в том, что параллельно с русским языком даются объяснения на малорусском, ибо поступающие в школу дети у себя дома все таки говорят и будут говорить с родными по-малорусски. Замечается такое явление: в школе, где учитель малоросс-украинец русский язык прививается с трудом, там же где учитель великорусс — учащиеся гораздо лучше говорят по-русски. Явление это нельзя признать общим для всех решительно школ, но что оно усматривается в значительной их части и притом в особенности в некоторых уездах, — то в этом нет сомнения. В одном из уездов, а именно — в Лохвицком, представители украинских стремлений уже определенно высказались по этому вопросу следующим образом: 6 декабря 1913 года, в гор. Лохвице на общем собрании Общества взаимопомощи учителей вынесена была единогласно участвовавшими на собрании 69 членами его резолюция о необходимости преподавания в народной школе исключительно на украинском языке. В состав этих 69 человек значительно больше половины входили учителя и учительницы. На собрании этом, инспектор народных училищ заявил протест против такого постановления, но никто на протест внимания не обратил, он остался пустым звуком, а резолюция была вынесена единогласно. Так как общество это, имеющее по уставу, утвержденному Министром Народного Просвещения, точно определенную сферу деятельности только по вопросам материальной взаимопомощи, — нарушило устав преднамеренно, а также принимая во внимание левое направление всего уезда, я 16 января 1914 года за № 10232 сообщил все обстоятельства дела попечителю Киевского учебного округа с ходатайством о возбуждении пред министром народного просвещения вопроса о закрытии этого общества, которое вышло из пределов своей компетенции умышленно с политической целью. Таким образом в Лохвицком уезде стремление доказать разнь русского и украинского языков уже объединено, что подтверждается постановлением собрания. Уезд этот вообще левый и несомненно, что весь состав учащего персонала — украинские сепаратисты. Полагаю, что пример Лохвицкого уезда подействует и на соседние уезды и что попытка эта встретит сочувствие в других местах, ибо выступление сделано не отдельными личностями, а уже сплоченной организацией значительного числа единомышленников. Таким образом, чрез школу движение проявляется в стремлениях: 1) доказать разнь русского и украинского языков, а следовательно и народностей

этих, 2) создать — «украинский» язык и 3) добиться появления национальной — «украинской» школы.

Сельское духовенство в значительной степени также сочувствует украинскому движению и так как оно наиболее близко стоит к сельскому населению, то чрез посредство духовенства идеи эти легче проникают в простой народ. Духовенство открыто пока не выступает, но нисколько не противится движению и при всяком удобном случае дает понять народу, что он имеет собственный язык и собственную историю. Полтавская духовная семинария также является местом, где с наибольшим успехом прививаются те же идеи. Учебное заведение это поставлено весьма плохо в смысле дисциплины; воспитанники крайне распущены, держат себя вызывающе и грубо, никогда на улице губернатору не поклонятся, стараются проявить какую-то независимость и несомненно сильно заражены украинскими идеями. Семинаристы, уезжая на каникулярное время в деревню, не мало способствуют там развитию движения, так как отцы их и вообще вся родня не оказывают нисколько воздействия на усвоение этих идей — как их детьми, так и вообще всем населением. Епархиальное начальство повидимому закрывает глаза на это движение и весьма мало интересуется тем, что делают и думают священники в деревне, а равно не обращает внимания на семинаристов. Среди интеллигенции замечается тоже достаточное количество сторонников украинского движения. Появление никогда не виданных раньше афиш «украинского музыкально-драматического гуртка (т. е. кружка)», украинских трупп, украинского клуба и проч. — подтверждают это. Значительная часть служащих губернской, уездных, земских и частью городских управ — так называемый «третий элемент» — люди сами по себе левых убеждений являясь также благодарной почвой для развития и пропаганды украинских идей и исповедуют мазепинское движение. Украинский клуб в Полтаве состоит из людей исключительно принадлежащих к тому же движению. Многие украинцы состоят на службе по Министерству Народного Просвещения и занимают даже профессорские кафедры, примером чего служит львовский профессор Грушевский, постоянно пребывающий то в Киеве, то во Львове и беспрепятственно руководящий опасной и гибельной работой мазепинского движения. На общеобразовательных курсах для учителей, устроенных Полтавским Губернским земством в 1913 году, один из приглашенных Киевских лекторов, читая историю России, проводил на одной из своих лекций мысли о том, что Украина ничего общего с остальной Россией не имеет в силу своей истории, и весьма прозрачно намекал на самостоятельное существование Украины. Зарубежные галицийские украинофилы чрез посредство живущих в Малороссии агентов, ведут непрестанную борьбу и пропаганду и изыскивают все способы, дабы укрепить убеждение в необходимости создания автономной Украины с отторжением ее от России и со включением ее в состав Австро-Венгрии на федеративных началах. Связь Полтавских сепаратистов с их галицийскими руководителями доказывается приветственной телеграммой, посланной в 1913 году во Львов от «Полтавской громады». Так как внедрение этих стремлений в умы и сердца интеллигенции и простого народа грозит созданием в будущем между русским и малорусским народами такой преграды, уничтожить которую будет очень трудно и что движение это становится за последнее время бесспорно опасным, то я полагаю бы необходимо бороться с украинским движением следующими мерами: 1) Привлекать на должности учителей земских и церковно-приходских школ по возможности только одних великоруссов.

2) Назначать на должности инспекторов и директора народных училищ только великоруссов и людей деятельных, энергичных, твердых и строгих, вменяя им в обязанность зоркое наблюдение за учащим персоналом.

3) Так как количество школ значительно увеличивается ежегодно и одному инспектору на уезд решительно невозможно иметь требуемое наблюдение за приемами и ходом обучения и направлением учащего персонала, — то является крайне необходимым — учредить в больших уездах по 2 инспектора вместо одного, а в прочих меньших уездах учредить должность помощника инспектора в каждом.

4) Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому движению немедленно устранять.

5) Поставить правильно обучение русской истории в школе и строжайше вменить в обязанность учителям — внедрять в молодежь понятие о единой, неделимой России, поясняя смысл слова — «украина» — как окраина Государства в былые времена.

6) Обратить тоже внимание на преподавание истории в средних учебных заведениях и в семинариях.

7) Составление правдивой истории малорусского народа.

8) Установить обязательные экскурсии учащихся всех учебных заведений в возможно большем количестве в Москву, Нижний Новгород, по Волге и в другие исторические местности России, ибо малоруссы имеют об памятниках этих местностей весьма скудные сведения, — вернее никаких. Экскурсии ныне производятся только в Киев, а об Москве и речи не бывает.

9) Совершенно не допускать общеобразовательных курсов для учащихся по пра-

лилам о собраниях 4 марта 1906 года, а разрешать исключительно педагогические курсы по правилам 5 августа 1875 года под надзором и руководством Министерства Народного Просвещения.

10) Обратит особое внимание на сельское духовенство, на его политические убеждения. Выбирать благочинных с особым разбором, назначая людей стойких и энергичных и дельных. Необходимо во главе епархий иметь архиереев исключительно великоруссов и таких же твердых, энергичных и способных людей, вменив им в обязанность почаще объезжать епархию, видеть местное духовенство и иметь с ним по больше общения, а с тем вместе принимать самые крутые и решительные меры по отношению священников, зараженных украинскими стремлениями. Епархияльных наблюдателей назначать исключительно великоруссов и поручить возможно чаще посещать школы и направлять деятельность священников и учителей церковно-приходских школ.

11) Обратит особое внимание на семинарии, на учебно-воспитательную часть в этих учебных заведениях. Ставить во главе их ректоров исключительно великоруссов; всех слабых, бездеятельных ректоров — удалить. Учащий персонал должен быть исключительно из великоруссов, за семинарии нужно взяться как следует и немедленно, приняв все меры для искоренения в них гнездящегося крамольного духа и дать им должное направление.

12) Необходимо субсидировать некоторые газеты, издающиеся в Киеве, Харькове, Полтаве и Екатеринославе с целью борьбы путем печати с украинским движением. Основания борьбы, казалось бы мне, должны быть следующие:

а) доказательство кровной, родственной связи народностей великорусской и малороссийской, признание общего корня их языка.

б) разъяснение, что «украина» — означает «окраина», и что такие окраины, до присоединения Малороссии, были и у Польши и у России. Необходимо правдиво освещать историю заселения южно-русских степей и всей вообще бывлой окраины государства, поясняя что никогда, никакого, особого «украинского» народа не было.

в) возможно частое появление в субсидируемых газетах статей о необходимости общегосударственного языка, каковым только и является великороссийское наречие, о богатстве русского языка, обширности и богатстве его литературы и т. д., о роли современного малорусского языка, — как простонародного, неимеющего литературы и будущего.

г) помещение статей об экономической связи малорусских губерний с великорусскими.

13) Вследствие того, что название — «украинский» — служит флагом, под которым ведется движение, следовало бы безусловно воспретить все, что выступает под ним и наоборот не стеснять того, что идет под малорусским флагом. Несколько лет тому назад в Полтаве появлялись — «малорусские труппы, ярмарки» и т. п., а об «украинских труппах, ярмарках, книжных магазинах, клубах» — никто и не говорил. В последнее время на всех афишах, некоторых вывесках и в объявленных местных газет название — «малорусский» — заменено словом — «украинский». Таким образом, в глазах местного населения складывается убеждение, что украинскому движению никто не противится.

14) Вследствие обнаружившегося в последнее время стремлении украинцев выйти из экономического подчинения Москвы и основать свой торговый и биржевой центр в Киеве, желательно было бы по возможности вести национальную финансовую политику с целью закрепления за Москвою ее положения, как экономического центра, в целях уничтожения попытки к экономическому сепаратизму украинцев.

15) Вследствие участия евреев во всяком вообще революционном движении, в том числе и в украинофильском, я полагал бы необходимым — всех евреев, не имеющих права жительства в сельских местностях — выселять; никоим образом не создавать новых местечек, включасмых в черту оседлости и всеми мерами содействовать земствам и другим организациям в борьбе с экономическим порабощением края еврейством.

16) Полагал бы полезным устройство в Киеве всероссийского национального музея, в котором была бы постоянная выставка памятников первых времен русского государства.

17) Не допускать на разные должности в земских и городских управах, а равно и других учреждениях тех лиц, которые когда-либо имели соприкосновение с украинским движением.

Доношу Вашему Высокопревосходительству, что движение это становится опасным для России и что оно в случае дальнейшего развития, в особенности же при войне с Австрией, может принести нам не мало забот и тяжелых минут.

Губернатор Багговут.»

І. І. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

З ІСТОРІЇ ШЕФСТВА МІСТА НАД КОЛГОСПАМИ УКРАЇНИ (1933—1934 рр.)

(ф. 710, оп. 1, спр. 1308, 501), періодичну пресу за 1933—1934 рр. (газети «Пролетарий», «Комуніст», «Пролетарська правда» тощо, журнал «Партробота в колгоспі»), статистичні довідники та стенографічний звіт XII з'їзду Комуністичної партії України.

Після січневого (1933 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), який накреслив програму дальшого організаційно-господарського й політичного зміцнення колгоспів, значно активізувалося шефство міста над селом з метою перенести в колгоспи досвід роботи промислових підприємств у налагодженні обліку та звітності й запровадженні виробничо-фінансового планування. На це завдання вказувалося також у рішеннях лютого (1933 р.) Пленуму ЦК КП(б)У та спеціальній постанові ЦК Компартії України «Про організацію обліку і звітності в колгоспах». Конкретну програму для шефських колективів міст було розроблено в рішенні II Всеукраїнської конференції від 23 лютого 1933 р. «Про допомогу пролетарського міста в організації виробничо-фінансового господарства в колгоспах». Директивним листом від 15 березня 1933 р. «До всіх обкомів партії, ВУРПС'у і облпрофрад» агітмасовий відділ ЦК КП(б)У зобов'язав міські партійні та громадські організації неухильно виконувати намічену програму.

Вся робота партійних організацій серед колективів підприємств і установ міст республіки проходила під девізом «Всі кращі сили пролетарського міста на допомогу селу!» Партія подавала приклад у розв'язанні цього завдання. З 1 січня до 15 жовтня 1933 р. на зміцнення колгоспів було послано 3592 комуністи на постійну і 12 337 — тимчасову роботу. Багато фахівців увійшло до складу бригад соціалістичної допомоги колгоспам і МТС республіки. На допомогу своїм посланцям парторганізації України мобілізували велику армію бухгалтерсько-облікових працівників з міст і майже весь наявний агротехперсонал районів.

1933 р. колективи передових підприємств встановили шефство над 5 тис. колгоспів і 300 МТС. Приклад подавали заводські колективи й установи Харкова. За рішенням обкому КП(б)У від 17 березня 1933 р. до передових підприємств і установ було прикріплено 956 колгоспів, де протягом півріччя працювало 3 тис. бухгалтерів і плановиків. Вони склали 755 річних звітів за 1932 р., з яких 524 пройшли якісну перевірку, а на наступний рік разом з шефськими колективами Полтави, Кременчука і Сум у 606 колгоспах розробили виробничо-фінансові плани. Одночасно шефи допомагали в проведенні інвентаризації, організовували семінари для облікових працівників, перевіряли нарахування трудоднів, правильність ведення трудових книжок колгоспників тощо.

Питання про робітничу допомогу колгоспам в організації звітності та обліку є найменш дослідженим в історико-партійній літературі. Для його висвітлення автор використав матеріали Партархівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 416, 427; ф. 7, оп. 12, од. зб. 406) й Харківського обкому КП України (ф. 2, оп. 1, од. зб. 15; ф. 69, оп. 1, од. зб. 139), ЦДАЖР УРСР (ф. 2605, оп. 4, спр. 200, 202, 39, 197, 38; ф. 559, оп. 11, спр. 1097), Київського державного обласного архіву

Аналогічну роботу виконували шефські колективи Києва (у 800 колгоспах області), Вінниці (у 200), Одеси (у 102) і т. д.

У поданні конкретної допомоги колгоспам в соціалістичному плануванні й обліку партія відводила особливу роль радянським, державно-кооперативним, фінансово-банківським і культосвітнім установам республіки. Так, працівники державного апарату до кінця 1933 р. надіслали до колгоспів 600 рахівників, а фінансово-банківські (Одеської області) — 177 (за 7 місяців 1933 р.).

Зразково налагодили допомогу колгоспникам торговельні організації Харківата області, які взяли шефство над рядом колгоспів і відрядили безпосередньо на місця 917 рахівників та обліковців.

Значну роботу провели вчителі, викладачі, студенти старших курсів вузів республіки. Так, весною 1933 р. у 18 районах Київської області над складанням виробничо-фінансових планів колгоспів працювало 1317 вчителів, а Київський інститут народногосподарського обліку силами студентів випускних курсів за літо організував облік у більше ніж 200 колгоспах Київщини.

Разом з політвідділами МТС, ревізійними комісіями й групами сприяння РСІ шефи брали участь в перевірці та чистці кадрів обліку в колгоспах. Так, на Харківщині було замінено 230 рахівників, 225 комірників, 85 обліковців тощо. Кандидатури новопризначених працівників затверджувались бюро обкомів КП(б)У.

Шефи проводили також значну політично-виховну роботу на селі. Вони роз'яснювали постанови Пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, матеріали XVII з'їзду ВКП(б) і XII з'їзду КП(б)У про чергові завдання колгоспного будівництва, що сприяло зростанню творчої активності селян в боротьбі за виконання державних зобов'язань і за піднесення сільського господарства.

Розвиток колгоспної системи настійно вимагав її зміцнення обліковими кадрами. Враховуючи таку необхідність, бюро Харківського обкому КП(б)У 29 червня 1933 р. ухвалило рішення про підготовку спеціалістів цього профілю на великих підприємствах і в установах міста. Постанову з успіхом виконали заводи ХТЗ, ХЕМЗ, ХПЗ та Управління Південної залізниці, які до кінця 1933 р. підготували 500 рахівників (з них 320 було набрано з підшефних колгоспів). Крім того, ряд підприємств Харкова організував навчання 835 рахівників безпосередньо на місцях.

Необхідно відзначити, що курсанти-колгоспники були на повному утриманні шефських колективів. Важливу роль у забезпеченні колгоспів фахівцями відіграли міські комсомольські організації. Вукоопспілка, а також спілка працівників державних установ республіки, яка за 1934 р. підготувала 5 тис. рахівників.

Внаслідок великої шефської допомоги, за даними Наркомзему УРСР на 1 липня 1934 р., у колгоспи прибуло 14,2 тис. кваліфікованих спеціалістів облікової справи.

Отже, участь трудящих міст у налагодженні обліку, звітності й організації соціалістичного планування колгоспного виробництва та підготовці відповідних кадрів мала велике значення у ліквідації відставання сільського господарства, сприяла дальшому організаційному зміцненню колгоспів як соціалістичних сільськогосподарських підприємств. Ця шефська допомога, якій партія надавала принципового значення, помітно зміцнила союз робітничого класу й селянства.

В. О. ПІРКО

ПОМІСНЕ ГОСПОДАРСТВО ГАЛИЦЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (На матеріалах Перемишльської землі)

Питання розвитку помісного господарства в першій половині XVIII ст. має важливе значення для вивчення проблеми кризи фільварково-панщинної системи господарства. Використавши рукописні документи ЦДІА УРСР і ЦДІА УРСР у Львові, Львівської публічної наукової бібліотеки, Наукової бібліотеки Львівського державного університету ім. І. Франка, Бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у м. Вроцлаві (далі — Ossolineum) та наявні публікації, автор зробив спробу дослідити ці питання на матеріалах Перемишльської землі — одному з найбільш економічно розвинених районів Галицького Прикарпаття в XVI—XVIII ст.

Наприкінці XVII ст. на Перемишльській землі відбувався процес відбудови помісного господарства після спустошень війнами та зв'язаними з ними лихами. Так, на 1699 р. у Дрогобицькому і Стрийському староствах було відбудовано 821 селянське

господарство з 1786, розорених під час татарсько-турецького набігу на Прикарпаття в 1672 р. В селах зменшилась кількість пустих селянських наділів¹, збільшились посіви зернових у фільварках, зросло виробництво продукції. Велику кількість зерна не тільки збували на місцевих ринках, але й сплавляли по Сяну — Віслі до Гданська. Не дивлячись на досягнуті успіхи до кінця XVII ст. відбудова не була завершена. Фільваркова продукція не досягала рівня першої половини XVII ст., багато селянських наділів залишалися пустими.

Війни та лиха, що супроводили їх, на початку XVIII ст., спричинили нові спустошення. Найбільше потерпіли селянські господарства від державних податків на військові витрати, утримання військ під час постоїв та переходів. Як чужоземні, так і свої деморалізовані війною солдати вдавалися до найбрутальніших методів грабежу. Внаслідок цього селяни залишались у багатьох випадках без сільськогосподарського реманенту, робочої й продуктивної худоби, а подекуди й без житла. Зерна не вищачало не тільки для насіння, але й для харчування. Військові грабежі доповнилися рядом стихійних лих, епідеміями, епізотіями. В умовах феодального гніту це вело до розорення селянських господарств.

Рятуючись від феодального гноблення, військових грабежів, голоду, епідемій, велика кількість населення на початку XVIII ст. мігрувала з Прикарпаття в інші райони Речі Посполитої, а також за кордон. Масові втечі припадають на 1714—1715 рр., про що свідчать не тільки інвентарні описи маєтків, але й неодноразові заяви шляхти на Вишенському сеймику, що «населення залишає свої будинки й оселі і цілими громадами направляється за Дністер на Волощину»². Найбільша кількість втікачів оселилася на Поділлі, в Молдавії, на Закарпатті (в Угорщині).

Через неспроможність повністю обробити закріплених наділів і втечі селян, на початку XVIII ст. в селах різко зросла кількість пустих земель. Так, ревізія 1711 р. в 168 селах між Дністром і Сяном відмічає близько 43% пустих селянських наділів, з яких частина заросла чагарниками й лісом. В 32 селах Самбірської економії вони становили 68,4%, а в 23 селах Перемишльського староства — 67,2% загального селянського землекористування. Порівняння пустих наділів в селах Перемишльського староства за 1711 р. (67,2%) і 1714 р. (83,8%) свідчить про їх зростання протягом другого десятиріччя. Втечі селян спричинили не тільки збільшення пустих селянських наділів, але й запустіння цілих сіл. Так, із с. Вишатичі Перемишльського староства в 1705 р. втекло 63 підданих і село залишилось «майже пустим»³. В с. Лопушанці в 1711 р. був лише один селянин⁴.

В умовах загального спустошення прикарпатського села на початку XVIII ст. спостерігається процес дальшої диференціації — зменшення числа повнонадільних господарств і збільшення малоземельних і безземельних господарств загородників і халупників, які в 142 селах між Сяном і Дністром становили 52,1%. У цих же 142 селах 93% господарств-кметів користувались чвертьланим і менше наділом.

Розорення селянських господарств і втечі селян позбавили фільварки великої кількості панщинних днів, що вплинуло на скорочення їх виробництва. Наприклад, у 1705 р. посіви зернових у фільварках Перемишльського староства становили 87,6% посівів 1698 р., а в 1714 р. — лише 66,5%. Скорочення фільваркового виробництва та захоплення польських земель шведськими військами обумовило занепад сплаву зерна із Прикарпаття до Гданська.

Закінчення війни зі Швецією, розпуск Тарноградської конфедерації, центром якої була Перемишльщина, виведення іноземних військ та ряд кліматично сприятливих для сільського господарства років у третьому десятиріччі XVIII ст. створили умови для відбудови помісного господарства. Відбувалась вона на старій феодальній основі, переважно через фільварок, який порівняно менше потерпів під час розрухи, ніж селянські господарства. В маєтках магнатів і крупної шляхти відбудова йшла через фільварок, в окремих випадках через селянські господарства або комбіновано. В ході відбудови збільшувалась роль найманої праці, особливо в дрібношляхетських маєтках та королівщинах, використовували її і деякі заможні селянські господарства. Однак питома вага найманих робітників у загальному балансі робочої сили фільварків була незначною. У першій половині XVIII ст., як і раніше, панщинна праця відігравала основну роль у фільварковому господарстві.

В 20-х і на початку 30-х рр. помітно збільшується кількість селянських господарств, зростає забезпечення їх робочою худобою, подекуди більше стає повнонадільних господарств. Проте все це не може зупинити характерного для фільварково-панщинної системи процесу поступової деградації господарств. Частина розореного селянства, зокрема в гірських селах, поруч із залежністю від свого феодала потрапляє

¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 201, 202, 217; Ossolineum, спр. 9553, стор. 54, 56, 85.

² Akta grodzkie i ziemskie, t. 22, Lwów, 1914, стор. 562/7, 570/2, 577/3, 580/2, 597/5.

³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 13, оп. 1, т. 480, стор. 219.

⁴ Там же, ф. 14, оп. 1, т. 259, стор. 127.

в кабальну залежність до різних лихварів, в тому числі й до свого заможнішого сусіди, який орендує незайняті землі та використовує найману працю з метою пристосувати своє господарство до потреб ринку. Це свідчить не тільки про процес дальшого майнового розшарування села, але й про зростання елементів буржуазних відносин. Ці явища більш характерні для гірських сіл, де в значній мірі були розвинені різноманітні промисли і ремесло, а також сполучалися грошова і натуральна форми ренти, які, як відмічав К. Маркс, не тільки сприяють росту майнової нерівності серед безпосередніх виробників, але й створюють можливість нагромадження певного майна й експлуатації чужої праці⁵.

Про поліпшення стану помісного господарства у процесі відбудови можна судити, перш за все, на основі зменшення в селах кількості незайнятих селянських наділів. Так, у 18 шляхетських селах у 40-х рр. вони становили лише 5,8% всього селянського землекористування; у 22 гірських селах Самбірської економії кількість їх у 1749 р. у порівнянні з 1711 р. зменшилася вдвічі. В ряді сіл, біля річки Сяну, проводили розчищення під ріллю пасовищ і лісів. Зростали урожайність і посіви зернових культур у фільварках. У ході відбудови помісного господарства пожвавлюються зв'язки фільварків з ринком, зростає вивіз зерна з Прикарпаття до Гданська.

Відбудова помісного господарства на феодальній основі, досягнуті в ході її успіхи дають право вважати, що фільварково-панщинна система господарства в першій половині XVIII ст. ще не повністю пережила себе, що вона ще створювала певний простір для розвитку продуктивних сил. Однак основні її суперечності дедалі посилювалися і все більше виявляли ознаки переростання натурального господарства безпосередніх виробників у товарне.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 331, 334.

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ ДЕКРЕТУ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ ТА ШКОЛИ ВІД ЦЕРКВИ НА УКРАЇНІ

19 січня 1969 р. минуло 50 років з дня підписання декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»¹, вперше надрукованого 22 січня 1919 р.

Відокремлення церкви від держави, школи від церкви є важливою державно-правовою гарантією як для свободи розвитку наукового атеїзму, так і для свободи релігійних віросповідань,

що відправляються ще окремими громадянами нашої країни.

Ще 1905 р. в статті «Соціалізм і релігія» В. І. Ленін доводив, що «державі не повинно бути діла до релігії, релігійні громади не повинні бути зв'язані з державною владою. Всякий повинен бути цілком вільний, сповідувати яку завгодно релігію або не визнавати ніякої релігії, тобто бути атеїстом»².

В основу декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України покладено декрет РНК РСФРР від 20 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»³. Це основний законодавчий акт, який запровадив справжню свободу совісті в нашій країні.

Впровадження в життя декрету викликало опір релігійних організацій. Проте, як у Російській федерації, так і в інших республіках, території яких звільнялися від іноземних загарбників та місцевої контрреволюції, поступово здійснювалось повне відокремлення церкви від держави і школи від церкви. На Україні цей процес внаслідок тривалої окупації затримався.

Своїм декретом Тимчасовий робітничо-селянський уряд України відкривав перед кожним громадянином можливість вільно визначити своє ставлення до релігії. З усіх офіціальних документів вилучалася всяка вказівка на приналежність громадян до будь-якої релігії чи неприналежність до неї. Водночас підкреслювалося, що ніхто не може, посилаючись на свої релігійні переконання, уникнути громадських обов'язків.

На виконання цього декрету Народний Комісаріат освіти України 4 лютого 1919 р. прийняв спеціальну постанову «Про релігійні обряди і викладання закону божого в радянській українській школі»⁴. Всі місцеві відділи народної освіти повинні були вжити заходів, щоб не допустити у школах виконання релігійних обрядів, викладання

¹ «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», 22 січня 1919 р. Текст Декрету українською мовою див. у збірнику «КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду», К., 1962, стор. 153—154.

² В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 64.

³ Директиви ВКП(б) і постановлення Советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917—1947 гг., вып. 1-й, М., 1947, стор. 17—18.

⁴ КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду. Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 154—155.

закону божого та інших віровчень. Посади законовчителів усіх віросповідань були ліквідовані. 20 лютого 1919 р. РНК України видала декрет «Про громадянський шлюб і ведення книг актів громадянського стану»⁵.

На III з'їзді Рад України у березні 1919 р. була прийнята перша Конституція УРСР, яка гарантувала всім трудящим республіки повну свободу совісті.

Після закінчення громадянської війни в республіці розгорнулася широка атеїстична пропаганда. З критикою різних релігійних напрямків починають виступати вчені Я. Окунев, В. С. Рожицин, І. В. Сухоплюєв, О. А. Сухов, Д. К. Третьяков та інші, видатні пропагандисти наукового атеїзму — А. В. Луначарський, І. І. Скворцов-Степанов.

Як і в Російській федерації, на Україні 1923 р. створюється добровільне товариство ім. В. І. Леніна «Геть неписьменність», яке очолив Г. І. Петровський. Товариство видавало газету під такою ж назвою. Ліквідація неписьменності набирала величезної державної ваги. Це був початок масового походу за здійснення культурної революції в нашій країні.

Враховуючи те, що релігійний дурман поширювався серед трудящих протягом століть, Комуністична партія і Радянська влада виявляли обережність і такт у розгортанні атеїстичної роботи. Це значною мірою стосувалося школи. Державна Вчена Рада видала інструктивно-методичний лист «Про безрелігійне виховання в школі І ступеня».

Серед окремих представників історичної та педагогічної науки існує думка ніби Наркомос протягом ряду років (1918—1928) вів школу помилковим шляхом так званого безрелігійного виховання⁶. Вважати так, значить зображувати діяльність Наркомосу як стихійну, тобто, по суті, заперечувати керівну роль Комуністичної партії в перебудові всієї системи шкільного виховання в нашій країні⁷.

Відомий такий факт, коли А. В. Луначарський на запитання: «Чи не вважається промахом те, що з перших днів революції в школах не вводилася боротьба з релігією?» відповів: «Якби з перших днів революції ми вели в школах активну боротьбу з релігією, то селяни просто не стали б пускати своїх дітей у школу, або в гіршому випадку стали б бити вчителів. Тому т. Ленін дав цілком правильне, розумне і своєчасне розпорядження, що відмінює будь-яку релігійну пропаганду в школах, але ніякої антирелігійної пропаганди від учителів не вимагає. Та і вимагати було неможливо, бо ми мали кадри старих учителів здебільшого віруючих»⁸.

Отже, говорячи про перші роки становлення нашої школи, слід виходити з конкретно-історичних умов.

ЦК КП(б)У у цей період дуже уважно стежив за процесом антирелігійної боротьби, неодноразово підкреслюючи виняткове значення пропаганди знань для звільнення народу від релігійних пут.

З метою поліпшення пропаганди наукових знань у Харкові було створено спеціальне товариство ІРП*. Вести атеїстичну пропаганду доводилося в умовах жорстокої класової боротьби, яка особливо загострилася в період непу, коли різноманітні буржуазні елементи почали відкрито нападати на марксистську теорію наукового атеїзму. Активно пропагувала ідеалістичні реакційні погляди УАПЦ**. Рятуючи так звану «національну церкву», вона дуже часто порушувала декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Комуністична партія України принципово і послідовно втілювала в життя марксистсько-ленінську теорію наукового атеїзму, відстоюючи її від усіх опортуністів та вульгаризаторів. В 20-і роки ЦК КП(б)У неодноразово обговорював на своїх засіданнях різноманітні питання антирелігійної роботи, зокрема, впровадження декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Велику допомогу подали «Тези по антирелігійній пропаганді», прийняті пленумом ЦК КП(б)У в 1923 р.⁹, у яких зазначалося, що розвиток революції та безперервна ідейна кампанія проти релігійних забобонів сприяли величезним зрушенням у психології широких мас щодо питань віри і культу¹⁰. Тези підкреслювали, що антирелігійна робота повинна проводитись у напрямку широкої пропаганди природничо-наукових знань, спрямованої на викриття релігійних забобонів, обрядів і культу.

⁵ КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду, стор. 156.

⁶ Е. Перовский. Антирелигиозное воспитание в школе. Материалы по антирелигиозной пропаганде в помощь учителю, Пятигорск, 1940, стор. 48—49.

⁷ «Радянська школа», 1959, № 4, стор. 68.

⁸ «Антирелигиозник», 1934, № 1, стор. 22.

* Інститут розповсюдження природознавства. Його засновниками та організаторами були географ О. М. Покровський, ботанік В. В. Стахорський, астроном М. П. Барабашов і Б. П. Остащенко-Кудрявцев, зоолог І. К. Тарані та ін.

** Мається на увазі Українська автокефальна православна церква, якою фактично керував колишній прем'єр-міністр Директорії В. Чехівський. Українська автокефальна церква припинила існування 1930 р.

⁹ КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду, стор. 78.

¹⁰ Там же.

Після опублікування Тез, антирелігійна робота активізувалася як у центрі, так і на місцях. Безпосередню активну участь в цій ідеологічній роботі брали видатні партійні та державні діячі України Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, П. П. Постишев, Д. З. Мануїльський, Е. І. Квірінг, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер та інші.

Дедалі більшого значення у поширенні марксистсько-ленінського наукового атеїзму на Україні займає періодична преса. Починаючи з 1923 р. систематично виходять журнали: «Революция и церковь», орган Народного Комісаріату юстиції, та «Безвірник»^{*}—орган Київського губкому КП України. З весни 1922 р. видавалися газета «Наука и религия» — попередниця газети «Безбожник», та журнал «Безбожник у станка». За ініціативою низових груп безбожників 1928 р. була організована газета «Войовничий безвірник». З виникненням у 1925 р. видавництва «Безбожник» значно збільшилося видання антирелігійної літератури¹¹.

Великою подією у житті й діяльності перших поколінь атеїстів було створення у 1925 р. на I з'їзді атеїстів спілки безвірників СРСР. 1928 р. така спілка виникла й на Україні^{**}. Вклад у загальну справу антирелігійної роботи вносили культурно-освітні установи, кількість яких на кінець 1925 р. зросла до 10 тис. проти 2,8 у 1920 р.

З діяльністю осередків безвірників пов'язана організація громадського відпочинку молоді. З ініціативи СВБ 21 березня 1930 р., наприклад, у Палаці культури м. Горлівки розпочав свою роботу перший на Україні антирелігійний театр музичної буфонади, сатири і драми. Перед кожною виставою читалися доповіді на антирелігійні теми¹². Театр скоро завоював собі прихильників. Тільки протягом місяця в ньому побувало 17 тис. робітників.

Спільними зусиллями партійних, радянських, громадських організацій, органів освіти та культосвітніх закладів Української РСР були досягнуті перші успіхи у звільненні народу, радянської школи від релігійних пут та у формуванні основ наукового світогляду.

В. А. ЯКУБОВСЬКИЙ

^{*} Обидва журнали виходили з 1923 по 1926 рр.

¹¹ В. Ю. Келембетова. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України, К., 1967, стор. 29—30.

^{**} З 1929 р. Спілка войовничих безвірників України — СВБ.

¹² «Войовничий безвірник», 27 квітня 1930 р.

ВОЇНИ-УКРАЇНЦІ — ГЕРОІ ЛЕНІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ (до 25-річчя ліквідації блокади Ленінграда)

Серед малодосліджених питань історії Великої Вітчизняної війни досі не вивчено національний склад військ, що брали участь у найважливіших операціях Радянської Армії. В історичній літературі немає згадок про національний склад радянських військ, які обороняли Москву і Сталінград, Одесу і Севастополь, Київ і Кавказ або визво-

лювали Білорусію і Україну, Варшаву і Прагу. Причиною цього є, перш за все, відсутність відповідних відомостей в архівних документах воєнного часу.

Між тим висвітлення багатонаціонального складу Радянських Збройних Сил має важливе політичне значення. Боротьба КППС за зміцнення дружби народів, виховання радянських воїнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму — важлива складова частина політики партії, і в роки Великої Вітчизняної війни вона була однією з передумов перемоги радянського народу.

Активний учасник визволення Києва, комсомолець, Герой Радянського Союзу, старший сержант П. П. Нефедов перед форсуванням Дніпра говорив: «Я росіянин, з Курської області. Мою рідну область визволяли українці 240-ї стрілецької дивізії. Тепер я воїн цієї дивізії. Я гордий з того, що беру участь у визволенні України. Клянусь не шкодувати своїх сил і самого життя для виконання цього бойового завдання: повернути Україну в сім'ю народів СРСР»¹. П. П. Нефедов стримав своє слово. Його група першою в дивізії захопила невеликий плацдарм на правому березі Дніпра і утримувала його до підходу основних сил. Відважний воїн загинув на українській землі смертю хоробрих.

¹ Архів МО СРСР, ф. 1299, оп. 123828, спр. 1, арк. 1.

Мільйони синів і дочок Радянської України боролися з німецько-фашистськими загарбниками на територіях братніх республік, зокрема, чимало їх брало активну участь в обороні, прориві і ліквідації блокади Ленінграда.

Серед захисників міста Леніна були люди всіх національностей нашої Батьківщини: росіяни, українці, білоруси, казахи, грузини, узбеки, киргизи й інші. Так, в обслугу батареї лейтенанта Зайцева, яка діяла під Ленінградом, входили: росіянин Іван Шабанов, казахи Ісхак Байчереев та Колубай Джумбаев, лезгин Ордухан Омаров, татарин Микола Гайбадулін, марієць Онуфрій Ларьков, узбек Джаліх Таліпо, українець Степан Заєць².

Подвиги воїнів Ленінградського, Волховського, Карельського фронтів, Червонопрапорного Балтійського флоту, авіації дальньої дії та партизанів Ленінградської області були високо оцінені радянським народом.

Тільки у військах Ленінградського фронту за час війни нагороджено орденами і медалями 350 тис. солдатів, офіцерів та генералів. 226 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них п'ятеро — двічі: прославлені льотчики О. Ю. Мазуренко, П. П. Покришев, В. І. Раков, Н. Г. Степанян і М. В. Челноков³.

Загалом за 900-денні бої під Ленінградом звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 597 воїнам різних національностей. Цього високого звання удостоїлись 264 солдати, сержанти, офіцери і генерали сухопутних військ⁴, 131 моряк Червонопрапорного Балтійського флоту⁵, 202 льотчики Ленінградського, Волховського і Карельського фронтів, авіації дальньої дії та Резерву Головного командування⁶. Вісім льотчиків і чотири моряки стали двічі Героями Радянського Союзу⁷.

Вивчення архівних документів, спогадів, мемуарної літератури, нарисів про героїв допомогло виявити серед захисників Ленінграда багатьох синів і дочок Радянської України.

В числі удостоєних високого звання Героя Радянського Союзу були 60 українців та четверо, що народилися на Україні: С. В. Деменков, В. Н. Залевський, І. Д. Підтикан і П. Т. Тарасов⁸. Двічі Героями стали О. Ю. Мазуренко, В. І. Михлик, П. П. Покришев⁹.

У 1941 р. звання Героя Радянського Союзу присвоєно М. М. Руденку, П. Т. Сокуру, М. Е. П'ятиколу, П. А. Маракучі, С. О. Титовці, П. А. Бриньку і М. Г. Лесконоженку¹⁰.

Імена авіатора П. А. Бринька, кулеметника П. Т. Сокури — героїв оборони півострова Ханко — широко відомі в нашій країні. Для захоплення Ханко гітлерівці зосередили близько двох дивізій. Іноді за один день на цей невеликий шматок землі падало майже 7 тис. ворожих снарядів, а за весь час боїв фашисти кинули на нього понад 500 тис. снарядів і мін. По кілька ворожих атак на день відбивали герої Ханко. Багато героїчних подвигів здійснили радянські воїни-комуністи, які протягом 165 днів в глибокому тилу ворога мужньо відстоювали цей форпост Ленінграда. Приклад комуністів наслідували безпартійні. Героїзм і воїнська доблесть П. А. Бринька, П. Т. Сокури та інших патріотів стали прикладом для складу гарнізону Ханко¹¹.

Протягом 1942 р. за активні бойові дії при обороні Ленінграда високе звання Героя Радянського Союзу присвоєно двом українцям — В. П. Гуманенку і М. Г. Клименку¹².

За перший рік війни М. Г. Клименко потопив шість кораблів противника, знищив тридцять чотири танки і шістьдесят гармат. Восени 1942 р. країна дізналась про нові подвиги радянських воїнів. Про це сповіщало Радінформбюро: «22 жовтня, — говорилось у зведенні, — близько тридцяти десантних суден і катерів противника намагались висадити десант на один з наших островів у Ладозькому озері... Десант було розгромлено»¹³. Йшлося про крихітний острів Сухо, що оберігав ту частину Ладоги, по якій у літній час здійснювався зв'язок з «Великою Землею». В нельотну

² Очерки истории Ленинграда, Л., 1967, т. 5, стор. 685.

³ Там же, стор. 693.

⁴ Слава героям, Л., 1965, стор. 276.

⁵ А. Н. Мушников. Балтийцы в боях за Ленинград, М., 1955, стор. 203.

⁶ Крылатые богатыри, Л., 1965, стор. 350.

⁷ Там же, стор. 336; А. Н. Мушников. Назв. праця, стор. 203.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 43, арк. 111—114; Подвигом славны твои земляки, Запорожье, 1962, стор. 79, 225; «История СССР», 1966, № 4, стор. 143.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 56, 61; Люди бессмертного подвига. Книга вторая, М., 1965, стор. 150.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 8852, 9701, 8574, 6429, 10295, 1312, 5906.

¹¹ А. Н. Мушников. Назв. праця, стор. 47; Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 1312, 9701.

¹² Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 2608, 4492.

¹³ А. Гуров. Твои герои, Ленинград, Л., 1965, стор. 196.

погоду М. Г. Клименко підняв у повітря групу штурмовиків. Вони взяли курс на острів Сухо. Рішуче долаючи загрозовальний вогонь, льотчики потопили вісім самохідних барж ворога. Силами гарнізону, авіації і кораблів Червонопрапорного Балтійського флоту було знищено ще десять фашистських суден, а одно захоплено в полон, збито 15 ворожих літаків. В цьому бою особливо відзначився старший лейтенант М. Г. Клименко¹⁴.

1943 р. звання Героя Радянського Союзу удостоєні П. І. Гончар, В. А. Гончарук, Г. А. Заїка, М. Ф. Макаренко, В. А. Мацієвич, Д. І. Осатюк, М. Х. Ржавський, М. І. Світенко, М. П. Симоняк, Ф. С. Юрченко та І. М. Шишкань¹⁵.

18 січня 1943 р. блокада Ленінграда була прорвана. 136-а стрілецька дивізія генерал-майора М. П. Симоняка і 61-а танкова бригада підполковника В. В. Хрустицького Ленінградського фронту, переслідуючи вимотаного й обезкровленого боями ворога, увірвались в Робітничє селище № 5, де з'єдналися з частинами 5-ї ударної армії Волховського фронту¹⁶. В ті дні радянські воїни здійснили на ленінградській землі багато ратних подвигів, зокрема, велику мужність і відвагу проявив командир танка Т-60 лейтенант Д. І. Осатюк з Кіровоградщини. Його бойовий екіпаж діяв у складі з'єднання підполковника В. В. Хрустицького, яке 12 січня атакувало селище Мар'їно, розташоване на лівому березі Неві. На початку бою танк Д. І. Осатюка знищив батарею гітлерівців, але від розриву снаряда зупинився. Командир машини та водій сержант І. М. Макаренко під зливою куль і осколків почали усувати пошкодження. На околиці селища з'явилося близько п'ятисот гітлерівців, яких супроводжували три важкі танки. Відчувши легку здобич, ворожі машини метнулись до Т-60. Вдало маневруючи і на ходу відстрілюючись, радянські танкісти завели ворога у пастку. Два фашистські танки були підбиті, третій — повернув назад. Тоді вогонь було перенесено на піхоту. Ворожа атака захлинулась. Подвиги радянських воїнів високо оцінила Батьківщина. Лейтенанту Д. І. Осатюку і сержанту І. М. Макаренкову Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁷.

Тридцять українців стали Героями Радянського Союзу у 1944 р.: І. І. Ведмеденко, М. М. Горбач, Г. І. Давиденко, Ф. Т. Дяченко, В. М. Жильцов, І. Г. Зіненко, І. С. Кіпоть, А. Г. Корзун, Ю. Х. Косенко, І. С. Кравцов, А. П. Курко, Т. П. Литвиненко, М. М. Макаренко, О. О. Мироненко, В. І. Мостовий, О. Г. Павленко, Ф. Є. Пахольчук, І. М. Покальчук, І. Н. Пономаренко, І. К. Сачко, В. П. Синчук, І. І. Соломененко, П. Ф. Стрілецький, М. С. Ткачов, Є. І. Усенко, К. С. Усенко, І. А. Хоменко, В. В. Хрустицький, А. В. Чирков і М. Г. Щербина¹⁸.

Навесні і влітку 1944 р. під Ленінградом радянські тральщики мали у найкоротші строки протралити підхідні фарватери і маневренні райони поблизу Выборзької та Нарвської заток. Виконанню бойового завдання перешкождали берегові батареї гітлерівців, авіація, загони сторожових кораблів, міни. Але це не могло зупинити радянських солдатів, воїнів-комуністів. По 18—20 годин на добу знищували міни радянські тральщики. В ряду хоробрих найхоробрішими були екіпажі дивізіону під командуванням капітан-лейтенанта Ф. Є. Пахольчука. Особливо важким виявився кінець травня 1944 р. Воїнам Пахольчука неодноразово доводилось вступати у смертельний двобій з ворогом. У відкритому морі вони відбили атаку 70 фашистських літаків, а через два дні ще 36 стерв'ятників. Офіцер Ф. Є. Пахольчук неодноразово відзначався у наступних боях. За мужність і відвагу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 липня 1944 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁹.

У 1945 р. звання Героя Радянського Союзу були удостоєні українці О. М. Бативський, Г. І. Джунковська, М. І. Долина, С. П. Кобець, Г. Я. Оводовський, С. С. Одноверченко, І. П. Орлов, О. К. Ткаченко, Р. П. Хованський і П. Г. Шевченко, які особливо відзначилися у боях з німецько-фашистськими загарбниками за місто Леніна²⁰. Майже всю Вітчизняну війну разом літали на пікіруючих бомбардувальниках дві відважні дівчини: штурман ескадрильї старший лейтенант Г. І. Джунковська

¹⁴ А. Гуров. Назв. праця, стор. 196—197.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 2298, 2311, 3514, 6225, 6564, 7624, 8700, 9460, 12049, 11792.

¹⁶ Слава героям, Л., 1965, стор. 129; «Правда», 18 січня 1968 р.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картка № 7624. Слава героям, стор. 123—129.

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 1652, 2324, 2674, 3085, 3394, 3701, 4391, 4937, 5052, 5210, 5631, 5965, 6224, 6737, 6991, 10353, 7861, 8210, 8311, 9161, 9478, 9734, 9910, 10331, 10653, 10650, 11083, 11127, 11419, 11983.

¹⁹ Там же, картка № 7861. Н. К. Смирнов, Матросы защищают Родину, М., 1962, стор. 207—208.

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 781, 2852, 2942, 4545, 7478, 7515, 7598, 10334, 11062, 11681.

і капітан М. І. Долина. Вони воювали на Північному Кавказі, у Прибалтиці, а потім у складі 15-ї повітряної армії брали участь у боях за Ленінград. Звання Героя присвоєно їм Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 серпня 1945 р.²¹ Коли радий І. П. Орлов прибув на фронт, бої вже йшли за повне звільнення Ленінграда від блокади. Під час форсування р. Нарви у лютому 1944 р. Іван Орлов у рукопашному бою знищив сім гітлерівців, підірвав три доти, дві автомашини, захопив п'ятеро полонених і важливі оперативні документи. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка»²².

Наведені дані далеко не повні. І чим далі, тим більше дізнаємося про нових героїв оборони міста Леніна.

М. М. ЛЕМЕЩУК

²¹ Архів МО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картки №№ 2852, 2942. В небе фронтовом, М., 1962, стор. 72.

²² Там же, картка № 7598; А. Гуров. Назв. праця, стор. 446—447.

ЗАСНОВНИК КПСГ К. М. САВРИЧ (МАКСИМОВИЧ)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і утворення 25 грудня 1917 р. Української Радянської соціалістичної держави мали великий вплив на розгортання революційної боротьби в Західній Україні. В цей час багато галичан, які перебували в Росії, як військовополонені австрійської армії або біженці на власні очі спосте-

рігали хід соціалістичної революції, багато з них брали в ній активну участь. Чимало комуністів-галичан за дорученням ЦК КП(б)У повернулися в Східну Галичину, де дедалі ширше розгортався революційний рух. В числі їх був борець за Радянську владу, відомий керівник революційного руху на Західній Україні і один із засновників Комуністичної партії Східної Галичини Карло Максимович Саврич (псевдонім Максимович).

К. М. Саврич народився 18 січня 1892 р. в бідній українській селянській родині у с. Кукільники Рогатинського повіту (тепер Галицького району). У 1913 р. він закінчив Станіславську українську державну гімназію¹ і поступив на юридичний факультет Львівського університету. 1914 р. його мобілізували в австрійську армію і послали на російський фронт, де потрапив у полон.

Після Лютневої революції 1917 р. К. М. Саврич приєднався до лівого крила боротьбистів, які 1920 р. злилися з КП(б)У.

На початку лютого 1919 р. він разом з комуністом В. П. Сірком і боротьбистами Яловим та Хрестовим прибув у Станіслав для ведення підпільної роботи. З метою конспірації К. М. Саврич представлявся як головноуповноважений від центрального інформбюро при петлюрівській Директорії².

Довідавшись, що у місті діє прогресивна опозиційна до уряду ЗУНР організація Селянсько-Робітничий Союз, К. М. Саврич зустрівся з його головою і редактором прогресивної газети «Республіканець» Д. М. Дем'янчуком і домовився з ним про спільні дії.

За допомогою Д. М. Дем'янчука В. П. Сірка влаштували на посаду коректора у газеті «Республіканець», на сторінках якої комуністи друкували під псевдонімами свої статті. Зокрема в ній була вміщена стаття К. М. Саврича «Під одним прапором», в якій він закликав трудящих організовуватися в Селянсько-Робітничий Союз — єдиний, що бореться за повне визволення бідних селян і робітників³.

¹ Звіт дирекції ЦК гімназії з руською мовою викладавою в Станіславі за рік шкільний 1912/1913, Станіслав, 1913, стор. 191.

² «Республіканець» (революційно-демократичний тижневик орган Селянсько-Робітничого Союзу), 8 лютого, 1919 р., стор. 4.

³ І. М. Сірко. Під прапором Жовтня. — КПЗУ — організатор революційної боротьби. Львів, 1958, стор. 25; «Республіканець», № 7, 15 лютого, 1919 р.

В ході революційної боротьби мас на Прикарпатті створювалися комуністичні організації. Однією з перших у Станіславі була парторганізація, до якої входили В. П. Сірко, І. М. Сірко, М. Бандура та ін. Другу групу очолював К. М. Саврич. Третя — складалась із колишніх лівих соціал-демократів і радикалів Східної Галичини (В. Гадзінський, Станіславський, залізничник О. Устянович, літератор М. К. Козоріз та ін.)⁴.

В тяжких умовах підпілля комуністи розгорнули організаційну і пропагандистську роботу серед трудящих мас. Зокрема К. М. Саврич допоміг організувати підпільний комуністичний осередок в селі Опришівцях⁵.

Встановивши контакти з комуністичними осередками Станіслава, Дрогобича, Коломиї та інших міст, К. М. Саврич і В. Сірко, як представники КП(б)У, скликають у лютому 1919 р. в м. Станіславі крайову конференцію представників нелегальних комуністичних організацій Східної Галичини. Ця конференція об'єднала комуністичні осередки, проголосила створення комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), обрали Центральний Комітет КПСГ на чолі з Карлом Савричем⁶. Об'єднання комуністичних організацій в КПСГ в умовах, коли в Галичині існував український буржуазно-націоналістичний уряд ЗУНР, сприяло значному поліпшенню внутріпартійної роботи, керівництва партії революційною боротьбою робітників і селян.

Велику роль у згуртуванні революційних сил в Галичині відіграв також Селянсько-Робітничий Союз, створений ще в грудні 1918 р. за ініціативою прогресивного громадського діяча Д. М. Дем'янука та членів української соціал-демократичної партії Галичини — робітників-залізничників, зокрема О. Устяновича. Комуністи К. М. Саврич і В. Сірко приймали активну участь у його діяльності. За їх допомогою була складена програма СРС, прийнята на нараді у м. Станіславі 16 лютого 1919 р. На цій нараді з промовою виступив К. М. Саврич⁷.

Влітку 1919 р. армія ЗУНР під натиском військ буржуазної Польщі відступила за Збруч. Частина галицьких комуністів, в тому числі, К. М. Саврич, В. Сірко та інші, відходила разом з військовими частинами. Комуністи вели агітацію за об'єднання галицьких військ з Червоною Армією. Тільки у січні 1920 р. після довгого зволікання і в силу обставин командування галицької армії погодилося на це. Після об'єднання галицькі війська стали називатися Червоною Українською Галицькою армією. Командував нею комуніст В. І. Порайко⁸.

В цей скрутний час член ЦК КПСГ К. М. Саврич разом з М. Левицьким прибуває у Львів. Досвідчений організатор збирає розпорошені сили комуністів, засновує нові гуртки КПСГ, спрямовує революційні виступи трудящих проти окупантів. Польська поліція, не маючи змоги арештувати К. М. Саврича, назначила високу грошову винагороду за його голову.

У 1920 р. К. М. Саврич виїхав на Закарпатську Україну, де був арештований чеською поліцією. Після кількомісячного арешту він на початку 1921 р. прибув в Австрію і організовує у Відні Закордонний комітет КПСГ, який видавав українською мовою марксистську літературу і організовував перевезення її в Галичину. К. М. Саврич налагодив тісний зв'язок з прогресивними українськими робітничими організаціями у США і Канаді, які проводили збір грошей на допомогу революційному рухові на Західній Україні.

Закордонний комітет КПСГ у Відні і, зокрема К. М. Саврич, багато уваги приділили ліквідації розколу, що відбувся в КПСГ у січні 1921 р.⁹ Завдяки ленінській стійкості і принципальності К. М. Саврича розкол було ліквідовано.

За його ініціативою у Відні 9 квітня 1921 р. вийшов перший номер газети «Наша правда» — орган ЦК КПСГ. Це була одна з найбільш популярних нелегальних газет, що пропагувала ідеї пролетарського інтернаціоналізму.

У 1922—1924 рр. К. М. Саврич працює секретарем посольства УРСР у Варшаві. В цей час він підтримує тісні зв'язки з рідними у Кукільниках, подає їм матеріальну допомогу. Тоді ж робить спроби встановити контакти з місцевими комуністичними осередками. Про це свідчать архівні документи¹⁰.

⁴ І. М. Сірко. Шляхом Жовтня. — На чолі визвольної боротьби, К., 1965, стор. 32.

⁵ «Республіканець», 11 січня 1919 р. «Архіви України», 1962, № 2, стор. 68.

⁶ Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ (1919—1928), Львів, 1965, стор. 23.

⁷ «Республіканець», № 8, 22 лютого 1919 р.

⁸ П. І. Арсенич, Г. Г. Голубова. Видатні громадсько-політичні діячі (До 100-річчя з дня народження В. І. Порайка). — «Український історичний журнал», 1968, № 9, стор. 119—120.

⁹ Андріан Гошовський. Пам'яті засновника КПСГ — Карла Максимовича. — «Наша культура», Варшава, січень, 1967, стор. 12.

¹⁰ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. 2, оп. 1, спр. 314, арк. 1—31; Івано-Франківський краєзнавчий музей, архів № 1082, Сногади Д. М. Дем'янука.

Про активну революційну діяльність К. М. Саврича стало відомо польській поліції і в серпні 1924 р. він змушений був виїхати з Варшави. 15 жовтня цього ж року його бачили у Львові. Поліція видала приказ заарештувати його, якщо б він появився на території Галичини.

У 1924 р. К. М. Саврич призначається секретарем Закордонного бюро допомоги революційному рухові на Західній Україні.

На V конференції КПЗУ (Комуністична партія Західної України) — так стала називатися з 1923 р. КПСГ), яка відбулася у квітні 1924 р., його було обрано до складу ЦК. У жовтні 1925 р. на II з'їзді КПЗУ К. М. Саврича знову обрано членом ЦК і Політбюро ЦК КПЗУ, в складі якого він перебував до 1928 р. У жовтні 1927 р. на VIII пленумі ЦК КПЗУ К. М. Саврича було знято з посади секретаря Закордонного бюро допомоги КПЗУ¹¹, а згодом — направлено на роботу в Астрахань. 1933 р. його було безпідставно обвинувачено у розколі партійних рядів. Тільки після XX з'їзду КПРС революційна честь і добре ім'я нашого земляка, славного борця за Радянську владу, були відновлені.

П. І. АРСЕНИЧ

¹¹ Є. М. Г а л у ш к о. Назв. праця, стор. 224—232.

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ НА ВІННИЧЧИНІ

Сьогоднішнього читача, мабуть, здивує, що у Вінниці до Великого Жовтня було кілька друкарень. З офіціальних джерел відомо, що першу друкарню засновано 1869 р. Ваховичем. 1900 р. вона перейшла у спадщину до його племінниці Непокойчицької, яка здавала її в оренду. З початком імперіалістичної війни друкарню при-

дбав І. Осінський. Містилася вона у підвалі приміщення по вулиці Комуністичній, де тепер височить Будинок учителя. Це було добре налагоджене виробництво з двома друкарськими та літографською машинами та верстатом, до речі, першим на Поділлі. Друкарня мала великий асортимент шрифту, в тому числі і польський, зразкову папірню з першою у Вінниці лінійовальною машиною. Робітників налічувалось 30—35.

Уже після Жовтневої революції друкарню в Осінського купили вінницькі поміщики Грохольський, Ярошинський, Бнінський. На ту пору у місті існувало польське шкільне товариство. Друкарня почала офіційно іменуватися «Друкарнею польською у Вінниці». Відбулися помітні зміни і в складі робітників, і в характері продукції, і в загальній атмосфері на підприємстві. Дванадцять робітників запросили з Варшави, поповнився запас польського шрифту, була завезена величезна кількість паперу. Польське товариство розгорнуло інтенсивне видання релігійно-навчальної літератури. Майже не виконувалися замовлення не польською мовою. Щоправда, 1919 р. тут були видруковані «Методика української мови» Є. Троцюка та «Альманах-календарь на 1919 год».

Згодом польська друкарня була націоналізована і почала іменуватись третьою Радянською.

Свого часу найпопулярнішою у Вінниці була друкарня Балмазія і Ландвігера, відкрита 1876 р. Та згодом виробничі справи тут погіршали, запанували безпорядки, штат часто мінявся.

Однак у пам'яті вінничан ця друкарня незабутня. Тут 1917 р. було складено і видруковано першу більшовицьку газету «Борьба», від якої веде свій родовід нинішня «Вінницька правда».

1898 р. в місті з'явилася ще одна друкарня. Її власник, на прізвище Шерр, був типовим експлуататором. Розбагатівши з друкарства, він спорудив великий будинок. У підвалі містилась друкарня, а в наземній частині — книгарня. Це приміщення тепер займає магазин обліготоргу № 1.

Шерр визискував робітників, ігнорував їх найелементарніші вимоги щодо поліпшення умов праці. Надзвичайно жорстокі форми експлуатації робітників спричинилися до того, що серед них прокинувся перший у місті протест проти тодішнього

ладу. 1905 р. друкарі провели з успіхом страйк, добившись задоволення всіх своїх вимог¹.

Наступного 1906 р. вони видрукували і розповсюдили листівку з нагоди річниці Кривавої неділі. З робітничого колективу цієї друкарні згрупувався актив, що утворив Спільку друкарів. За умов жорстокої експлуатації виховався друкар Х. Шварц, який 1917 р. на засіданні Ради громадських організацій у Вінниці виступив з викривальною промовою на адресу меншовицького виконавчого комітету, вимагаючи усунення з Ради графів і поміщиків².

У пожовтневий час друкарню у спадкоємців Шерра придбало товариство «Просвіта». Вінничани можуть пишатися тим, що у згадуваній друкарні були видані два твори Івана Франка — «Украдене щастя» та «Лис Микита».

І ще одна знахідка. Десь о тій порі за участю А. М. Бучми, О. М. Ватулі, Г. П. Юри у Вінниці формувалася драматичний театр, який згодом переїхав до Києва. Є підстави сподіватися, що видання у «Просвіті» комедії Бомарше «Весілля Фігаро», та ще й у перекладі Г. П. Юри, річ не випадкова. Безсмертна комедія збагатила репертуар театру.

У 1900 р. з'явилася ще одна друкарня. В експлуатації найманої робочої сили її власник Вайсберг не поступався Шеррові. Пам'ятати про неї слід хоча б тому, що тут 1906 р. було надруковано перший міський часопис «Вінницька газета».

1911 р. в одному з будинків на вулиці 9 Січня почала функціонувати друкарня Вінницької міської управи, що згодом перейшла у краще приміщення на другому поверсі будинку «Мури». За два роки вона випередила всі поліграфічні підприємства не лише Вінниці, а й усього Поділля. Коли ж було придбано складальні машини та верстати по виготовленню шрифтів, то своєю технічною осначеністю вона поступалася хіба що друкарням Москви та Петербурга. Однак у період імперіалістичної війни попит на поліграфічну продукцію різко знизився, дорогі машини виявилися нерентабельними і врешті їх було продано.

У «Мурах» друкувалася більшість газет і журналів, що виходили у Вінниці протягом 1912—1920 рр. Зокрема, тут вийшла перша в місті газета українською мовою, а також «Набат» — орган Вінницької більшовицької організації.

Робота над історією друкарства допомогла авторові відкрити незабутню сторінку. У Вінниці, по вулиці Леніна, на тому місці, де тепер обладнана міська Дошка Пошани, 1914 р. стояло приміщення кінотеатру «Патеграф». У підвалі його і була відкрита друкарня, де вперше на Поділлі надруковано масовим тиражем «Комуністичний маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса. Це було у 1917 р. Доцільно порушити питання про встановлення у згаданому місці меморіальної дошки.

Хто бував у наші дні в обласній друкарні, розташованій у новоспорудженому будинку, той переконався у високій культурі виробництва. Світлі кімнати просторих цехів, механізоване транспортування вантажів на поверхи, повітряна вентиляція, їдальня, комунальні служби, кімната відпочинку, бібліотека, телевізор — все це говорить про велику турботу держави про трудівників, умов їх праці, здоров'я і відпочинок.

Як усе це не схоже на дореволюційні друкарні, більшість яких містилася у вогких і напівтемних підвалах, подекуди робітники працювали при світлі газових ламп. Про спеодяг та інші умови охорони здоров'я робітника, таких потрібних у друкарській праці, ніхто й не згадував. Робочий день аж до 1905 р. по суті був не обмежений. Хоч потім офіційно встановили 9 робочих годин, але фактично доводилось працювати більше.

Усі власники друкарень піклувалися лише про особисте збагачення, тяжко експлуатували робітників, придушували їх найменшу спробу поліпшити своє економічне становище.

Наприкінці 1920 р. всі друкарні були націоналізовані, об'єднані в чотири. Кожна з них називалася Радянською і мала певний номер. Через два роки всі вони об'єдналися в одну, яка містилася в «Мурах» і називалася Державною.

1924 р., незабаром після смерті Володимира Ілліча Леніна, друкарні було присвоєно ім'я великого вождя. Зберігалось воно протягом довгих років.

Зараз, коли весь радянський народ з небувалим піднесенням готується до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, прайгідно б повернути обласній друкарні таке дороге і рідне кожній радянській людині ім'я.

Автор щиро вдячний працівникам Вінницького облпартархіву В. І. Кравчук, А. О. Созикіній, а також директорів облдержархіву С. Я. Вініковецькому за надану допомогу при підготовці цієї замітки.

Г. Ю. ДРОБЧАК

¹ «Юный печатник» (Вінниця), 1923, № 9, стор. 13—16.

² «Наша кузниця» (Вінниця), 1922, № 5—7, стор. 141—146.

На допомогу викладачу історії

ЗАСВОЄННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ З ІСТОРІЇ У 8-х КЛАСАХ

Міністерство освіти Української РСР разом з Науково-дослідним інститутом педагогіки систематично проводять вивчення якості знань і навичок учнів з історії, що дає можливість виявити типові недоліки в знаннях школярів, встановити їх причини, накреслити шляхи до подолання.

В 1967/68 навчальному році значна увага приділялась учням восьмих класів. Було проаналізовано 956 письмових робіт восьмикласників 29 восьмирічних і середніх шкіл республіки. В переважній більшості учні засвоїли програмний матеріал курсу. На кожне із запропонованих запитань до 96% їх давали задовільну відповідь. Найкраще засвоювався матеріал з вітчизняної історії, зокрема, такі теми: «Феодально-кріпосницький лад, початок його розкладу і розвиток капіталістичних відносин», «Вітчизняна війна 1812 р.», «Початок дворянського етапу в російському визвольному русі. Повстання декабристів», «Реакційна внутрішня і зовнішня політика царизму. Антикріпосницька боротьба на Україні. Устим Кармалюк», «Кримська війна».

Дещо гірше учні оволоділи відомостями з нової історії (теми «Англійська буржуазна революція», «Початок промислового перевороту в Англії», «Війна за незалежність англійських колоній в Америці», «Французька буржуазна революція XVIII ст.», «Віденський конгрес і його рішення»).

Позитивно відзначаючи загальні показники знань учнів, підкреслимо, що багатьом їх відповідям бракує глибини і вичерпності. Чимало з них не вміють послідовно, чітко висловити думку, логічно завершити виклад питання.

Спостерігається своєрідне явище. Якщо загалом курс вітчизняної історії більше число восьмикласників засвоїло краще, ніж курс історії зарубіжних країн, то якісні показники протилежні. Так, на питання про розвиток капіталістичних відносин в Росії в кінці XVIII — на початку XIX ст. відповіло 89% учнів, з яких вичерпні відповіді дало лише 8%, а про селянський рух на Україні під проводом Устима Кармалюка розповіло відповідно 95% і 5%.

Дещо інша картина засвоєння учнями курсу нової історії. Про спільні причини Англійської революції та війни за незалежність в Північній Америці 57% учнів дало відповідь, з них 14% — вичерпно. Основні етапи французької буржуазної революції кінця XVIII ст. визначило відповідно 77% і 69%.

Це пояснюється тим, що курс вітчизняної історії, з яким учні елементарно знайомляться ще в четвертому класі, більш близький їм, ніж курс нової історії. З творів літератури, мистецтва, кіно, театральних

вистав учні також дізнаються про визначні події рідної історії (незрівнянно менше — зарубіжної). Тому, коли вони ще в сьомому класі приступають до систематичного вивчення історії СРСР і УРСР, то багато що виявляється для них уже відомим. Події та факти зарубіжної історії їм здебільшого зовсім не знайомі. Це потребує більшої уваги, засвоєння відповідного матеріалу відбувається при максимальній мобілізації сил учнів. І якщо вчитель не враховує цього, викладає однаково обидва курси, маємо результати, про які йшлося вище.

Викладання навчального матеріалу з курсу вітчизняної історії слід будувати так, щоб кожний урок збагачував учня чимось новим, давав значно більше, ніж те, що він взяв з оточуючої дійсності, самостійно прочитав з підручника. Необхідно також враховувати індивідуальні особливості класу і кожного учня. Тоді знання школярів будуть досить глибокими і повними.

Аналіз учнівських відповідей показує, що найкраще восьмикласники оволодівали тим, що засвоюється за рахунок пам'яті і не потребує напруженої роботи думки — хронологічними датами, іменами історичних діячів, географічними назвами тощо. Значно важче школяреві охарактеризувати історичного діяча або дати оцінку історичній події. Так, восьмикласники успішно запам'ятали хід воєнних дій в роки Кримської війни (96% учнів), непогано засвоїли й дати етапів французької буржуазної революції кінця XVIII ст., хоч навести характеристику кожного з них змогли лише 69%.

90% учнів знають передових мислителів Франції, ідеологів французької революції кінця XVIII ст., але визначити, виразниками інтересів яких верств населення вони були, дати кожному з них характеристику зміг лише 61% їх. Типова відповідь на це питання: «Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Мельє — виразники інтересів буржуазії». Особливо добре учні запам'ятали Руссо (98%), найгірше — Мельє (87%).

Подібні учнівські відповіді свідчать, насамперед, про недостатню вимогливість до знань восьмикласників з боку вчителів історії. Другою причиною недоліків у знаннях учнів є недостатнє врахування деякими вчителями того, що восьмикласники належать до перехідного віку. Саме в цей час починається відмирання у школярів рис підлітків і поступово утверджується юнацька особистість. Вони ще повністю не подолали властиву молодшим за віком школярам прихильність до максимального використання при навчанні механічної пам'яті. Втім, засвоюючи навчальний матеріал, вони вже певною мірою прагнуть збагнути, осмислити його. Саме в цьому і повинні допомагати їм вчителі, вимагаючи не простого відтворення матеріалу, а його аналізу.

Восьмикласники в цілому непогано засвоїли історичні факти. Це насамперед стосується воєнної історії і питань класової та революційної боротьби.

Так, розповідаючи про антифеодальну боротьбу селян України, в першій половині XIX ст., учні звичайно яскраво показують образ народного месника Устима Кармалюка.

Один з учнів Старокостянтинівської школи Хмельницької області завершив свою письмову роботу такими словами: «У 1966 р. я був на екскурсії в Кам'янці-Подільському і бачив там башту, в якій був ув'язнений Кармалюк. Подумав тоді: скільки хороших людей породила наша подільська земля! Тільки гаряча любов до Батьківщини, до свого народу змогла дати Кармалюку стільки невичерпної енергії. Він віддав своє життя за щастя майбутніх поколінь, за наше щастя».

Досить міцні знання виявили восьмикласники і з соціально-економічного матеріалу курсу, зокрема про промисловий переворот в

Англиї і зародження та розвиток капіталістичних відносин в надрах феодального ладу Росії. Однак краще вони знають факти, пов'язані з технічним прогресом і розвитком промисловості; дещо гірше — питання торгівлі, ще гірше — розвиток сільського господарства. Так, у своїх відповідях на розвиток мануфактурного виробництва в Росії в кінці XVIII — на початку XIX ст., на появу парового двигуна і поширення машинного виробництва, на виникнення фабрик і заводів в першій третині XIX ст. вказувало 80% учнів, а на зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі — лише 61%, на зміни в сільському господарстві — 30%. Недостатнє засвоєння учнями матеріалу про особливості розвитку капіталізму в сільському господарстві позначилося на подальшому розумінні ними питання про селянську реформу 1861 р. Наводячи факти на підтвердження буржуазних рис реформи і згадуючи про залишки кріпосництва на селі, вони здебільшого не відзначали наділення селян землею і збереження селянської общини.

Успіхи школярів у засвоєнні соціально-економічного матеріалу курсу історії СРСР і нової історії свідчать про серйозну роботу над ним з боку більшості вчителів республіки. Але деякі ланки соціально-економічних явищ і процесів учні усвідомлюють ще недостатньо. Це зокрема стосується змін, що відбулися в сільському господарстві Росії в кінці XVIII — на початку XIX ст., хоч у навчальному посібнику І. А. Федосова з історії СРСР, цей матеріал викладений чітко, зрозуміло. Напевно вчителі не приділяють необхідної уваги цьому питанню.

Якість засвоєння учнями матеріалу політичної історії з'ясовувалась на основі аналізу відповідей на такі питання: «Віденський конгрес та його значення», «Яка форма управління зветься республікою і яка — парламентською монархією?»

Далеко не всі восьмикласники глибоко розбираються в цих питаннях. Розповідаючи про Віденський конгрес, вони нерідко прагнуть до загальної відповіді, випускаючи суттєве, конкретне. Учні слабо пам'ятають учасників Віденського конгресу, мету його скликання, результати роботи. Так, якщо в цілому на це питання відповідь дало 63% восьмикласників, то учасників конгресу назвало (і то далеко не завжди точно) 41%, на мету скликання вказало 33%, на його рішення — 55%. Оцінку роботи конгресу змогло дати лише 22% з тих, що відповідали на питання. Лише 65% опитаних визначили поняття «республіка» і «парламентська монархія».

Почину прогалин у знаннях учнів з таких питань слід шукати напевно в деякій недооцінці частиною восьмикласників фактів, в їх схильності не стільки запам'ятовувати, скільки «схоплювати» матеріал в цілому, а також в недостатній увазі вчителів старших класів до образності і емоційності викладу фактичного матеріалу курсу, в слабкому залученні історичного документа, художньої літератури, картини тощо. Виходячи з того, що восьмикласники долають властиву мисленню молодших за віком школярів прикованість до образного, конкретного матеріалу, що вони здатні сприймати і осмислювати більш складний, абстрактно-поняттєвий за змістом матеріал, деякі вчителі надмірно захоплюються конспективним, навіть певною мірою схематичним викладом історичного курсу в цілому або його окремих тем. При цьому вони забувають, що і для старшого шкільного віку образ не втратив свого значення.

Переважна більшість опитаних учнів засвоїла фактичний матеріал, який служить розкриттю ідеологічних питань курсу історії. Так, 91% їх задовільно з'ясував, під впливом яких подій і явищ формувались революційні погляди декабристів. Але чимало відповідей відзначаються неповнотою, бідністю фактажу, відсутністю яскравих прикладів. Крім того,

восьмикласники недостатньо усвідомили роль наступності у формуванні революційної ідеології, слабо розбираються в тому, хто і чому були попередниками декабристів. Зокрема, на революційні погляди О. Радіщева вказує 69% учнів, а на вчення французьких просвітителів лише 55%. Це тим більш дивно, що ці самі учні під час попередньої перевірки виявили непогані знання про передових мислителів Франції.

Отже, вчителі не приділяють достатньої уваги ідеологічним питанням, не ведуть систематичної роботи по з'ясуванню ролі ідей, насамперед передових, у житті суспільства.

Та найгірше учні знають історико-культурний матеріал. Відповідаючи на запитання про творчість відомих російських і українських художників першої половини XIX ст., більшість їх називає прізвища художників, одну чи дві основні картини. Однак навіть стисло охарактеризувати творчість художника рідко хто може. Відповіді більшості школярів, які правильно називали імена художників та їх картини, свідчать, що вони ніколи не бачили навіть репродукцій цих полотен, не знають їх змісту, не чули їх аналізу. Так, один з учнів Тетіївського району Київської області писав, що «на картині Брюлова «Останній день Помпеї» змальовано повстання декабристів і придушення цього повстання». Особливо погано учні знають українських художників, зокрема Т. Г. Шевченка, ім'я якого назвало лише 60% учнів. Тільки 37% дало поверхову характеристику його творчості як митця.

Таке недбале ставлення до питань історії культури є тим більш дивним, що видавництва «Мистецтво» та «Искусство» видали достатньо літератури, присвяченої творчості кожного з художників, вивчення якого вимагає програма. В книгарнях, на сторінках ілюстрованих журналів завжди можна знайти репродукції потрібних картин. Найважливіші ілюстрації вміщено у відповідних томах БСЭ, УРЕ та інших енциклопедичних видань.

Знання історії культури — це не тільки питання естетичного виховання учнів. Вони мають різнобічне навчально-виховне значення, оскільки сприяють формуванню особистості, підготовці юнацтва до повнокривного, корисного для радянського суспільства життя.

Засвоєння учнями історичних знань — важливе завдання школи, але не самоціль. Необхідно, щоб ці знання розвивали і збагачували особистість, виховували кращі моральні риси будівника комунізму, гартували ідейно. Тому важливим завданням вчителя історії є розвиток в учнів раціональних прийомів мислення, прищеплення їм навичок самостійного оволодіння знаннями, виховання чуття класового, партійного підходу до подій і явищ, комуністичної переконаності.

Проте лише певна частина восьмикласників виявляє глибокі знання, самостійність суджень, вміння оцінити історичний факт.

Найбільш типовим недоліком більшості робіт опитаних є те, що, викладаючи певний історичний факт чи явище, учень головну увагу зосереджує на констатації цієї події, на її описі і зовсім обминає такі моменти, як встановлення характеру, причин, визначення мети, з'ясування історичного значення явища.

Частина питань, поставлених учням, прямо вимагала відповіді: які причини, характер, історичне значення певного явища. («Історичне значення французької буржуазної революції», «З'ясуйте характер боротьби селян України під проводом У. Кармалюка»).

В такому випадку більшість відповідей була задовільною. Так, характер боротьби селян під проводом Кармалюка з'ясувало 60%, а історичне значення французької революції кінця XVIII ст. — 88% учнів. Однак з них переважна більшість (81%) вказала лише на те, що революція

зруйнувала феодальний лад у Франції. Інші сторони історичного значення революції восьмикласники з'ясовували гірше. Так, на те, що революція відкрила можливість для розвитку промисловості і сільського господарства, вказало 46% опитаних; що вона розчистила шлях для панування буржуазії — 32%; що вона знаменувала період ломки феодального ладу і перемоги капіталізму в країнах Європи — 28%.

Це свідчить про те, що певна частина вчителів, задовольняючись засвоєнням учнями окремих фактів, не працює над розвитком індуктивно-дедуктивного мислення школярів, не привчає їх паралельно з викладом матеріалу самостійно аналізувати його, з'ясовувати причини, бачити наслідки, давати йому оцінку. Це тим більш неприпустимо, що на цю роботу викладачів орієнтує пояснювальна записка до програми з історії. В підручниках і посібниках з історії для 8 класу серед контрольних запитань та завдань для самостійної роботи учнів велика питома вага належить саме тим, що спрямовані на визначення мети, причин, на з'ясування значення певних історичних явищ і т. д.

Дуже важкими для восьмикласників виявились запитання на порівняння і протиставлення, на з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, на виявлення закономірностей історичного процесу. Так, учням запропонували з'ясувати, що є спільного в причинах Англійської буржуазної революції XVII ст. та війни за незалежність у Північній Америці. Доступність і посиленість цього питання для восьмикласників не викликає сумніву. Разом з тим, враховували, що успішно справитись з завданням зможуть лише в тих школах, у яких учителі систематично і послідовно працювали на уроках над розвитком самостійності мислення учнів. Викладачі мали також враховувати сильні і слабкі сторони підручника. Справа в тому, що автор підручника з нової історії протягом всього викладу матеріалу про Англійську революцію XVII ст. підкреслює її буржуазний характер, до того ж спеціально виділяючи пункт «Причини англійської революції» та відповідне запитання для повторення. Дещо інакше розглядається матеріал про війну за незалежність англійських колоній в Північній Америці. Автор концентрує увагу на з'ясуванні визвольного, справедливого характеру цієї війни, разом з тим прагнучи показати, що вона була і буржуазною революцією. Але в тексті підручника не наводяться в узагальненому вигляді причини війни за незалежність, на основі яких можна було б чітко відзначити, що це, з одного боку, визвольна війна, а з другого — буржуазна революція. Цю особливість підручника не враховує певна частина вчителів і не домагається від учнів всебічної відповіді на питання про причини війни за незалежність в Північній Америці.

Тому на згадане вище запитання відповіло лише 57% восьмикласників, з яких вичерпну відповідь дало 14%. Учні здебільшого наводять факти, що підтверджують буржуазний характер Англійської революції та причини її. Дехто ще з'ясовує окремо характер і (рідше) причини війни за незалежність в Північній Америці. Як правило, порівняти ряд причин цих двох подій восьмикласники були неспроможні. Вони розуміють лише, що війна за незалежність в Північній Америці мала характер буржуазної революції (в цьому спільне з Англійською революцією) і що вона була визвольною війною (така відмінність між двома даними подіями). Тільки кілька восьмикласників вказує на те, що в Англії і в Північній Америці розвивались мануфактура та передове сільське господарство, а державна влада і панівна верхівка штучно стримували їх розвиток; що і в Англії і в Північній Америці буржуазія була політично безправна, що народні маси страждали від різного роду феодальних і напівфеодальних повинностей і обмежень, що трудові верст-

ви міста і села піднялись на боротьбу, яку очолила революційна буржуазія.

Подібними ж були наслідки опитування з причинно-наслідкових зв'язків. Це свідчило про певні недоліки в роботі вчителів. Однак наша школа має за останні роки певні досягнення в прищепленні учням практичних умінь і навичок. Восьмикласники в переважній своїй більшості вміють працювати над підручником та іншими друкованими текстами, вибирати і чітко формулювати з них головне, складати простий чи розгорнутий план, текстові таблиці тощо. Так, 86% учнів написали розгорнутий план документа «О. Герцен про революцію». Більшість їх успішно склали текстову таблицю про характер селянської реформи 1861 р. Школярі мають міцні навички роботи над хронологічними таблицями. Більшість з них уміло виконує графічні роботи.

Підбиваючи підсумки перевірки якості знань учнів 8-х класів з історії у 1967/68 навчальному році, слід підкреслити, що високі показники навчання передбачають наявність органічної єдності трьох компонентів: глибоких знань учнями фактичного матеріалу курсу; високого рівня розвитку їх логічного мислення, вміння осмислювати відомості, що наводяться на уроці та в позакласній роботі; сталих практичних умінь і навичок по роботі з підручником, документом, допоміжною соціально-політичною, науково-популярною, художньою літературою, навичок використання довідкової літератури, цифрового матеріалу тощо. Тільки за цих умов можливе вирішення основних навчально-виховних завдань, що стоять сьогодні перед радянською школою. Це допоможе виховати нашу молодь в дусі комуністичної ідейності, закладе міцні основи формування їх наукового світогляду.

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДОКУМЕНТИ ЦДАЖР УРСР ПРО РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У БОЛГАРІЇ ТА РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ 20—30-х рр.

За своїм походженням і характером виявлені в ЦДАЖР УРСР документальні матеріали про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20—30-х рр. розподіляються на ряд груп*. Серед них: інформаційні зведення Червоного Інтернаціоналу профспілок (Профінтерну) та окремі документи міжнародних профспілкових організацій; відозви Болгарської комуністичної партії, деякі листи та телеграми діячів БКП, що перебували в Радянському Союзі; документи партійних і державних органів Української РСР, зв'язані з утворенням та розвитком болгарських національних районів на Україні, листування співробітників болгарських національних організацій і установ; різні звіти та кореспонденція Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) щодо руху солідарності з боротьбою болгарського народу проти фашизму; листи з болгарських тюрем; деякі літературні й публіцистичні джерела тощо.

Документальні матеріали про революційний рух у Болгарії і радянсько-болгарські зв'язки є зокрема у фондах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів УРСР, Центральної комісії національних меншостей ВУЦВК, народних комісаріатів внутрішніх справ і освіти, у фондах профспілкових організацій, Центральної Ради Товариства політкаторжан та засланих поселенців УРСР. Вони дають певне уявлення про деякі аспекти розвитку революційних подій в Болгарії, про діяльність БКП, болгаро-радянські відносини, солідарність трудящих СРСР, зокрема України, з мужньою боротьбою робітників і селян Болгарії, показують, який вплив мало вирішення національного питання в Радянському Союзі на визвольний рух у братній країні та ін. Чимало тут і нових, важливих відомостей.

Особливий інтерес становлять матеріали, що зберігаються у фонді газети «Коллективист» — органу Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У. Серед них привертають увагу окремі партійні документи і насамперед видрукований болгарською мовою машинописний текст «Заяви» ЦК БКП (квітень 1933 р.) в зв'язку з арештом у Берліні Г. Димитрова та болгарських комуністів Б. Попова і В. Танева, звинувачених у підпалі рейхстагу. Цей текст вже відомий дослідникам. Спершу його було опубліковано в органі ЦК БКП — журналі «Комуністическо знаме»¹, а в наш час передруковано у документальних збірниках² і використано в монографії, присвяченій відгукам у Болгарії на Лейпцигський процес³. Проте детальний аналіз документа, виявленого у фонді газети «Коллективист»⁴, дозволяє зробити важливі висновки.

Машинопис має правки простим олівцем та чорним чорнилом, зроблені двома особами (різні почерки). Виправлений текст повністю збігається з опублікованою «Заявою» БКП. Можна було б припустити, що ці правки викликані неточностями

* Хронологічно цей огляд джерел є продовженням опублікованої раніше інформації про документи ЦДАЖР УРСР, що стосуються радянсько-болгарських відносин у 1919—1923 рр. (див. «Український історичний журнал», 1960, № 6, стор. 129—131).

¹ «Комуністическо знаме», 1933, № 5, стор. 39—40.

² Лейпцигския процес и международната солидарност в борбата против фашизма. 1933—1934. Документи и материали, София, 1958, стор. 18—20; Г. Димитров. Лейпцигския процес. Речи, письма и документи, М., 1961, стор. 302—303.

³ Недю Недев. Отражение на Лейпцигския процес в България, София, 1962, стор. 112—113.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, спр. 11, арк. 77—78

перекладу з однієї мови на іншу. Так, документ міг бути переданий редакцією журналу «Комуністическо знаме» в органи Комінтерну і перекладений там на російську мову, а потім пересланий до редакції газети «Колективист», де й було здійснено переклад знов на болгарську мову. На підставі одержаного болгарського тексту до відредагованого документа могли внести деякі зміни. Однак характер виправлень свідчить про те, що йдеться не просто про уточнення перекладу. В машинописі «Заяви» міститься заклик: «На масову боротьбу проти диктатури Мушанова — Гичева*, проти диктатури Гітлера — фон Папена!» Відповідна частина тексту документа після виправлення має такий вигляд: «На масову боротьбу проти диктатури Мушанова, проти диктатури Гітлера!» Цілком очевидно, що такі скорочення уточнювали політичний зміст заяви, робили її цілеспрямованішою. Отже, справа полягала не в усуненні неточностей перекладу. Все це дозволяє зробити висновок, що в ЦДАЖР УРСР зберігається оригінал «Заяви» ЦК БКП, складений болгарськими політичними емігрантами в Радянському Союзі.

Цей висновок особливо важливий, коли врахувати, що в той період керівництво БКП тимчасово було в руках лівосектантських елементів, які вороже ставились до Г. Димитрова і його принципової та послідовної боротьби за проведення партією лєнінського курсу. Не ліві сектанти, а справжні комуністи-лєнінці, соратники Г. Димитрова, які перебували у політеміграції в СРСР, стали авторами «Заяви». Опублікування її означало перший акт участі трудящих Болгарії у міжнародному антифашистському русі.

Міжнародний рух проти фашизму в 30-х рр. висвітлюють деякі інші матеріали ЦДАЖР УРСР. Серед них — протокол засідання президії Центральної Ради Товариства політкаторжан і засланих поселенців УРСР від 27 лютого 1934 р.** На цьому засіданні Г. Димитров і його товариші були прийняті у члени Товариства⁵. В тезах звітної доповіді президії Центральної Ради, затверджених 7 березня 1934 р., відзначено, що в ряди організації політкаторжан у прискореному порядку «прийнято в останні дні визволених з фашистських катівень Німеччини мужніх борців пролетарської революції тт. Димитрова, Танєва і Попова»⁶. Як видно з матеріалів IV Всеукраїнського пленуму Товариства, що відбувся 6—9 березня 1934 р., Г. Димитрова та його товаришів було обрано до почесної президії. Їм надіслали вітальну телеграму⁷.

Привертає увагу також стаття В. Коларова «Міжнародне значення Лейпцігського процесу», яка зберігається у фонді газети «Колективист»⁸. З тексту видно, що вона написана до 3-ї річниці прибуття Г. Димитрова до СРСР після суду. У статті глибоко розкрито значення Лейпцігського процесу як одного з найважливіших моментів у діяльності комуністичних партій по мобілізації мас на боротьбу проти фашизму та воєнної небезпеки. В. Коларов показав мужню поведінку Г. Димитрова на процесі, яка допомогла викрити звірячу природу фашистської влади.

В. Коларов також відзначав, що Лейпцігський процес зміцнив віру народних мас у свої сили, дав могутній поштовх антифашистській боротьбі в усьому світі й, отже, був величезною поразкою німецького фашизму. У статті розкривався вплив цієї події на вироблення нової тактики Комінтерну — створення єдиного народного антифашистського фронту. Особливо докладно автор зупинився на винятковій ролі Лейпцігського процесу в справі розвитку руху проти фашизму в Болгарії і перемоги лєнінського курсу в БКП.

Важливим матеріалом, що також зберігається в фонді газети «Колективист», є машинописна копія відозви ЦК БКП від 20 травня 1934 р. в зв'язку з державним переворотом у Болгарії, що відбувся напередодні⁹. Цей документ становить особливий інтерес, оскільки досі був невідомий дослідникам. Переворот 19 травня 1934 р. у Болгарії мав воєнно-фашистський характер. Сектантські помилки керівництва БКП призвели до того, що воно не виступило ініціатором активного опору заколотникам¹⁰. Все ж поява відозви ЦК БКП наступного дня після перевороту*** і головні положен-

* Уряд Болгарії на чолі з лідером буржуазної Демократичної партії Н. Мушановим було створено в жовтні 1931 р., правий діяч Болгарської землеробської народної спілки Д. Гичев увійшов до уряду як міністр.

** День, коли Г. Димитров, В. Танєв і Б. Попов, яких фашистський суд був змушений виправдати, прибули до СРСР.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 808, оп. 1, спр. 237, арк. 21.

⁶ Там же, спр. 238, арк. 3.

⁷ Там же, арк. 28, 36.

⁸ Там же, ф. 1261, оп. 1, спр. 38, арк. 267—270; «Колективист», 18 березня 1937 р.

⁹ Там же, спр. 11, арк. 222—223.

¹⁰ Історія на България. Том трети, София, 1964, стор. 281—282.

*** На тексті документа, що зберігається в ЦДАЖР УРСР, є рукописна позначка: «Перша нелегальна відозва ЦК КП Болгарії в дні перевороту 19 травня ц. р.» (ЦДАЖР УРСР, ф. 1262, оп. 1, спр. 11, арк. 222).

ня її свідчили про те, що партія розуміла суть подій у країні і що в БКП назрівали внутрішні умови для подолання лівосектантського курсу. Документ вірно визначав воєнно-фашистський характер уряду, створеного внаслідок заколоту, і закликав маси до боротьби проти нього. Проте у відозві містились сектантські помилки: переоцінювався ступінь розкладу буржуазних партій, гасла, що висувались, мали загальний зміст, заклик до створення єдиного революційного антифашистського фронту був звернутий тільки до місцевих організацій дрібнобуржуазних і реформістських партій, а можливість співробітництва з їх керівними органами все ще відкидалась. Виявлена відозва ЦК БКП дозволяє, таким чином, уточнити позиції керівництва партії безпосередньо після перевороту 19 травня 1934 р.

Ряд документів ЦДАЖР УРСР зв'язаний з діяльністю в Радянському Союзі керівників БКП Г. Димитрова і В. Коларова. У листопаді 1934 р. з нагоди 10-річчя газети «Колективист» відбулась всеукраїнська конференція болгарських сількорів. У фонді газети зберігаються копії запрошень, надісланих Г. Димитрову, В. Коларову та іншим діячам БКП¹¹, і оригінал вітальної телеграми Г. Димитрова до учасників конференції. У збірці творів і в окремих збірниках документів вождя трудящих Болгарії цю телеграму не опубліковано. В ній Г. Димитров вказав на результати вирішення національного питання в СРСР, зокрема в галузі розвитку економіки та культури болгарського населення УРСР, і підкреслив роль цих заходів як стимулу для революційної боротьби болгарського народу. «Творча господарська і культурна робота, проведена в болгарських районах по піднесенню матеріального і культурного рівня болгарських селян в СРСР,— писав він,— має величезне значення для робітників і селян у самій Болгарії... Трудящі селяни в Болгарії не тільки захоплюються вами, вашими досягненнями, вони вчатьсь і будуть вчитись на вашому прикладі у боротьбі за соціалізм. Як болгарський комуніст, як громадянин нашої великої батьківщини, я бажаю вам найбільших успіхів у вашій роботі і боротьбі»¹².

Свідчення про контакти керівників БКП і болгарських трудящих південних районів республіки є також у фондах ВУЦВК і Комісії національних меншостей ВУЦВК (ЦКНМ) тощо. Зокрема, про це розповідають деякі документи місцевих радянських органів. Так, IV з'їзд Рад Коларівського району в 1929 р. обрав до складу райвиконкому В. Коларова¹³. Йому та Г. Димитрову було надіслано запрошення взяти участь в урочистому відкритті кінотеатру в с. Коларівка у листопаді 1934 р.¹⁴ В зв'язку з цією подією В. Коларов відвідав село і разом з трудящими району святкував 17-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 6 листопада 1934 р. він виступив у селі з доповіддю про міжнародне становище¹⁵.

Деякі матеріали ЦДАЖР УРСР висвітлюють зв'язки болгар, що проживали в південних районах України, з Болгарією і БКП. Вони, зокрема, свідчать про використання підручників та іншої літератури для освіти цієї частини населення республіки. Так, оперативний план болгарського бюро Наркомосу УРСР на 1926/1927 р. включав пункт: «Виписати з-за кордону... підручники та літературу болгарською мовою»¹⁶.

З цією метою, зокрема для одержання з Болгарії видань БКП, Рада національних меншостей Наркомосу УРСР звернулась до представництва БКП при Комінтерні. В архіві зберігаються два листи Наркомосу С. Сапунову — одному з представників партії при Виконкомі Комінтерну. З тексту видно, що обидва вони написані у 1926 р. В одному з них містилось прохання надсилати на адресу болгарського педагогічного технікуму в с. Преслав Мелітопольської округи 6 примірників теоретичного журналу БКП «Комуністическо знаме» і 7 примірників газети «Единство» — органу Незалежних робітничих професійних спілок*, а також допомогти у випусванні з Болгарії учбових посібників і літератури. Список книг, очевидно, доданий, не зберігся, але порівняно значна сума замовлення — 157 крб. свідчить про те, що він був досить великим¹⁷. В іншому листі Наркомос УРСР просив представництво БКП при Комінтерні виділити для болгарських селянських будинків та хат-читалень 116 примірників журналу «Комуністическо знаме» і 84 примірники газети «Единство»¹⁸. Завдяки обізнаності з виданнями, що випускались БКП або під її керівництвом, болгарське населення України було добре інформоване про розвиток класової боротьби в Болгарії і брало активну участь у русі солідарності з болгарським народом, який виступав проти фашизму.

Документи ЦДАЖР УРСР висвітлюють й інші шляхи поширення знань про Болгарію та пропаганди культурної спадщини її народу серед болгарського населення України. Видавниче товариство закордонних робітників у Москві та Укрдерж-

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, спр. 8, арк. 18—20, 26.

¹² Там же, спр. 29, арк. 247—248.

¹³ Там же, ф. 413, оп. 1, спр. 481, арк. 108.

¹⁴ Там же, ф. 1261, оп. 1, спр. 8, арк. 32.

¹⁵ Там же, спр. 7, арк. 92.

¹⁶ Там же, ф. 166, оп. 6, спр. 710, арк. 7.

* Революційне профоб'єднання, яке діяло під керівництвом БКП.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 710, арк. 32.

¹⁸ Там же, оп. 8, спр. 560, арк. 26.

нацменвидав у Харкові випускали болгарською мовою різноманітну літературу, і тому числі твори демократичних письменників країни. З протоколів конференції болгар-сількорів 1934 р. видно, що протягом 1930—1933 рр. на Україні вийшли відома поема Г. Милева «Вересень», повість Г. Караславова «Сількор» та багато інших творів, загалом понад 1500 друкованих аркушів¹⁹. План роботи болгарського сектора Укрдержнацменвидаву на третій квартал 1934 р. включав ряд видань болгарських демократичних авторів. Серед них — збірку віршів видатного поета-комуніста Х. Смирненського «Хай буде день», романи «Село Борово» К. Велкова та «Вогняний обруч» О. Василева. Передбачалося також опублікувати антологію «Сучасна пролетарська поезія в Болгарії» під редакцією і з передмовою видатного діяча болгарської демократичної культури, комуніста Г. Бакалова²⁰. Книги болгарською мовою випускало й видавництво «Радянська література». До Всеукраїнського та Всесоюзного з'їздів письменників 1934 р. ним було видано «Альманах болгарської художньої літератури», до якого, зокрема, увійшли поема К. Кюлявкова «Сашо», оповідання П. Аджарова «Сигнал даний», уривок з повісті М. Марчевського під назвою «Розмова з героями»²¹.

Документи архіву свідчать про велику роботу партійних організацій та державних органів щодо розповсюдження політичної та художньої літератури серед болгарського населення України. При цьому використовувалась друкована продукція СРСР, Болгарії, а також інших країн. Так, з матеріалів Наркомосу можна дізнатися про бібліотеку літератури болгарською мовою, складену працівниками Наркомосу до 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. До бібліотеки увійшли твори В. І. Леніна, праці про великого вождя революції, брошура В. Коларова «Болгарія в центрі міжнародної контрреволюції», окремі видання БКП, біографія Д. Благоева, поезії Х. Ботева, деякі популярні брошури й художні твори²². Рішення Коларівського райкому партії Дніпропетровської області у червні 1934 р. свідчить про те, що серед болгар на півдні України широко розповсюджувалась книга про життєвий шлях Г. Димитрова²³.

Матеріали ЦДАЖР УРСР дають певне уявлення також про літературу, видану в СРСР болгарською мовою з метою ознайомити трудящих Болгарії з успіхами Радянської держави, вирішенням в СРСР національного питання.

Великий інтерес мають документи про видання болгарською мовою вибраних творів В. І. Леніна. Цьому питанню присвячено два листи співробітників Видавничого товариства закордонних робітників до редакції газети «Колективист». Як видно з них, до випуску творів В. І. Леніна в 20 томах видавництво приступило на початку 30-х рр. До середини 1933 р. з друку вийшли вже 6 томів, наступні 5 мали вийти в третьому кварталі 1933 р.²⁴ Коли врахувати, що в Болгарії до того часу були опубліковані лише окремі праці вождя²⁵, то можна зрозуміти, яке величезне значення мало нове видання для ідейно-політичного розвитку кадрів БКП. Факт вивчення болгарськими комуністами вибраних творів В. І. Леніна, випущених Видавничим товариством закордонних робітників у Москві, безумовно, заслуговує уваги дослідників**.

Широку інформацію про успіхи соціалізму в СРСР та результати, досягнуті болгарськими районами України в економічному і культурному розвитку, в державному будівництві систематично публікувала газета «Колективист». Тому, безумовно, важливим є питання, чи надходила ця газета до Болгарії, чи мала змогу БКП, використовуючи її, пропагувати серед трудящих досягнення радянського народу. Матеріали ЦДАЖР УРСР дають відповідь на це. В архіві зберігаються реєстри розсилки «Колективиста», з яких видно, що його направляли до Балканського секретаріату Комінтерну, Комуністичного університету національних меншостей Заходу, де вчилось багато болгарських комуністів, а також безпосередньо в Болгарію — до редакцій газет «Работническо дело» (орган Робітничої партії)* та «Работнически литературен фронт», яка видавалась літераторами-комуністами²⁶.

В ЦДАЖР УРСР є чимало документів, що висвітлюють життя та діяльність болгарських політичних емігрантів в СРСР. Зокрема ряд даних відділу зовнішніх справ НКВС УРСР показує певною мірою чисельність болгарських політемігрантів на

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, спр. 29, арк. 271.

²⁰ Там же, спр. 11, арк. 219.

²¹ Там же, спр. 17, арк. 35.

²² Там же, ф. 166, оп. 7, спр. 701, арк. 14.

²³ Там же, ф. 1261, оп. 7, спр. 17, арк. 18.

²⁴ Там же, спр. 11, арк. 79, 81.

²⁵ П. Кънчев а. Ленин българики, София, 1952.

* Один з згаданих листів (від 6 червня 1933 р.) свідчить про те, що болгарські працівники Видавничого товариства закордонних робітників підтримували тісний зв'язок з представниками БКП при Виконкомі Комінтерну (ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, спр. 11, арк. 81).

** Робітнича партія — легальна політична партія болгарського пролетаріату, створена в 1927 р. Діяла під керівництвом підпільної БКП.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1261, оп. 1, спр. 11, арк. 155—157.

Україні, які прибули після поразки Вересневого повстання 1923 р. та нової хвилі фашистського терору в Болгарії у 1925 р. За матеріалами річного звіту НКВС УРСР за 1924/25 р. на початку другого кварталу 1925 р. на Україні мешкало 776 осіб болгарського підданства. Протягом цього ж кварталу вибуло 5 і прибуло 60 чоловік. Загалом у 1925 р. в УРСР налічувався 831 громадянин Болгарії²⁷. На 1 жовтня 1926 р. це число зросло до 954 чоловік. Болгари становили 10,7% усіх іноземців на Україні²⁸. Дані свідчать, що більшість становили політемігранти. З їх середовища поповнювались ряди болгар, які приймали радянське громадянство. Такі відомості є в матеріалах НКВС УРСР, зокрема за першу половину 1927 р. Численні таблиці, що зберігаються у цьому фонді, показують розподіл болгарських підданих по округах України²⁹.

Ряд документів архіву відображає діяльність окремих політемігрантів в СРСР. Багато з них було направлено на роботу до болгарських районів України. Про це свідчать, зокрема, анкети делегатів Всеукраїнської болгарської сількорівської конференції 1934 р. Так, Д. Серський працював у політвідділі Мюнівської МТС Коларівського району, був головою бюро осередку МОДР, а комуніст Д. Тодоров — редактором газети при політвідділі Коларівської МТС. Анкети дають уявлення також про діяльність інших болгарських комуністів³⁰.

Значний інтерес становить листування болгарського бюро Наркомосу УРСР. Листи політемігрантів відображають їх активну освітню роботу серед болгарського населення південних районів України. Водночас вони поглиблювали свій марксистсько-ленінський світогляд, вивчали досвід будівництва соціалізму, який вони мріяли застосовувати у себе на батьківщині. Так, А. Величков писав до Наркомосу УРСР у 1926 р.: «Для нас, болгарських комуністів, Радянський Союз — не тільки місце, де ми рятуємось від шаленого білого терору, але й місце, де ми вчимося комунізму, щоб завтра, коли ми вирушимо до своєї країни, ми не допускали помилок...»³¹

Деякі документи ЦДАЖР УРСР висвітлюють також діяльність на Україні групи болгарських письменників-комуністів. Матеріали фонду газети «Колективист» свідчать, наприклад, про велику роботу в газеті К. Кюлявкова та М. Марчевського, які виступали з творами про революційну боротьбу пролетаріату Болгарії, життя радянського народу, насамперед болгарського населення УРСР, виїжджали у болгарські райони, організовували літературні гуртки³² тощо. У листуванні по лінії Наркомосу УРСР зустрічається ім'я демократичної письменниці А. Карімі, яка, емігрувавши до СРСР, здійснила тут задуми кількох драматичних творів³³.

В архіві є також дещо з літературного доробку інших болгарських авторів-політемігрантів. Незаперечний історико-літературний інтерес становлять, наприклад, частина драми К. Кюлявкова «Золото», що висвітлює події на радянському Далекому Сході, його ж нарис «Хоробрі захисники», який розповідає про героїзм учасників Вересневого повстання 1923 р., уривок з роману М. Марчевського «Священна і недоторканна»³⁴. Цікаві й спогади Н. Серафимова про боротьбу демократичного студентства за вигнання з Софійського університету лютого катя болгарського народу Цанкова³⁵.

Ряд документів архіву стосується історії сільськогосподарської комуні ім. Д. Благоева, створеної болгарськими політемігрантами в 1924 р. у селі Парасковіївці під Полтавою. Цікавим, зокрема, є лист до комунарів В. Коларова від 15 листопада 1928 р., який свідчить про те, що БКП уважно стежила за життям комунарів, прагнула подати їм допомогу і вважала їх діяльність інтернаціональною справою. Матеріали інспектування, проведеного в комуні 3—7 березня 1929 р., дають повне уявлення про розвиток комуні, її господарський стан, склад, структуру, політико-виховну і культурно-освітню роботу³⁶.

В ЦДАЖР УРСР зберігаються деякі інформаційні та інші матеріали, що характеризують внутрішнє становище Болгарії, реакційну політику уряду, розвиток робітничого руху тощо. Це бюлетені РАТАУ про події за кордоном, зведення інформаційного відділу Профінтерну, повідомлення ЦК Всесоюзної профспілки працівників освіти, матеріали МОДР, листи з болгарських тюрем та ін.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 2, спр. 2134, арк. 17.

²⁸ Там же, арк. 18.

²⁹ Там же, ф. 5, оп. 2, спр. 2133, арк. 1, 8—10, 13, 14, 16—19, 21—23, 25, 26, 29, 30, 33—36, 49, 54, 56—58, 62, 68, 70; оп. 3, спр. 240, арк. 2, 5, 20, 35, 39, 48, 55, 59; спр. 241, арк. 1, 6—11, 16—22, 24, 27—34, 37; спр. 1046, арк. 3, 7, 9, 11, 15, 30, 44, 153.

³⁰ Там же, ф. 1261, оп. 1, спр. 16, арк. 56, 59, 82, 100. Див. також анкети болгар-сількорів (спр. 44, арк. 89, 96 та ін.).

³¹ Там же, ф. 166, оп. 6, спр. 718, арк. 36—37.

³² Там же, ф. 1261, оп. 1, спр. 8, арк. 108.

³³ Там же, ф. 166, оп. 6, спр. 718, арк. 13.

³⁴ Там же, ф. 1261, оп. 1, спр. 47, арк. 101—111, 128—139; спр. 33, арк. 107—158.

³⁵ Там же, спр. 28, арк. 51—54.

³⁶ Там же, ф. 166, оп. 16, спр. 324, арк. 1—16, 45, 46.

В бюлетенях РАТАУ викривається фашистський терор в Болгарії після придушення Вересневого повстання 1923 р., згадується про незгоди між буржуазними партіями, відносини Болгарії з сусідніми країнами тощо³⁷.

Зведення інформвідділу Профінтерну за 1926—1927 рр., що зберігаються у фонді Української ради профспілок, містять дані про умови праці гірників, металістів, будівельників та інших категорій робітників Болгарії, інтенсифікацію праці на шахтах Перніка, страйковий рух, зокрема про страйк тютюнників Софії у червні 1927 р., про діяльність незалежних профспілок, святкування 1 Травня 1927 р. та ін. Наводяться факти урядових переслідувань робітничих організацій та судових процесів над комуністами³⁸.

Цікавий матеріал зосереджено у фонді Всеукраїнського комітету профспілки працівників освіти, в інформзведеннях ЦК цієї спілки за 1928—1929 рр.³⁹

В фонді Української ради Товариства політкаторжан та засланих поселенців знайдено статистичну таблицю, складену за даними Виконкому МОДР, яка характеризує білий терор і буржуазну юстицію в 1931 р. У таблиці є відомості про Болгарію. За 1931 р. у країні відбулось 88 політичних процесів, 6 чоловік було засуджено до страти, 175 довічно ув'язнено, арештовано 26 021 чоловіка, проведено 3 384 обшуків, заборонено 2 572 зборів. Кількість політв'язнів, згідно з цими даними, на початку 1932 р. становила 1329 чоловік⁴⁰.

Про жахливий тюремний режим у Болгарії, про катування політичних в'язнів та знущання з них свідчать листи з тюрм у Старій-Загорі та Плевені⁴¹, виявлені також у фонді Української ради Товариства політкаторжан та засланих поселенців. Ці документи не є оригіналами. В перекладі на російську мову вони зберігаються у справі під назвою «Матеріали з роботи в МОДР за 1934 р.» Очевидно, листи були одержані Виконкомом МОДР або ЦК цієї організації в СРСР, розмножені та надіслані до низових осередків для використання в агітаційно-пропагандистській роботі. Таким шляхом вони дійшли і до осередку МОДР Товариства політкаторжан.

Документи ЦДАЖР УРСР, зокрема матеріали Інтернаціоналу працівників освіти, що відклалися у фонді Всеукраїнського комітету Всесоюзної профспілки працівників освіти, певною мірою висвітлюють рух солідарності за кордоном з боротьбою болгарських робітників і селян проти фашизму. Інтерес цього демократичного міжнародного об'єднання до подій у Болгарії в другій половині 20-х рр. був значним. В листопаді 1925 р. генеральний секретар Інтернаціоналу працівників освіти Л. Верноше разом з А. Барбюсом відвідав Болгарію, де переконався у жорстокості фашистського терору, що панував у країні⁴². Документи ЦДАЖР УРСР свідчать про активну підтримку Інтернаціоналом боротьби трудящих Болгарії. Особливий інтерес становить невідомий досі лист його від 4 квітня 1926 р. до Балканської профспілкової конференції в Софії⁴³, у якому передавався братерський привіт робітничому класу балканських країн, висувалась вимога допустити представників Інтернаціоналу до участі в конференції, підтримувався рух за єдність робітничих профспілок, що розгорнувся в Болгарії та Югославії.

Протокол засідання Виконкому Інтернаціоналу працівників освіти від 15 серпня 1926 р. є ще одним доказом солідарності цієї організації з профспілковим рухом у Болгарії. На засіданні було заслухано доповідь болгарського представника, де йшлося про розгром фашистською владою учительської організації, керованої комуністами, роботу її членів всередині реформістської Болгарської учительської спілки, про боротьбу за єдність профспілкового руху в країні. Учасники засідання ухвалили встановити контакт з Болгарською учительською спілкою. Деякі інформаційні матеріали Інтернаціоналу працівників освіти стосуються міжнародного руху підтримки болгарського народу в його боротьбі з фашистською диктатурою в країні⁴⁴.

Багато документальних матеріалів, виявлених в ЦДАЖР УРСР, підтверджують, що трудящі Радянського Союзу уважно стежили за розвитком класової боротьби в Болгарії, гнівно протестували проти фашистського терору, подавали моральну підтримку героїчному болгарському робітничому класу. Документи профспілкових організацій свідчать про широке вивчення питань, зв'язаних з подіями в Болгарії. Про

³⁷ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 1010, арк. 48, 96; спр. 1011, арк. 257; спр. 1714, арк. 9, 10, 22, 109, 167, 431, 432.

³⁸ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 253, арк. 55—56, 342, 405—406, 439; спр. 497, арк. 92—94, 171, 199, 217—218; спр. 498, арк. 44, 45, 68, 69.

³⁹ Там же, ф. 2717, оп. 2, спр. 1087, арк. 29, 37—38, 46; спр. 1359, арк. 186; спр. 1674, арк. 14, 58, 85; оп. 3, спр. 107, арк. 337—339, 347.

⁴⁰ Там же, ф. 808, оп. 1, спр. 85, арк. 26, 27, 29.

⁴¹ Там же, спр. 354, арк. 33—34.

⁴² Анри Барбюс. Палачи. Белый террор на Балканах. М., 1927, стор. 8.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, спр. 1087, арк. 103—104. Мова йде про конференцію реформістських профспілок балканських країн, яка відбулась у квітні 1926 р.

⁴⁴ Там же, арк. 46, 126, 133.

робітничий рух тут згадується і в інших пропагандистських матеріалах, зокрема в тезах доповіді про 10-річчя Профінтерну, розроблених Всеукраїнською радою профспілок. План видавництва «Український робітник» на 1932 р., що зберігається в архіві, включав брошуру «Як живе і бореться робітник на Балканах». Її передбачалось видати тиражем 20 тис. примірників⁴⁵. Велика увага в цій брошурі приділялась класовій боротьбі в Болгарії.

Архівні джерела містять ряд нових фактів про тісні революційні зв'язки трудящих Радянської України з братнім болгарським народом. Українські робітники шефували над політв'язнями в Болгарії. Так, у 1933 р. колектив фастівського заводу «Червоний Жовтень» подавав допомогу кинутим в тюрму у Варні, а гірники шахти № 8 у Донбасі підтримували тих, хто страждав у Софійській в'язниці. Багато колективів та груп трудящих листувалися з робітничими і демократичними організаціями Болгарії. Зокрема є відомості про листування, яке вели робітники фабрики ім. Тинякова в Харкові⁴⁶ та редакція газети «Кочегарка» (орган Горлівського міськкому КП(б)У, місцевої ради та профради). Так, працівник відділу міжнародного зв'язку «Кочегарки» писав до газети «Коллективист» (травень 1934 р.) про те, що вже протягом року редакція за допомогою закордонних есперантистів підтримує зв'язок з кореспондентами в Софії, Старій-Загорі та деяких селах⁴⁷. У відповідь з Болгарії надходили як колективні, так і індивідуальні листи. Вони друкувались у «Кочегарке» та в багатотиражках окремих шахт. Надсилались також легальні періодичні видання, що виходили під керівництвом підпільної БКП,— «Ехо», «Младежки новини», «Вик», «Жупел» та ін.

Своєрідною формою виховної роботи серед радянських людей була діяльність інтернаціональних клубів. Так, з листа завкому заводу ім. Жовтневої революції в Одесі до Всеукраїнського комітету профспілки працівників сільськогосподарського машинобудування (березень 1932 р.) дізнаємося, що на цьому підприємстві створено так званий «Загальнозаводський Комінтерн». Кожна його секція охоплювала людей, що цікавились життям і боротьбою трудящих певної країни. Діяла й болгарська секція, на першому засіданні якої виступив з доповіддю про становище в країні представник політемігрантів з Болгарії⁴⁸.

Загальний характер інтернаціональної шефської діяльності відбився в звіті про стан роботи організацій МОДР на Україні за 1930—1933 рр., що зберігається в фонді ВУЦВК. В цьому документі йдеться, зокрема, про шефство над політв'язнями тюрем балканських країн, перебування на Україні представників БКП, прибуття політемігрантів з Болгарії тощо⁴⁹.

Зрозуміло, що особливо уважно стежило за розвитком подій на Балканах болгарське населення Радянської України. Великий інтерес українських болгар до революційних виступів своїх єдинокровних братів, їх широку участь у русі солідарності відображають багато документів ЦДАЖР УРСР. Так, у зведенні 1924 р. про діяльність болгарських осередків ЛКСМУ в Бердянській окрузі відзначено необхідність придбати для пропагандистської роботи «книги про юнацький рух у Болгарії». Комсомольці цікавились літературою з історії БКП, класової боротьби в країні, Болгарської комуністичної молодіжної спілки, книгами про Червнєве та Вереснєве повстання 1923 р.⁵⁰

Представники болгарської національності, які жили на Україні, брали активну участь в діяльності МОДР, що була значною мірою пов'язана з рухом підтримки революційних виступів трудящих Болгарії. Ряд документів ЦДАЖР УРСР переконливо свідчить про те, що МОДР стала однією з найбільш масових громадських організацій в болгарських районах. Так, у доповіді про обстеження партійної та радянської роботи в болгарських селах Бердянської округи 1925 р. відзначено: «Ідея МОДРу зустрічає співчуття всього населення». У звіті бюро нацменшостей Катеринославського губвиконкому того ж року стверджувалось: «В кожному болгарському селі є організація МОДРу». Архівні дані переконують в тому, що скрізь до модрівських осередків входили десятки селян-болгар⁵¹.

Всі ці документи мають важливе значення для висвітлення історії Болгарії, революційної боротьби її народу та радянсько-болгарських відносин. Вони мусять бути враховані й використані дослідниками.

П. С. СОХАНЬ, Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 48, арк. 50; спр. 1582, арк. 68.

⁴⁶ Там же, оп. 3, спр. 1452, арк. 87; оп. 4, спр. 191, арк. 9—13.

⁴⁷ Там же, ф. 1261, оп. 1, спр. 11, арк. 127.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2756, оп. 1, спр. 149, арк. 15.

⁴⁹ Там же, ф. 1, оп. 9, спр. 226, арк. 23, 25, 26, 37.

⁵⁰ Там же, ф. 413, оп. 1, спр. 16, арк. 14.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 35, арк. 85, 138; спр. 41, арк. 28, 32, 36, 44, 47, 52, 56, 60, 63, 67, 71, 73, 76, 84, 87, 90, 94, 98, 100, 104, 108, 112; спр. 376, арк. 4; спр. 479, арк. 4, 47.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ «ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА»

Минуло 10 років з дня виходу в світ (у післявоєнні роки) № 1 «Военно-исторического журнала». Видання його відновлено в січні 1959 р. відповідно до рішення Центрального Комітету КПРС для того, щоб «на основі марксистсько-ленінської методології вести розробку наукових проблем воєнної історії, сприяти піднесенню загального і методологічного рівня радянської історичної науки»¹. Уже вийшло 120 номерів журналу, що розповідають про історію війни та розвиток радянського військового мистецтва, про керівну роль Комуністичної партії в галузі Будівництва Радянських Збройних Сил та оборони нашої соціалістичної Батьківщини.

У зв'язку із 100-річчям з дня народження В. І. Леніна особливе місце відведено висвітленню ідейної спадщини Володимира Ілліча, а також його діяльності як глави Радянської держави. Журнал опублікував понад 30 статей, що розкривають погляди В. І. Леніна на різні питання війни й армії. Це: «Ленін на чолі оборони Радянської держави», «Основні риси воєнного керівництва В. І. Леніна», «Питання радянської воєнної науки у творах В. І. Леніна», «В. І. Ленін — основоположник радянської воєнної стратегії», «Военно-теоретична спадщина В. І. Леніна і сучасність».

За минуле десятиліття центральне місце на сторінках журналу займало узагальнення досвіду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. З цього питання виступали видатні радянські воєначальники: І. Х. Баграмян, С. С. Бірюзов, О. М. Василевський, П. І. Голіков, А. А. Гречко, А. І. Єременко, Г. К. Жуков, М. В. Захаров, І. С. Конев, М. І. Крилов, Р. Я. Малиновський, К. О. Мерецков, К. К. Рокоссовський, В. Д. Соколовський, В. І. Чуйков. У їхніх статтях дано розгорнутий опис усіх найважливіших воєнних операцій минулої війни, зроблено ґрунтовний аналіз оперативно-стратегічної обстановки, що склалася внаслідок проведення цих операцій.

У багатьох статтях «Военно-исторического журнала» добре показано масовий героїзм радянських воїнів у роки минулої війни, зокрема, в боях за визволення Радянської України. Неможливо не назвати статтю Маршала авіації С. Я. Красовського — «Бойові справи радянських льотчиків на Правобережній Україні» (1967, № 2), Маршала Радянського Союзу М. І. Крилова — «Слово про захисників Одеси» (1966, № 11), Головного Маршала авіації О. О. Новикова — «В боях за Дніпром» (1968, № 4, 5), генерала армії А. Лучинського — «В боях під Севастополем» (1964, № 5), генерала армії П. О. Курочкіна — «Прорив оборони противника на Львівському напрямку» (1964, № 7), генерала армії І. Плієва — «Вперед на Одесу!» (1964, № 4), генерал-полковника К. Крайнюкова — «Визволення Києва» (1963, № 10).

Чимало нового у вивчення бойових дій Радянської Армії під час Великої Вітчизняної війни на Україні вносять статті маршалів Радянського Союзу: М. В. Захарова — «Уманська наступальна операція 2-го Українського фронту» (1962, № 4), А. А. Гречка — «В боях за столицю України» (1963, № 1), І. С. Конєва — «Завершення визволення Радянської України і вихід на Віслу» (1964, № 7), І. Х. Баграмяна — «Героїчна оборона столиці Радянської України» (1963, № 10), генерал-полковника М. Шароліна — «Форсування Дніпра армією з ходу» (1963, № 9), генерал-лейтенанта запасу П. Кузнецова — «В боях на плацдармі за Дніпром» (1966, № 10), генерала армії І. Люднікова — «Через Дніпро, Дністр, Прип'ять» (1963, № 12) та інші матеріали.

Всебічного висвітлення в журналі набула героїчна оборона м. Одеси влітку й восени 1941 р. В матеріалах на цю тему, особливо в статті Маршала Радянського Союзу М. І. Крилова, ґрунтовно показано, що ця операція ввійшла в історію Великої Вітчизняної війни як зразок організованої взаємодії сухопутних військ та флоту. Оборона Одеси надовго затримала велике вороже угруповання, не дозволивши гітлерівцям використати ці сили на інших напрямках.

Належне висвітлення в журналі здобули такі бойові дії часів минулої війни: Львівсько-Сандомирська операція (1960, № 2), Керченсько-Феодосійська десантна операція, проведена наприкінці грудня 1941 р. — на початку січня 1942 р. (1967, № 1), бої Радянської Армії за Крим (1962, № 7), Корсунь-Шевченківська операція (1964, № 2). Чимало нових цікавих фактів містить стаття Л. Горєва «З історії партизанської боротьби на Україні» (1960, № 2). Колишній голова комітету оборони м. Севастополя Б. Борисов у спогаді «Міський комітет оборони Севастополя» (1959, № 11) детально простежив діяльність міської парторганізації, розповів про героїзм сева-стопольців.

Широко використовуючи архівні фонди ПА ІП ЦК КП України, В. Андріанов розкрив різноманітність форм і методів боротьби партизанів проти німецько-фашистських загарбників, ввів у науковий обіг нові дані про розмах партизанського руху

¹ «Военно-исторический журнал», 1959, № 1.

на території Чехословаччини й Угорщини, про загопи народних месників, що були підпорядковані Українському штабу партизанського руху (1961, № 9).

Розробляючи проблеми створення національних формувань Червоної Армії в роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, журнал розкрив особливу роль у цьому Комуністичної партії України. Уже на початку 1918 р., в період боротьби з німецькою окупацією, комуністи України в Харкові, Луганську, Кривому Розі, Кам'янському під керівництвом К. Є. Ворошилова, Ю. О. Щаденка, Ф. А. Сергєєва (Артема), М. О. Руднева, О. Я. Пархоменка, П. Й. Цупенка (Цупова) створили з українських робітників і селян загопи, які сміливо вступили в боротьбу з німецькими окупантами й білогвардійцями. В квітні 1918 р. загопи було зведено в 5-у Українську армію, яка з боями пішла на Царицин.

Журнал наводить цікаві дані щодо формування й особового складу 1-ї, 2-ї й 3-ї Українських армій. На початку 1919 р. в них налічувалось 88 700 чоловік (1962, № 4). Підкреслюючи величезну роль М. О. Щорса в організації частин Червоної Армії на Україні та його бойових соратників В. Н. Боженка й Т. В. Черняка, які об'єднали придніпровських партизанів у Богунський, Таращанський та інші полки — основний кістяк 1-ї Української дивізії, журнал увів у науковий обіг чимало досі не відомих фактів про легендарних героїв громадянської війни на Україні.

Спираючись на архівні матеріали, журнал наводить характерні цифри про національний склад Червоної Армії. Зокрема, до кінця громадянської війни в ній налічувалось 77,6% росіян, 13,7% українців, 4% білорусів, 4,7% представників інших національностей (1962, № 4). Такі дані ще раз підтверджують, що Червона Армія зростала і зміцнювалася як армія дружби народів.

Публікуючи різні статті й матеріали з історії формування Червоної Армії та створення радянської воєнної науки, журнал багато зробив для показу справжньої картини утворення єдиної військової організації радянських республік у 1919 р.

Дружба народів, народжена Великою Жовтневою соціалістичною революцією, скріплена кров'ю, пролитою в спільній боротьбі за зміцнення Радянської влади, стала однією з основ могутності Радянської держави, найважливішим джерелом бойових успіхів Радянської Армії.

У статті «Забута сторінка історії» (1960, № 6) наводиться знаменний факт про I з'їзд політичних працівників Червоної Армії, що відбувся в Києві у самий розпал громадянської війни — 24 квітня 1919 р. Безперечним є висновок автора про те, що без вивчення матеріалів цього з'їзду неможливо більш чи менш повно висвітлити історію створення Радянської Армії на Україні. На жаль, про цей з'їзд не згадується навіть у таких виданнях, як «Історія громадянської війни в СРСР» та «Історія Української РСР».

У постійній рубриці «Майстерність і героїзм» читач знайомиться з багатьма бойовими епізодами, що відтворюють героїчну оборону Києва, Севастополя, Одеси. Зокрема, цікава стаття генерал-лейтенанта А. Блажія (1963, № 10), де наведено чимало визначних фактів з історії боротьби за Радянську Україну в роки минулої війни.

За документами, що зберігаються в архіві Міністерства оборони СРСР, та за списками учасників штурму Києва науковому співробітнику згаданого архіву В. Пережогіну вдалося встановити імена воїнів, які першими ввійшли у визволений Київ. Про це він розповів у змістовному повідомленні під рубрикою «Майстерність і героїзм» (1963, № 10).

Значне місце в журналі посідають публікації документальних матеріалів з історії воєн та воєнного будівництва. Зокрема, увагу істориків привернули документи: про евакуацію військ з Одеси (1964, № 3), доповідь М. В. Фрунзе про реорганізацію Червоної Армії в 1924 р. (1966, № 6), з історії створення Червоної Армії в 1918 р. (1961, № 2), про Аджімушайську трагедію (1962, № 6), нові дані про людські втрати збройних сил Німеччини у другій світовій війні (1962, № 12) та ін.

Документи, вперше опубліковані журналом, являють значний інтерес не лише для військових істориків, але й для широкого кола наукових працівників, викладачів, пропагандистів і агітаторів.

У розділі «Повідомлення й інформація» журнал періодично вміщує короткий виклад найважливіших подій у галузі розробки проблем військової історії. В цьому розділі, наприклад, було надруковано виклад організованої Київським ордену Леніна Державним університетом ім. Т. Г. Шевченка та політичним управлінням Київського військового округу конференції, присвяченої героїчній обороні та визволенню столиці Радянської України м. Києва від німецько-фашистських загарбників (1961, № 9). Суттєвим вкладом в історію частин і з'єднань Радянської Армії стало наукове повідомлення «З історії 210-го стрілецького Українського полку» (1966, № 4). Цей полк, що спершу носив ім'я Т. Шевченка, 4 травня 1919 р. перейшов у повному складі з козачківської армії на бік Рад. 12 травня 1919 р. його біліни й командири звернулися до В. І. Леніна з проханням називатися Українським радянським добровольчим полком імені В. І. Леніна. Цей полк брав участь у визволенні м. Уральська, в боротьбі проти білокозаків під Оренбургом, у визволенні Актюбінська. Називаючись 210-м стрілець-

ким Українським імені В. І. Леніна полком, він входив до складу Оренбурзької, пізніше до 49-ої стрілецької дивізії, а пізніше до 24-ї залізної стрілецької дивізії. Його командир Степан Пацик поліг смертю хоробрих наприкінці серпня 1919 р. (1966, № 4).

Помітне місце на сторінках журналу посідають питання, пов'язані з викриттям реакційного характеру буржуазної військової ідеології та фальсифікації історії другої світової війни. В цих матеріалах дано належну відсіч сучасній реакційній буржуазній історіографії. Так, наприклад, у статтях, що розглядають історіографію розгрому денікінщини на Україні, справедливо підкреслено величезний вклад радянських істориків у вивчення цієї проблеми. На основі нових історичних документів учені глибоко проаналізували соціально-політичну суть денікінського режиму на Україні, показали процес розвитку й розкладу, тобто історію добровольчої армії Денікіна. Вивчивши обстановку на Україні й південному сході країни влітку 1912 р., вони аргументовано показали, що величезним гальмом у боротьбі з денікінщиною на Україні й на Дону були коливання селянства й козацтва. Проте це явище мало тимчасовий характер, і його було переборено в короткий строк (1966, № 1).

У розділі «Критика і бібліографія» ґрунтовному аналізу регулярно піддається чимало книг, брошур, випущених як центральними, так і місцевими видавництвами, що присвячені бойовим операціям Радянської Армії на території України, трудовим і бойовим будням українського народу в роки війни, Червоному козацтву тощо. Зокрема, цікаві огляди літератури про розгром денікінщини на Україні (1966, № 1, № 9) та про міста-герої: Одесу, Севастополь, Київ (1966, № 7), про літературу з історії героїчної оборони Севастополя в 1941—1942 рр. (1962, № 9), про працю «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни» (1966, № 4).

Важко переоцінити роботу журналу в галузі відновлення доброго імені багатьох видатних радянських воєначальників. Велике схвалення читачів зустріли, зокрема, статті про Й. Е. Якіра, М. М. Тухачевського, І. П. Уборевича, В. К. Путня, Р. П. Ейдемана, І. Н. Дубового та ін.

У «Военно-историческом журнале» активно співробітничав широке коло радянських військових і цивільних істориків, а також немало військових істориків країн соціалістичної співдружності. З їхньою допомогою журнал останнім часом значно розширив свою тематику. Регулярно організовані редакцією читачькі конференції також сприяли цьому, оскільки дали можливість зібрати чимало слушних зауважень, значну частину яких уже реалізовано.

На закінчення слід зазначити, що «Военно-исторический журнал» завоював велику популярність серед військових і цивільних істориків України. Вступаючи у друге післявоєнне десятиріччя свого існування, його редакція спільно з авторським активом безперечно доб'ється нових успіхів у невпинному піднесенні теоретичного й наукового рівня журналу.

Я. М. ГОРЕЛІК

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

М. О. БУЦЬКО, О. С. МАСНИЙ. В ІМ'Я
ПЕРЕМОГИ,

вид-во Київського університету, К., 1967,
196 с.

Відбудова народного господарства, розпочата ще в ході Великої Вітчизняної війни, організаторська і виховна робота Комуністичної партії, прояв трудового героїзму й творчої самодіяльності народних мас привертають пильну увагу радянських дослідників, оскільки досвід, нагромаджений у той буремний час, має безперечне практичне значення. Ось чому з великим інтересом розкриваєш рецензовану монографію, що є розповіддю про керівну роль Компартії України у всенародній боротьбі за відродження важкої промисловості республіки в роки Великої Вітчизняної війни.

На великому фактичному матеріалі автори показують заходи Комуністичної партії та Радянського уряду по відбудові важкої індустрії Української РСР, якій гітлерівські загарбники завдали величезної шкоди, спростовують версію буржуазних пропагандистів і фальсифікаторів про те, ніби Україна у відбудовний період не отримувала достатньої допомоги від союзних органів, а спиралася на свої ресурси та на репарації з Німеччини. Матеріали монографії незаперечно доводять, що промисловість нашої республіки була відновлена і розвивалася далі завдяки постійному постачанню найновішого обладнання і машин з Москви, Ленінграда, Свердловська, Куйбишева та інших радянських міст.

Цікаві та змістовні сторінки книги присвячено організаційно-партійній та масово-політичній роботі Комуністичної партії України на підприємствах важкої промисловості під час війни, особливо щодо відновлення і зміцнення партійних організацій.

Чимало уваги автори приділили роботі партійних організацій по відродженню і поліпшенню діяльності Рад, а також таких масових організацій трудящих, як профспілки, комсомольські організації, жіночі ради і т. д.

ЦК КП України і місцеві партійні організації активно займалися питаннями підготовки робітничих кадрів та інженерно-технічних працівників, повсякденно підтримували і поширювали різноманітні передові починання.

В книзі підкреслюється, що в досліджуваній період досить частим було проведення відкритих партійних зборів на підприємствах без визначеного наперед порядку денного. Це давало можливість виявляти й обговорювати найболючіші питання виробництва і побуту, вишукувати додаткові резерви виробництва. Дійовою формою політичного виховання людей були масові мітинги і загальні збори трудящих, присвячені найактуальнішим питанням дня. Велику виховну роботу в цехах і бригадах виконувала широка мережа агітколективів. Автори на конкретному матеріалі показують, що лекційна пропаганда стала тоді однією з найпоширеніших форм ідейного впливу на маси.

Могутнім засобом розвитку виробництва і відбудови народного господарства служило масове соціалістичне змагання. Партійні організації приділяли значну увагу укладанню соціалістичних договорів і перевірці їх виконання, поширенню передового досвіду, викриттю недоліків у роботі, відшукуванню додаткових резервів виробництва, постійно дбали про розгортання соціалістичного змагання між колективами України та інших республік.

У монографії наводяться дані про трудовий вклад жителів України в зміцнення економічної й оборонної могутності СРСР, про їх участь у розвитку народного господарства інших братніх республік.

Не тільки спеціалісти-історики, але й широкі кола читачів з інтересом прочитають змістовну монографію М. О. Буцька і О. С. Масного «В ім'я перемоги», що переконливо розкриває керівну роль Компартії України у відбудові важкої промисловості республіки в дні минулої війни, велику самовіддану працю трудящих в ім'я перемоги над гітлерівським фашизмом.

В. М. ТАРАНЕНКО

ИСТОРИЯ МОЛДАВСКОЙ ССР, Т. II (ОТ
ВЕЛИКОЙ ОКТЯБРЬСКОЙ СОЦИАЛИС-
ТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ
ДО НАШИХ ДНЕЙ).

Редакционная коллегия: С. П. Трапезников (ответственный редактор), С. Я. Афтенюк, С. К. Брысякин, Б. К. Визер, Я. С. Гросул, А. С. Есауленко, Я. М. Копанский, А. М. Лазарев, И. Э. Левит, Н. П. Фролов, изд-во «Карта молдовеняскэ», Кишинев, 1968, 814 с.

Створення фундаментальних узагальнюючих праць з історії союзних республік завжди викликає значний інтерес у істориків України. Інтерес до «Історії Молдавської РСР», яка щойно вийшла, посилюється ще й тим, що протягом багатьох століть трудящі Молдавії і України пліч-о-пліч боролися як з іноземними поневолювачами, так і з внутрішніми класовими ворогами.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову епоху в житті двох братніх народів.

Друге видання «Історії Молдавської РСР» т. II охоплює найважливіший період в житті молдавського народу — період боротьби за перемогу Великого Жовтня та втілення в життя ленінського плану побудови соціалістичного і комуністичного суспільства. Це видання вигідно відрізняється від попереднього тим, що, по суті, є новою спільною працею великого колективу провідних молдавських істориків.

Після повалення самодержавства трудящі маси Молдавії в березні 1917 р. почали створювати Ради робітничих і солдатських депутатів, а на Румунському фронті — військові комітети.

В книзі досить яскраво проілюстрована героїчна боротьба тоді ще нечисленних більшовиків Молдавії як проти меншовиків і бундовців, так і проти антинародної діяльності молдавських, українських, єврейських та інших буржуазних націоналістів.

Перемога збройного повстання в Петрограді сприяла значному піднесенню революційної боротьби в Молдавії. Революціонери, які діяли на молдавських землях, з свого боку, дуже допомогли петроградським більшовикам, затримавши контрреволюційні війська генерала Щербачова, що йшли на підтримку Керенського.

Книга розкриває всю складність політичного становища в Молдавії у період встановлення Радянської влади, помилки деяких місцевих більшовицьких організацій, зокрема Кишинівської, що ускладнювало процес більшовизації мас, водночас показує процес поступового подолання цих помилок. У січні 1918 р. на більшості території Молдавії було проголошено Радянську владу.

На початку 1918 р. королівська Румунія, скориставшись тяжким військовим

становищем Радянської Росії, захопила Бессарабію.

Чимало місця в праці займає висвітлення боротьби трудящих Молдавії проти сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції на окупованій території (березень 1918 — травень 1919 рр.), за відновлення Радянської влади.

Вірно відображено братню військову допомогу урядів РРФСР і УРСР трудящим Молдавії в боротьбі проти Денікіна, буржуазно-поміщицької Польщі та Врангеля. Бойовими діями радянських військ у цей час керували такі видатні воєначальники, як Й. Е. Якір, І. П. Уборевич, І. Ф. Федько.

Після закінчення громадянської війни багато трудящих-молдаван опинилося в районах Херсонської (пізніше Одеської) та Подільської губерній. В Одеській губернії молдавани становили найбільший процент серед інших національностей. Вони мешкали компактно і налічували в 1924 р. близько 225 тис. чоловік.

Центральні й губернські партійні та радянські органи УРСР приділяли особливу увагу справі налагодження мирного життя і відбудови народного господарства національних окраїн. Значну роль у боротьбі з бандитизмом на Україні, в тому числі у молдавських районах, а також у справі відбудови народного господарства, відіграв видатний діяч Комуністичної партії син молдавського народу М. В. Фрунзе.

На сторінках книги знайшла своє відображення звитязна праця трудящих молдавських районів УРСР, які з братньою допомогою трудящих України швидкими темпами залковували рани, завдані громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією. Бессарабія ще залишалася під гнітом боярської Румунії, тому соціалістичне будівництво розгорнулося лише на лівобережній частині Молдавії.

1924 р., коли було досягнуто певних успіхів у політичному, господарському і культурному будівництві, знову постало питання про утворення Молдавської Радянської Соціалістичної держави. Важлива роль у цьому належала видатним партійним і радянським діячам — Г. І. Петровському, М. О. Скрипнику (одному з авторів першої конституції МАРСР) та ін. На жаль, книга не показує їх енергійної і копіткої роботи по утворенню Молдавської АРСР у складі УРСР та по оформленню її державних і партійних інститутів.

У роки передвоєнних п'ятирічок МАРСР досягла значних успіхів у своєму господарському і культурному розвитку.

На сторінках «Історії Молдавської РСР» подано багатий фактичний і статистичний матеріал про героїчну працю трудящих МАРСР, приділено значну увагу висвітленню братерської допомоги, що її постійно подавали Молдавській АРСР трудящі Російської Федерації, УРСР та інших республік Радянського Союзу.

Успіхи трудящих Радянської Молдавії у роки передвоєнних п'ятирічок становили різкий контраст з становищем трудящих мас окупованої Бессарабії, які стогнали під ярмом румунських поміщиків і жандармів.

У рецензованій праці на підставі конкретних документальних даних показано жорстокий окупаційний режим у Бессарабії, встановлений румунськими властями, тяжке становище бессарабських трудящих, як і трудящих усієї боярської Румунії, жорстокий терор і утиски румунських властей, особливо на приєднаних землях.

Посилиючи революційно-визвольну боротьбу, трудящі новоприєднаних земель з нетерпінням чекали допомоги від своїх радянських братів. І не дарма. Радянська Батьківщина їх не забувала.

Уряд Радянського Союзу ніколи не визнавав факту загарбання Бессарабії королівською Румунією. Особисто В. І. Ленін, Комуністична партія і уряд СРСР доклали багато зусиль до того, щоб штучно створене загарбниками так зване «бессарабське питання» розв'язати мирним шляхом.

У 1940 р. Радянський Союз запропонував Румунії повернути Бессарабію та північну частину Буковини, населену здебільшого українцями. 8 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР одногласно задовольнила прохання трудящих Молдавії про утворення Молдавської РСР і про включення її до складу СРСР.

На фоні великого фактичного матеріалу автори показали розгорнуту картину соціалістичних перетворень, що сталися після возз'єднання молдавського народу в єдину державу. Багато конкретних прикладів яскраво ілюструють велику трудову активність трудящих мас Радянської Молдавії.

На сторінках рецензованої праці знайшла гідне відображення героїчна боротьба трудящих Молдавії проти німецько-фашистських загарбників. Належну увагу приділено висвітленню окупаційного режиму, встановленого румунськими загарбниками на території Молдавії. Автор цього розділу відверто і правдиво розповіли про труднощі і невдачі партизанського руху на території Молдавії, показавши водночас величезну організаторську роботу нашої партії по наданню допомоги молдав-

ському народу в боротьбі з фашистськими загарбниками.

У березні 1944 р., коли героїчна Радянська Армія (а в її лавах боролось немало воїнів-молдаван) розпочала визволення Молдавії від німецько-фашистських загарбників, Комуністична партія почала розробляти практичні заходи по відбудові народного господарства Молдавської РСР ще до остаточного визволення республіки від фашистських загарбників. У книзі розкрито, що тільки завдяки величезній і багатогранній допомозі всіх народів Радянського Союзу Молдавська РСР змогла швидко ліквідувати тяжкі наслідки фашистської окупації.

Останні три розділи присвячені історії Радянської Молдавії у післявоєнний період, зокрема, значне місце відведено розвитку сільського господарства.

На основі великого фактичного матеріалу показано поступальні могутні кроки Молдавської РСР, яка вже наприкінці 50-х років стала індустріально-аграрною республікою і за деякими показниками зайняла провідне місце в Радянському Союзі.

Заклучний розділ праці присвячений успіхам республіки в період будівництва комунізму. Яскраво представлено героїчну працю трудящих за втілення в життя історичних рішень XXIII з'їзду КПРС.

У розглядуваній книзі є ще деякі недоліки, окремі недоробки. За винятком хронологічної таблиці, у томі відсутні інші показники. Найважливіші факти і цифри не завжди підтверджені документальними джерелами. Не вміщено жодної карти адміністративного поділу республіки. Наявні карти і таблиці в основному зроблені на низькому художньому і поліграфічному рівні. Значною мірою це стосується і фотодокументів. До того ж у підтекстовках нерідко відсутні відомості про час виготовлення та про місце знаходження зображених об'єктів.

Т. П. «Історії Молдавської РСР» — результат багаторічної науково-дослідної роботи великого авторського колективу і редакційної колегії. Немає сумніву, що він приверне увагу широкого кола істориків-науковців, а також усіх, хто цікавиться історичним розвитком братніх республік.

С. М. ПАРХОМЧУК, К. Ф. МАРТЬЯНОВ

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ КЛАС- СОВОЙ БОРЬБЫ И РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ В РОССИИ.

Ч. I. Отв. ред. проф. А. Л. Шапиро, 218 с.
Ч. II. Отв. ред. доц. В. А. Овсянник, 182 с.,
изд-во Ленинградского у-та, Л., 1967.

Ленінград (раніше Петербург, Петроград) здавна є одним з провідних культурних центрів нашої країни. Як в доре-

волюційний, так і в радянський час у цьому місті жили і працювали видатні діячі, що зробили цінний внесок у розвиток української культури. Саме тут прилучався до вершин світової цивілізації свого часу геніальний кріпак, що став безсмертним Кобзарем українського народу.— Тарас Шевченко. Інший вихідець з України Микола Гоголь у Петербурзі став славою російської літератури і познайомив широке коло читачів зі своєю чарівною

батьківщиною. 1861 р. в Петербурзі почав виходити перший в царській Росії український художній і громадсько-публіцистичний журнал «Основа».

Мабуть варто в наш час історикам УРСР і Ленінграда зайнятися створенням спеціальної узагальнюючої праці на тему «Ленінград і Україна», в якій би широко розкрити різноманітні політичні, культурні, громадські, економічні та інші взаємозв'язки міста Леніна з українським народом. Актуальність її в плані зміцнення непорушної дружби народів СРСР і виховання радянських людей в дусі пролетарського інтернаціоналізму безперечна.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції традиційні культурні зв'язки Ленінграда з Україною набагато примножились і розквітли завдяки умовам, створеним Радянською владою. Знаменно, що в 20-і—30-і роки в Ленінграді над вивченням різних галузей культури та історії українського народу активно працювала ціла група дослідників, об'єднаних у спеціальну інституцію Української Академії наук — «Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови» на чолі з академіком В. М. Перетцем.

Інтерес до України, її історичної долі в минулому і сучасному зберігається серед ленінградських учених і сьогодні. Про це свідчать не тільки окремі розвідки і монографії з проблем історії України, які видаються в Ленінграді, а й та пильна увага, яку проявляють ленінградські історики до наукового доробку своїх українських колег. З цього погляду становить інтерес одна з найновіших колективних монографій ленінградських учених, в якій висвітлюються проблеми радянської історіографії класової боротьби і революційного руху в Росії. В різних статтях рецензованого збірника, у створенні якого взяли участь 19 авторів, згадані імена і праці таких українських істориків, як В. О. Барвінський, В. О. Голобуцький, Л. Добровольський, О. С. Зашкільняк, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, І. Я. Мірошніков, О. А. Парасунько, М. А. Рубач, І. І. Слинко, К. І. Стецюк, О. Татаринова-Багалій, М. М. Ткаченко, Є. С. Шаблювський, П. М. Шморгун, І. Л. Шерман та ін. У збірнику визначені також ті історики, які певний час працювали на Україні, а потім виїхали за її межі, як-от: В. О. Пархоменко, М. Л. Рубінштейн, І. В. Бортников. Охарактеризовано значення праць С. В. Юшкова і В. В. Мавродіна.

Разом з тим хотілося б бачити повніший перелік прізвищ тих сучасних українських радянських істориків, які розробляють питання, порушені у рецензованому збірнику.

Основну цінність збірника становить ретельний показ шляхів вивчення радянськими істориками певних проблем, зокрема тих, які прямо або посередньо стосуються історії українського народу. Наприклад,

цікаве міркування високодосвідченого фахівця в галузі класових рухів епохи феодалізму професора Ленінградського державного університету В. В. Мавродіна про місце, значення і роль козацтва в селянських повстаннях. І хоча в даному разі автор оперує фактичним матеріалом з історії Росії, його узагальнення можна застосувати й до історії України, де питома вага козацтва в соціальній і національно-визвольній боротьбі була значною.

В. В. Мавродін позитивно характеризує радянську історіографію 20-х — початку 30-х років за сміливо постановку питання і цінні думки щодо селянських повстань і ролі в них козацтва. Особливо докладно зупиняється на концепції М. М. Цвібака (стор. 58, 59). Правда, її слабим місцем, на нашу думку, було визначення соціальної природи козацтва як середнього стану між феодалами і селянством. В. В. Мавродін, з одного боку, приєднується до цього визначення, а з другого, — посилюючись на відповідне положення Ф. Енгельса, відносить російське і українське козацтво до «селянського середнього стану» і в характеристичні соціально-економічного розвитку оперує як рівнозначними поняттями термінами «козацтво» і «селянство» (стор. 74—75). Ця певна суперечність відбиває загальний стан розробки проблеми. Глибоке вивчення конкретно-історичного матеріалу дозволить подолати ті догматичні схеми, які ще є у висвітленні козацтва і внаслідок яких воно або непомірно ідеалізується, або нігілістично чорниться.

Власне такий самий стан розробки на Україні і першого, за визначенням В. І. Леніна, етапу всеросійського визвольного руху XIX ст., якому в рецензованому збірнику присвячено статті С. Б. Окуня і Н. Г. Сладкевича. Серед небагатьох «декабристознавців» на Україні можна назвати М. М. Лисенка, прізвище якого в збірнику не згадане, і Л. О. Медведську, статтю якої 1954 р. названо, а зате не згадані зовсім її ж найновіші, окремо видані (К., 1961—1964), біографічні праці про декабристів П. І. Пестеля і С. І. Муравйова-Апостола. С. Б. Окунь досить докладно охарактеризував і дореволюційне «декабристознавство». Але йому слід було б згадати спеціальну науково-популярну працю більшовицького історика К. Н. Левіна «Декабристы. История вооруженного восстания 14 декабря 1825 г.» (Спб., 1906), яка перевидавалася і за Радянської влади, а також численні соціал-демократичні, а згодом більшовицькі листівки, присвячені повстанню декабристів.

Певну увагу деяким дослідженням своїх українських колег приділяє в своїй статті, присвяченій радянській історіографії суспільного руху в Росії 40—60-х років, Н. Г. Сладкевич, але він не дотримується чіткого визначення кола основних проблем для кожного періоду розвитку радянської історичної науки. Тому дивне враження справляє згадка про деякі

шевченкознавчі праці, видані в 60-х роках і абсолютне мовчання про шевченкознавство попереднього періоду. Та й згадані доробки є цілком випадкові. Автор, наприклад, називає збірник «Шевченко и мировая культура», виданий в 1964 р. в Москві, і не згадує фундаментальне видання: «Світова велич Шевченка» (К., 1964); те ж саме і з книгою Ю. Д. Марголіса «Исторические взгляды Т. Г. Шевченка», виданою 1964 р. у Ленінграді, і колективного монографією з такою ж назвою, підготовленою науковцями Інституту історії АН УРСР і виданою тоді ж у Києві.

На відміну від багатьох інших авторів рецензованого збірника Н. Г. Сладкевич зовсім обминув своєю увагою відповідні праці українських істориків з проблематики суспільного руху 40—60-х років, наприклад, монографії Ф. О. Ястребова і Г. І. Марахова, розвідки А. З. Барабоє, збірник документів і матеріалів «Отмена крепостного права на Украине» (К., 1961) та ін. Не зрозуміло, чому Н. Г. Сладкевич, згадуючи петрашевців, зовсім обминув їх сучасників — кирило-мефодіївців. І хоча вже є певний доробок у вивченні Кирило-Мефодіївського товариства, ще багато треба зробити. А тому міркування з цього приводу досвідченого знавця епохи 40—60-х років були б дуже доречні.

У ряді статей збірника зроблено узагальнення, які нагадують українським історикам про нагальну потребу розробки важливих проблем з історії України, як-от: характерні риси і особливості повстань українського селянства епохи феодалізму (стор. 16); народництво на Україні, історія «Південноросійського робітничого союзу» 1880—1881 рр. (стор. 159); виявлення і аналіз нових груп джерел з історії робітничого і соціал-демократичного руху кінця XIX — початку XX ст. (стор. 195), показ допомоги трудящих України революційному Петрограду періоду громадянської війни (ч. II, стор. 131). Остання проблема зовсім не вивчена, в той час, як відзначається в статті А. Л. Фраймана, участь петроградських робітників, солдат і матросів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні досліджена відносно задовільно (ч. II, стор. 111).

У збірнику відзначено також недоліки, притаманні сучасним історичним працям, і вказано шляхи їх подолання. Великим злом, яке подекуди ще має місце в сучасній історичній літературі, відомий

радянський історіограф А. Л. Шапіро вважає відсутність глибокого й об'єктивного аналізу реальних процесів суспільного життя. Він підкреслює, що не може мати право на існування наукова праця, в якій немає нічого нового, закликає розробляти найскладніші актуальні проблеми, прагнучи до широких і обґрунтованих узагальнень, добиватися максимальної координації дій.

Що ж до висловлювань цього дослідника про «повзучий емпіризм» та «витання в емпіреях» (стор. 14—15), то вони нам здаються абстрактно-схематичними (тим більше, що автор намагається навіть періодизувати ці недоліки) і до того ж в якійсь мірі пережитком часів вигадування всіляких образливих ярликів. Подібним визначенням не місце в історіографічній праці, яка має в спокійному, діловому тоні, без щонайменших суб'єктивістських уподобань розповідати про 50-річний шлях розвитку радянської історичної науки.

Коли йдеться про праці 20-х років, в яких проводилися положення антимарксистських концепцій, про них слід говорити на повний голос. На стор. 162—163 автори В. В. Міцуров і Ю. М. Крітський характеризують праці М. С. Балабанова і К. А. Пажитнова в позитивному плані. І лише на стор. 188 принагідно згадують меншовицькі тенденції в них.

Актуальні питання дальшого розвитку радянської історичної науки порушуються в ряді інших статей збірника.

У переддень славного ювілею 100-річчя з дня народження великого вождя і засновника нашої партії і Радянської держави особливо актуальною є розробка історіографічної і конкретно-історичної проблематики, пов'язаної з ім'ям В. І. Леніна (ч. I, стор. 204, 208; ч. II, стор. 39, 160). З цього погляду значний інтерес у ч. II рецензованої праці становить стаття В. І. Старцева, в якій аналізується найновіша література про ленінську концепцію можливості мирного розвитку революції в нашій країні на початку вересня 1917 р. і про характер дій революційних і контрреволюційних сил у перший день Жовтневого повстання.

Взагалі цінність рецензованого збірника полягає в тому, що автори його здебільшого уміло пов'язують історіографічний розгляд певної проблеми з аналізом її сучасного стану і перспективами дальшого вивчення.

В. Г. САРБЕЯ

*В. М. МЕЛЬНИК. ІСТОРИЧНА ПРАВДИ-
ВІСТЬ ФОЛЬКЛОРУ,
вид-во Львівського ун-ту.
Львів, 1968 р., с. 306.*

У усній народній творчості історія не фіксується, як в архівних документах, а переосмислюється колективним генієм. До-

слідникам це дає можливість виявляти, якими питаннями цікавилися трудящі, які події їх хвилювали і на які вони колективно відгукувалися.

В багатій скарбниці усної народної творчості український народ оспівав пережиті ним події від найдавніших часів по сьогоденний день.

Російський критик М. С. Добролюбов називав українські думи та історичні пісні «святиною українського народу», а великий правдолюб М. В. Гоголь писав, що в українських піснях історія народу розкривається перед читачем «в ясній величчі». Відомо, що історія українського народу вивчалася багатьма дослідниками, але й досі окремі суттєві питання з'ясовано недостатньо.

Рецензована монографія, що значною мірою доповнює дві попередні книги автора — «Народ про свою історію» (К., 1966) і «Фольклор як історичне джерело» (Львів, 1967), — одна з перших спроб у радянській історичній науці з'ясувати проблему історичності фольклору, розкрити ті питання з історії України, які або не досліджувалися, або ж вивчалися без використання усної народної творчості. Автор цікавить особливо те, що знайшло своє відображення у фольклорі, але багатьма дослідниками не враховувалося.

В підрозділі «Дослідження історизму усної народної творчості в дожовтневу і післяжовтневу епохи» проаналізовано основні положення ряду фольклористичних праць, спростовано окремі помилкові тлумачення. На думку В. М. Мельника, помилковим є те, що довгий час історію збирання та дослідження українських народних пісень і дум починали з XIX ст. і пов'язували передусім з ім'ям М. Церетелева. Відомо, що академік Д. І. Яворницький на основі глибокого і всебічного вивчення всієї науково-критичної спадщини українського фольклору вважав, що початок дослідження українського фольклору треба відсунути з XIX ст. «на кілька віків назад, в усякім разі, не пізніше, як на шістнадцятий».

Автор загострює увагу читачів на тому, що в дожовтневу епоху історики, фольклористи та етнографи, які займалися дослідженням важливих наукових проблем фольклористики, визначали соціальне середовище, в якому виникали фольклорні твори, працювали над їх конкретно-історичним змістом, але майже не звертали уваги на суспільно-політичну сутність фольклору. А втім, думки В. І. Леніна щодо соціальної сутності фольклору стали методологічною основою для радянських дослідників.

Великий розділ праці показує, як саме обрядова поезія і билинний епос оповідають про місце Подунав'я в історії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Можна цілком погодитися з висновками автора, що історичною основою колядок і щедрівок про місце Подунав'я в

загальноруському житті до і після виникнення Київської Русі було те, що східні слов'яни досягли Дунаю задовго до виникнення державного ладу на Русі. Пізніше Дунай використовувався київськими князями в боротьбі з Візантійською імперією, а самі Подунав'я з його багатствами так сподобалося Святославу, що він навіть забажав перенести туди, в місто Переяславець, свою столицю.

З глибоким науковим аналізом автор розглядає, як відбилася у фольклорі боротьба українського народу проти турецько-татарських нападників і польської шляхти в XV — першій половині XVII ст. Про це лихो дійшло до нас багато фольклорних матеріалів.

Хронологічно першим твором про боротьбу народу проти турків є пісня «Смерть королевича в битві з турками», варіанти якої друкувалися в збірниках Вацлава з Олеська, М. Максимовича, Я. Головацького.

Дослідники по-різному трактують історичний підтекст даної пісні. М. Костомаров вважав, що в ній йдеться про битву під Хотиним у 1622 р. На думку Франка «пісня далеко старша від подій 1622 року». М. Лисенко вважав, що вона відбиває події 1620 р. (битва під Цецорою). Ще інші думки мали М. О. Максимович і Вацлав з Олеська. В. М. Мельник, використавши багато першоджерел, доводить, що пісня, про яку йшла мова, зазнала нашарувань пізнішого часу. Отже, «категоричне заперечення І. Франком думок М. Лисенка і М. Костомарова може бути прийняте лише до останнього...» (стор. 131).

Не обминув історик у своїй книзі і такої теми, як «Народна творчість про селянські рухи в Карпатах і на Закарпатті в кінці XVII — на початку XVIII століть». Він досліджує не лише антифеодальний рух загалом, а й на основі архівних документів та фольклору розкриває діяльність окремих ватажків карпатського опришківства — Степана Пинті, слава про якого гриміла на все Закарпаття, Семігороддя і Гуцульське Покуття, Івана Бещи та ін.

Серед багатьох проблем історії України, що знайшли своє відображення у фольклорних творах, значне місце посідає зруйнування Запорізької Січі. Про це йдеться в окремому розділі книги.

Нам здається, що автор своїм монографічним дослідженням про історичну правдивість фольклору від древніх часів до кінця XVIII ст. збагатив сучасну історичну науку і фольклористику.

В. А. КАЧКАН

ІСТОРИКИ ВУЗІВ УКРАЇНИ — НАЗУСТРІЧ 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

Харківський державний університет ім. О. М. Горького

Колектив історичного факультету разом з народами нашої неосяжної Батьківщини і всім прогресивним людством готується гідно зустріти славну річницю з дня народження В. І. Леніна новими успіхами в учбово-методичній, науково-дослідній та ідейно-виховній роботі. Для студентів, які спеціалізуються з історіографії СРСР, читаються нові спеціальні курси: «В. І. Ленін як історик Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Історія радянського суспільства в працях В. І. Леніна», введено новий спецсеминар «Проблеми розвитку капіталізму та історія революційного руху у працях В. І. Леніна». На всіх кафедрах збільшено кількість тем дипломних і курсових робіт, які сприяють вивченню ленінської теоретичної спадщини. Розгорнулася широка робота по підготовці нових учбових посібників. Деякі з них, зокрема «Джерело історії України XVIII ст.» (доц. М. А. Литвиненко) та «Історію первісного суспільства» (проф. Б. А. Шрамко) заплановано здати до друку до знаменної дати.

Вчені факультету планують підготувати й видати ряд монографій з питань ленінської теоретичної спадщини («В. І. Ленін як історик радянського суспільства» В. І. Астахова та І. Л. Шермана), історії радянського суспільства («Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад» П. І. Гарчева, «Боротьба проти німецьких інтервентів і внутрішньої контрреволюції

в 1918 р.» В. Є. Тичини, «Робітничий клас Української РСР у 1926—1929 рр.» В. М. Довгопола), історії революційного руху й будівництва соціалізму в країнах Європи («Болгарський революційний центральний комітет» С. І. Сідельникова, «Революційний виступ робітничого класу Австрії в 1927 р.» О. Т. Прокопчука, «Боротьба робітничого класу Чехословаччини за побудову соціалізму (1948—1960 рр.)» В. В. Сухарева).

Викладачі факультету вже почали підготовку доповідей, з якими виступлять на теоретичних конференціях, зокрема на V Всесоюзній міжвузівській конференції істориків-славистів, яка відбудеться в січні 1970 р. в м. Харкові.

Для робітників, колгоспників та інтелігенції буде прочитано лекції з такої тематики: «В. І. Ленін — засновник Комуністичної партії й Радянської держави», «Ленінський план побудови комунізму в СРСР», «В. І. Ленін і сучасний світовий революційний процес», «В. І. Ленін і Україна», «В. І. Ленін та історична наука». Кращі лекції буде опубліковано в журналах «Вопросы истории СССР», «Вопросы новой и новейшей истории», а також у «Віснику ХДУ».

Уже почалася підготовка студентської наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

С. І. СІДЕЛЬНИКОВ

Івано-Франківський педагогічний інститут

Розгорнувши активну підготовку до відзначення 100-річного ювілею з дня народження В. І. Леніна, викладачі й студенти історичного факультету спрямовують усі свої зусилля на пропаганду марксистсько-ленінських ідей серед населення. У 1968—1970 рр. вони прочитають цикл лекцій і доповідей, виступлять з статтями

у періодичній пресі про життя й революційну діяльність вождя, про перетворення в життя ленінських ідей.

З метою глибшого вивчення студентами ленінської теоретичної спадщини на факультеті переглянуто тематику курсових робіт і наукових студентських гуртків, а також тематику спецсеминару з історії

СРСР, організовано ленінські читання, для кабінету історії СРСР і УРСР виготовлено стенди, де експоновано матеріали, що відображають торжество ленінських ідей. У лютому 1969 р. заплановано провести наукову студентську конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

У науково-дослідній роботі викладачі факультету планують підготувати доповіді

для виступів на теоретичних конференціях, а до знаменного ювілею здати до друку кілька праць, в яких буде висвітлено ряд питань ленінської теоретичної спадщини.

Викладачі й студенти історичного факультету докладають усіх зусиль, щоб гідно зустріти визначну дату в житті нашої партії, радянського народу і всього прогресивного людства.

Ю. І. ПАТЛАН

СЛАВНИЙ ЮВІЛЕЙ

25 жовтня 1968 р. в приміщенні Київського окружного Будинку офіцерів відбулася ювілейна наукова сесія, скликана Київським міським комітетом КПУ України, Червонопрапорним Київським військовим округом, Інститутом історії партії ЦК КПУ України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПУ та Інститутом історії АН УРСР, присвячена 25-річчю битви за Дніпро і визволенню столиці України від німецько-фашистських загарбників. У залі зібрались наукові працівники, лектори, пропагандисти, викладачі історії, воїни Радянської Армії, прославлені учасники форсування Дніпра і визволення Києва.

Ювілейну сесію відкрив академік АН УРСР, директор Інституту історії АН УРСР А. Д. Скаба. У вступному слові він відзначив значення Дніпровської операції, яка золотою сторінкою увійшла в літопис Великої Вітчизняної війни, показавши всьому світові, на які чудеса масового героїзму, мужності і відваги здатний радянський народ, керований мудрою партією Леніна.

З доповіддю про славу річницю, про героїчний подвиг Радянської Армії в битві за Дніпро і визволення міста Києва від фашистських загарбників виступив командувачий військами Червонопрапорного військового округу генерал-полковник В. Г. Куликов, який підкреслив, що Київська наступальна операція за своїм розмахом, масштабами і значенням була однією з видатних битв Великої Вітчизняної війни. Після перемоги над німецькими полчищами під Москвою, розгрому їх на Волзі і на Курській дузі — перемога на Дніпрі відкрила шлях радянським військам не лише до повного визволення України, а й наблизила остаточний розгром фашизму.

Про участь партизанів і населення у битві за Дніпро і визволення столиці УРСР — Києва, розповів заступник директора Інституту історії партії ЦК КПУ Украї-

ни — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПУ професор Г. М. Мультих. Зазначивши, що на боротьбу з фашизмом піднялися найширші маси населення окупованих районів республіки, доповідач навів цікаві дані про розмах партійного підпілля і партизанського руху. Лише у Київській області, крім обкому і міськкому КПУ, діяло 28 підпільних райкомів партії, три райкоми ЛКСМУ, 300 партійних і комсомольських організацій, 60 партизанських з'єднань і загонів загальною чисельністю понад 16,5 тис. чоловік.

Герой Радянського Союзу старший науковий співробітник Інституту АН УРСР, кандидат історичних наук О. В. Мойсєєв розповів про бойову співдружність народів усіх братніх республік країни в битві за Дніпро і визволення Києва.

З доповіддю «Відроджене місто-герой» виступив перший секретар Київського міського комітету КПУ України О. П. Ботвин. Він показав, що завдяки самовідданій праці киян, постійному піклуванню Комуністичної партії, Центрального Комітету КПУ столиця України за час, що минув після її визволення, повністю відбудована, перетворилася на великий промисловий, науковий і культурний центр нашої країни, стала ще красивішою.

Докорінні зміни відбулися в промисловому виробництві, неухильно розвиває культурне життя столиці України. Як і весь радянський народ, трудівники двічі орденоносної столиці України — міста-героя Києва дедалі ширше розгортають соціалістичне змагання на честь 100-річчя з дня народження засновника Комуністичної партії і Радянської держави Володимира Ілліча Леніна.

Учасники ювілейної наукової сесії поклали вінки на могилу Невідомого солдата.

Т. Т. ГРИЦЕНКО

СЕМІНАР ІСТОРИКІВ СУМЩИНИ

З 31 жовтня по 2 листопада 1968 р. у м. Сумах проходив семінар викладачів суспільних наук середніх учбових закладів,

шкіл, профтехучилищ, присвячений 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Семінар був організований за ініціативою шкільного

відділу Сумського обкому партії, облвно, інституту вдосконалення кваліфікації вчителів. У роботі його взяли участь 275 вчителів області.

З вступною промовою виступив секретар Сумського обкому КП України П. В. Козирев. У своїй доповіді він сказав, що в період загострення ідеологічної боротьби соціалізму з капіталізмом вчителі історії і суспільствознавства повинні ще глибше оволодівати безсмертним лєнінським вченням, нести його в маси, запалювати їх на нові трудові звершення.

Доповідач розповів про досвід сумчан у веденні лєнінських зошитів, в які партійні працівники, лектори і навіть деякі господарники вносять теми доповідей, прочитані ними перед трудящими, пропозиції і вимоги слухачів. Враховуючи специфіку своєї роботи, вчителі історії і суспільствознавства, науковці повинні зацікавитись цією формою ідеологічної роботи, яка систематизує не тільки фактичний матеріал, яким володіє вчитель, але й його практичну роботу по пропаганді лєнінських ідей.

Про підсумки роботи Всесоюзної наради завідуючих кафедрами суспільних наук доповів учасникам семінару кандидат філософських наук, доцент В. Д. Скрипник. Він підкреслив взаємозв'язок всіх трьох основних завдань будівництва комунізму в СРСР і велику роль вчителів у виконанні їх.

Доповідач зупинився на деяких питаннях методологічного характеру, зокрема щодо викладання в середніх учбових закладах теми «Револуційний характер переходу від капіталізму до соціалізму». Він підкреслив доцільність постановки на педагогічних радах теоретичних питань, які б

озброювали весь педагогічний колектив найновішими даними суспільних наук і вмінням розвінчувати буржуазну ідеологію. Тому особливого значення набувають семінари політосвіти, які один раз на місяць проводяться в школах.

Необхідно також активізувати наукову роботу учнів, провадити конкурси, конференції молодих істориків, учнів і студентів.

Великий інтерес учасників семінару викликала лекція про міжнародне становище, прочитана лектором ЦК КП України З. З. Данилюком.

Учасники семінару заслухали і обговорили виступ головного редактора «Українського історичного журналу» доктора історичних наук Ф. П. Шевченка про розвиток історичної науки на Україні і завдання журналу.

Втілення лєнінських ідей в життя відбували доповіді: професора Харківського державного університету П. І. Верби — «Деякі питання теорії і практики господарчої реформи», кандидатів історичних наук І. І. Краснопольського — «Лєнінські принципи національно-державного будівництва» і Л. А. Шевченко — «Проблеми розвитку радянської культури на сучасному етапі», в. о. доцента Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту В. В. Євдокимова — «Велика філософська спадщина В. І. Лєніна та її сучасні буржуазні критики», ст. викладача Сумського педінституту ім. А. С. Макаренка Г. А. Троненка — «Наш край на початку XX ст.» та ін. Всього на семінарі було прочитано 11 доповідей.

В. І. ТАЛДЕНКО

ПРО РОБОТУ КАХОВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Історія нашої Батьківщини, нашої республіки, її міст і сіл багата героїчними традиціями. Незмірно дорогі для кожного з нас сторінки літопису народної доблесті.

У 1957 р. на честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції у Каховці відкрито музей історії міста. Дбайливо і любовно зберігають земляки пам'ять про героїчні події, що відбувались на легендарній землі каховській. Музей створено на громадських засадах. В його організації брали участь вчителі історії, молоді, колишні учасники революційних подій та громадянської війни. Особливо слід відзначити М. Д. Халіна, В. Я. Ушатського, який був першим директором музею. Незважаючи на свій похилий вік, В. Я. Ушатський і зараз продовжує активно працювати в Раді музею.

В експозиції музею зібрано багато цікавих матеріалів, що свідчать про героїчну боротьбу на Каховському плацдармі в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн,

про самовіддану працю в роки соціалістичного будівництва.

Серед експонатів музею є священні реліквії, як, наприклад, сабля С. М. Будьонного, подарована йому М. В. Фрунзе від імені Реввійськради Південного фронту та ін. За час свого існування музей розширився настільки, що зараз він займає експозиційну площу в 3 рази більшу від попередньої.

За той же час його відвідало близько мільйона чоловік, проведено близько 3 тис. екскурсій. Лише за 9 місяців 1968 р. музей відвідало 75 106 чоловік, проведено 544 екскурсії.

У книзі відгуків записи екскурсантів з різних кутків нашої країни — з Сахаліна і Алма-Ати, Іркутська і Фрунзе, Тюмені і Ташкента, Києва і Ленінграда.

У музеї побували зарубіжні делегації — з Польщі, Чехословаччини, Гвінеї, В'єтнаму, Болгарії, Перу, Уругваю, Франції, Англії та багатьох інших країн світу.

У книзі відгуків багато записів на різних мовах, та всі їх пронизує одна ідея — захоплення подвигом радянських людей. Ось запис, залишений болгарськими комсомольцями: «Благоговійно схиляємось перед легендарними подвигами радянських людей на землі каховській і перед тими, хто так дбайливо зберігає пам'ять про ці подвиги».

Уже традицією в школах Каховського району стало проведення уроків історії в музеї, зокрема, коли вивчається тема про крах інтервенції буржуазно-поміщицької Польщі і Врангеля. У кінозали учні знайомляться з унікальними кіноматеріалами з фотохроніки 1920 р. — про бої на Каховському плацдармі, про героїчний рейд 1 Кінної Армії на Перекоп, про учасників боїв грізного 1920 р.

На честь 50-річчя Великого Жовтня в степу під Каховкою відкрито пам'ятник героям революції і громадянської війни — «Легендарну тачанку». Автори пам'ятника скульптори Ю. М. Лоховіцин, Л. Л. Михайлюнок, Л. А. Родіонов та архітектор Е. М. Полторацький.

На відкритті пам'ятника були присутні член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар Компартії України П. Ю. Шелест, кандидат в члени Політбюро ЦК КПРС голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербіць-

кий, маршал Радянського Союзу А. І. Єременко, генерали, адмірали — учасники боїв на Каховському плацдармі в роки громадянської війни.

За рік, що минув після відкриття пам'ятника, його відвідало близько півмільйона чоловік. Народ ніколи не забуде тих, хто не шкодував життя, виборюючи волю.

Біля пам'ятника проходять збори піонерських загонів і дружин, районні, міські та обласні піонерські і комсомольські зльоти. Сюди приходять майбутні воїни Радянської Армії, призывники, щоб взяти жменю рідної землі, політої кров'ю борців за незалежність і щастя рідного народу. Тут вони одержують наказ каховчан відмінно служити і дають клятву на вірність Батьківщині.

В лютому 1968 р. на честь 50-річного ювілею Радянської Армії біля «Легендарної тачанки» був проведений конкурс на кращу організацію солдатського привалу. У конкурсі взяли участь колишні і майбутні воїни.

Міський музей став справжнім вогнищем комуністичного виховання молоді на революційних і бойових традиціях партії і народу.

Т. Д. ГУСАКОВА

60-РІЧЧЯ Д. П. ПОЙДИ

21 жовтня 1968 р. на засіданні вченої ради Дніпропетровського держуніверситету відбулося вшанування 60-річчя з дня народження і 30-річчя наукової та педагогічної діяльності завідуючого кафедрою історії СРСР і УРСР доктора історичних наук професора Дмитра Павловича Пойди.

Д. П. Пойда народився в бідняцькій сім'ї на Катеринославщині (с. Бородаївські Хутори Верхньодніпровського району). Восьмирічним хлопчиком він залишився без батька і змушений був наймитувати. У рідному селі Дмитро Павлович став організатором і першим секретарем (1926—1930 рр.) комсомольського осередку, а у 1930 р. прийнятий в члени КПРС. Життєвий шлях його різко змінився на початку 1931 р., коли райком партії відрядив учитися. У 1936 р. Д. П. Пойда успішно закінчив історичний факультет Харківського педінституту. Того ж року він став слухачем історичного відділення Інституту червоної професури (м. Київ), 1937 р. був відряджений на педагогічну роботу до Дніпропетровська. Одночасно з педагогічною він вів і наукову роботу, вивчаючи архівні матеріали й друковані джерела, що стосуються реформи 1861 р. й селянського руху.

Велика Вітчизняна війна перервала педагогічну й наукову діяльність Д. П. Пойди. 1941—1946 рр. він у лавах Радянської

Армії на партійно-політичній роботі: політрук роти, інструктор пропаганди полку, політвідділу дивізії, ст. викладач соціально-економічного циклу в військовому училищі.

Після демобілізації в серпні 1946 р. Дмитро Павлович знову на педагогічній роботі в Дніпропетровську. Д. П. Пойда успішно поєднує педагогічну діяльність з науковою. У 1949 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Селянський рух на Катеринославщині в період революційної ситуації в Росії кінця 1850-х — початку 1860-х років». 1960 р. вийшла з друку його капітальна (37 авторських аркушів) монографія «Селянський рух на Правобережній Україні в пореформений період (1866—1900 рр.)», яка здобула високу оцінку наукової громадськості країни. У 1962 р. Д. П. Пойда успішно захистив докторську дисертацію, йому присвоєна вчена ступінь доктора історичних наук, а в 1964 р. — звання професора. Д. П. Пойда — автор понад 50 наукових і науково-популярних статей та брошур. Він веде й велику громадську роботу, часто виступає перед трудящими міста й області, студентською молоддю з науковими й популярними лекціями з актуальних політичних проблем.

За досягнуті успіхи в педагогічній і науковій діяльності, за участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками Д. П. Пойда нагороджений орденами й

медалями СРСР. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 31 жовтня 1968 р. про нагородження працівників Дніпропетровського держуніверситету за досягнуті успіхи в підготовці спеціалістів для народного господарства, науки і куль-

тури та в зв'язку з 50-річчям заснування університету Д. П. Пойда нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Д. С. ШЕЛЕСТ

ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА І. М. МЕЛЬНИКОВОЇ

23 жовтня 1968 р. на засіданні Вченої ради науковці Інституту історії АН УРСР відзначили 50-річчя від дня народження та 25-річчя науково-педагогічної й громадської діяльності завідуючого відділом історії зарубіжних соціалістичних країн доктор історичних наук професора І. М. Мельникової.

У вступному слові директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба щиро поздоровив ювіляра.

Про життєвий шлях і науково-громадську діяльність професора І. М. Мельникової розповів доктор історичних наук С. М. Пархомчук.

Ірина Миколаївна народилася 24 жовтня 1918 р. в м. Мені Чернігівської області в родині військовослужбовця. 1935 р. вона закінчила середню школу в м. Могильові-Подольському і вступила до Київського державного університету на історичний факультет, який закінчила з відзнакою в 1940 р. і була зарахована до аспірантури.

В роки Великої Вітчизняної війни І. М. Мельникова працювала спочатку старшим викладачем Південно-Казахстанського вчительського інституту (м. Чимкент), а потім продовжувала навчання в аспірантурі (1942—1944 рр.) Об'єднаного Українського держуніверситету, де була секретарем комітету ВЛКСМ. Аспірантуру закінчила 1945 р. при Київському університеті, а 1946 р. успішно захистила кандидатську дисертацію «Політика російського уряду щодо України в 1725—1740 рр.».

В 1948 р. Ірина Миколаївна вступила до лав Комуністичної партії. З 1947 р. займалася дослідницькою роботою в Інституті слов'янознавства АН СРСР, а з 1957 р. — працює в Інституті історії АН УРСР. Їй належить ряд досліджень з історії національно-визвольної боротьби на Закарпатській Україні. Значний її внесок також у розробку важливих проблем історії міжнародного й комуністичного руху, становлення народно-демократичного ладу та з історії соціалістичного будівництва в країнах Центральної й Південно-Східної Європи. Деякі праці вченої з історії Чехословаччини перекладені на чеську й словацьку мови. Вона входить до складу редакційних колегій і є автором ряду розділів у монографіях: «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни», «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на

Україні (1917—1920 рр.)». Як член редколегії «Історії міст і сіл УРСР» по Закарпатській області подає систематичну, кваліфіковану допомогу під час написання окремих нарисів і тома загалом.

В 1961 р. І. М. Мельникова захистила докторську дисертацію «Класова боротьба в Чехословаччині в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)».

Вчена виконує велику науково-викладацьку роботу: читає лекції в КДУ, керує аспірантами, консулює викладачів вузів, які готують кандидатські й докторські дисертації з історії зарубіжних соціалістичних країн, виступає офіційним опонентом під час захисту докторських і кандидатських дисертацій. За визначні досягнення в науково-педагогічній діяльності й 1966 р. присвоєно звання професора.

Плідну наукову й педагогічну діяльність І. М. Мельникова поєднує з великою громадською роботою. Вона неодноразово обиралася до партійного бюро Інституту історії, в 1960—1964 рр. — до партійного комітету АН УРСР та до складу Радянського РК КП України (1960, 1963 рр.). Зараз Ірина Миколаївна є головою Наукової ради з проблеми «Історія європейських соціалістичних країн», членом правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, членом ревізійної комісії республіканського Товариства «Знання» тощо.

За багаторічну активну громадсько-політичну й агітаційно-пропагандистську роботу І. М. Мельникову нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В зв'язку з 50-річчям від дня народження партійний комітет АН УРСР, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, Закарпатська обласна організація товариства «Знання» нагородили вчену почесними грамотами.

Від колективу Інституту історії АН УРСР ювіляра поздоровив секретар партійної організації доктор історичних наук А. М. Шлепаков, теплі слова привітання передали: від Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР — М. Д. Кухта, від Ужгородського державного університету — Е. А. Балагурі, від історичного факультету Київського державного університету — С. М. Антонюк, від Президії Українського Товариства

дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами — І. П. Пасемко.

І. М. Кулініч оголосив численні вітальні адреси, листи й телеграми.

У своєму виступі професор І. М. Мельникова висловила подяку за щирі поба-

жання і підкреслила, що своїми успіхами вона завдячує Комуністичній партії, дружній допомозі й підтримці товаришів по роботі.

В. К.

ВІСТІ З ШКІЛ

Від редакції: З початку 1969 р. «Український історичний журнал» відкриває у відділі «Хроніка та інформація» окремий розділ «Вісті з шкіл».

Розділ розповідатиме про методичні новинки, застосовувані учителями-істориками на уроках та в позакласній роботі, зокрема про ведення факультативних занять. Значна увага приділятиметься різноманітним заходам, пов'язаним з підготовкою та проведенням святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Висвітлюватиметься робота учнівських історичних гуртків і товариств, шкільних музеїв, кабінетів з історії, проведення різних екскурсій, туристських походів тощо.

Звертаємось до вчителів історії, директорів, завучів шкіл, піонервожатих, працівників органів народної освіти із проханням надсилати до редакції журналу короткі замітки про нові явища, почини в шкільному житті, які становлять суспільний інтерес, гідні наслідування. Така ін-

формація сприятиме удосконаленню навчально-виховного процесу на уроках історії, розгортанню змістовної позакласної роботи.

У цьому номері вміщується добірка матеріалів, надрукованих у пресі.

Матеріали взято з міської газети «Вечірній Київ» і районних газет «Слово правди», «Прапор Леніна», «Сільське життя», «Соціалістичне село», «Ленінський шлях», «Огни маяка», «Сільські новини», «Радянський шлях», «Колгоспник», «Новая жизнь», «Наддністрянська правда», «Радянські Карпати», «Советское Приднестровье», а також обласних газет «Зоря» (м. Дніпропетровськ) і «Молода гвардія» (м. Київ) за 1968 рік.

Зміст і форма вміщуваної нижче інформації мають орієнтувати шкільних працівників у характері матеріалів, що їх очікує від кореспондентів «Український історичний журнал».

Факультативні заняття з історії

У школі № 48 м. Києва другий рік проводяться факультативні заняття з історії. На них учні 9—10 класів вивчають додаткові до програмного матеріалу відомості з історії — спеціальний курс «Історія міжнародних відносин та зовнішня політика СРСР». Заняття проводить учитель історії і суспільствознавства Г. І. Шіндер, досвідчений лектор-міжнародник.

Щоб учні краще засвоїли матеріал і з'ясували важливі питання минулих міжнародних подій, регулярно відбуваються

бесіди-консультації «За круглим столом». Часто до учнів приходять члени республіканського Товариства «Знання», бувають відомі московські лектори.

Юні любителі історії приділяють також належну увагу вивченню історії рідного краю, міста-героя Києва.

Факультативні заняття з історії міцно ввійшли в учбово-виховний процес школи. В поточному навчальному році група слухачів факультативного курсу історії зростає до 50 учнів.

Кабінет історії в школі

Вчителі історії і суспільствознавства Олександрівської середньої школи Овідіопольського району Одеської області для кращої роботи з учнями обладнали історико-географічний кабінет. У ньому зосереджено матеріали кращих викладачів з досвідом ідейно-політичного виховання дітей, організації і методики вивчення історії рідного краю.

Музей В. І. Леніна

В Руськоїванівській середній школі Білгород-Дністровського району Одеської області учні обладнали музей В. І. Леніна, де є виставка фотографій «Життя і діяльність В. І. Леніна», монтажні на тему «В. І. Ленін і Україна», а також альбом

В кабінеті є добірка навчальних діафільмів, діапозитивів з історії і суспільствознавства, фонотека грампластинок, бібліотечка творів класиків марксизму-ленізму, а також багата колекція пам'яток матеріальної культури. В достатній кількості тут зберігається і навчально-наочне приладдя та посібники з історії для кожного класу.

«По ленінських місцях». Екскурсоводом працює десятикласниця Л. Рошукіна. Музей відвідали учні школи, піонервожаті шкільного району, колгоспники. Тут проводиться прийом у піонери і в члени Ленінського комсомолу.

В музеї зосереджено листування учнів з учасниками громадянської війни, зокрема з Н. Д. Голубенком, цікаві матеріали про славних радянських розвідників періоду

війни Є. С. Зінченко і Т. Г. Райлян, уродженок села, а також — про учнівські експедиції до міст-героїв.

Історія піонерської організації

Багатьма стежками комсомольської і піонерської слави пройшли за останні роки учні Городнянського району Чернігівської області. Кожна піонерська дружина вивчила історію піонерської і комсомольської організацій свого села. В районі немає школи, де б не було кімнати або куточка комсомольської слави.

Піонери дружини ім. С. А. Ковпака дізналися про перших комсомольців свого

с. Володимирівки, запросили їх до школи. Слідопити Конотопської школи встановили, що в їх школі був створений піонерський загін у 1933 році, який налічував 30 піонерів. Учні і піонери Івашківської школи обмінюються подарунками з піонерами Польщі. Міцна дружба встановилася у піонерів с. Смичина та Чувашії, с. Хоробич — з білоруськими дітьми.

Зустріч з героями

Учні школи № 5 м. Кривого Рога Дніпропетровської області давно зацікавила історія рідного краю. Вивчають її вони і шляхом організації зустрічей із земляками, особливо — вихованцями школи. А їх чимало, і багато з них — славних. Тут колись навчалися двічі Герої Радянського Союзу Д. Б. Глинка і В. І. Михлик, Герої Радянського Союзу Б. Б. Глинка, І. В. Лаври-

ненко, І. О. Кобилянський і В. М. Дудніченко.

Школярі підтримують постійний зв'язок з ними, створили музей бойової слави. Недавно школу відвідав двічі Герой Радянського Союзу Д. Б. Глинка. Його виступ справив незабутнє враження на молодь. Шановного гостя прийняли в почесні піонери.

Створення сільського музею

Учні і вчителі Шишацької середньої школи Шишацького району Полтавської області брали активну участь у створенні сільського історичного музею. Сотні експонатів розміщено в його п'яти кімнатах. Особливо цікавий відділ музею «Героїка Великої Вітчизняної війни». Дуже багатий матеріал про земляків — письменників М. В. Гоголя, В. Г. Короленка, академіків АН УРСР Ю. О. Митропольського, В. В. Данилевського та багатьох інших.

Добре висвітлено життя села і району в післявоєнний час.

Найбільший вклад у створення експозиції музею внесли вчителі історії В. В. Хурса (керівник робіт), П. К. Дятлов (громадський директор музею), П. Г. Кулинченко, Н. Я. Баранець, І. М. Волик, вчителі А. С. Дропова, І. П. Безручко, Н. Ф. Гмиря, Д. К. Тень, І. В. Магда, І. Г. Шкурко та інші. Музей відвідали тисячі колгоспників, робітників, усі учні району.

Кінолітопис

В Дунаєвецькому районі на Хмельниччині є с. Великий Жванчик. Історія його досить цікава. Воно дало чимало видатних людей. Його уродженцем є відомий партійний і державний діяч В. П. Затонський. Тут народилися: герой громадянської війни славетний комбриг Д. П. Жлоба, Герой Радянського Союзу М. С. Май-

дан і радянський письменник В. С. Бабляк. Славні сторішки в літопис села вписують колгоспники.

Про їх трудові звершення, про історію села і його видатних людей розповідається в кінострічці «Про рідне село», створеній юними кіномитцями місцевої школи. Прем'єра фільму відбулася в сільському клубі.

РЕЗЮМЕ

И. Н. Мефникова, И. М. Кулинич. **Состояние и задачи изучения истории европейских социалистических стран.**

В статье председателя Научного совета о проблеме «История европейских социалистических стран» и ученого секретаря того совета рассказывается об исследованиях украинскими историками вопросов

строительства социализма в европейских странах народной демократии, политического, экономического и культурного сотрудничества Советской Украины с этими странами, исторических связей украинского народа с народами зарубежных стран. Авторы знакомят научную общественность с перспективами исследовательской работы в ближайшие годы.

З. Г. Куликов. **Героический подвиг Советской Армии в битве за Днепр и освобождение столицы Советской Украины.**

Статья командующего войсками Краснознаменного Киевского военного округа, генерал-полковника В. Г. Куликова содержит материал об одном из важнейших военно-политических событий второй мировой войны. Ряд крупных стратегических

операций, проведенных советским командованием на широком фронте, навсегда похоронил миф о «непреступности» так называемого «Восточного вала», принес освобождение украинскому народу от немецко-фашистской оккупации. Результаты этой грандиозной битвы сказались и на поведении фашистских сателлитов, которые постепенно начали откалываться от гитлеровского блока.

С. Т. Попов. **Деятельность на Украине агентов ленинской «Искры».**

В статье освещается борьба ленинцев за создание партии нового типа.

Агенты «Искры» на Украине — В. А. Щелгунов, Д. И. Ульянов, Р. С. Землячка, П. А. Красиков, Ф. В. Ленгник, А. Г. Шлихтер, А. Д. Цюрупа, Н. А. Скрип-

ник, Г. И. Петровский, М. М. Литвинов, В. П. Ногин, Э. Н. Вилонов и другие провели большую идейно-организационную работу в социал-демократических организациях и группах Украины, подняли пролетарские массы на политическую борьбу против царизма и капитализма, подготовили условия для созыва исторического II съезда РСДРП.

М. П. Повч. **Тактика единого фронта — могучее средство мобилизации масс в борьбе против власти капитала.**

В статье, проблема которой очень актуальна в настоящее время, раскрываются отдельные стороны ленинского учения о

тактике единого фронта, имеющие огромное значение для международного коммунистического и рабочего движения. В ней прослеживаются развитие ленинской идеи, борьба Коммунистической партии против оппортунистических и ревизионистских элементов, препятствовавших созданию единого фронта революционных сил.

К. Ф. Лузик, С. С. Максимчук. **В. И. Ленин о положении негров в США.**

Статья посвящена исследованию негритянской проблемы в США в работах

В. И. Ленина. На основе современного фактического материала авторы доказывают, что характеристика негритянского вопроса, данная В. И. Лениным в конце XIX — начале XX вв., не потеряла актуальности и в наше время.

SUMMARIES

I. M. Melnikova, I. M. Kulinich.
State and Problems of Studying the History
of the European Socialist Countries

The article by the chairman of the Scientific council on the problem «The history of the European socialist countries» and scientific secretary of this council deals with

the investigation of the problems of socialism building in the European People's Democracies, the political, economic and cultural cooperation of the Soviet Ukraine with these countries, historical relations of the ukrainian people with the peoples of foreign countries. The authors submit the prospects of their future researches for consideration of scientists.

V. G. Kulikov. Heroic Deed of the Soviet
Army in the Battle for Dnieper and Libera-
tion of the Capital of the Soviet Ukraine

The article of the Colonel-General V. G. Kulikov, Commander-in-Chief of the Red Banner Kiev military district contains the data on one of the most important military and political events of the second

World war. Series of great strategic operations carried by the Soviet troops on the extended front burried for ever the myth on «impregnability» of the so-called «Eastern Rampart» and finally led to liberation of the Ukrainian people from german-fascist occupation. The results of this mighty battle had an influence on the behaviour of fascist satellites, which gradually began breaking away from the hitler bloc.

S. T. Popov. Activity of Lenin's «Iskra»
Agents in the Ukraine

The article deals with the fight of Leninists for creation of party of a new type.

«Iskra» agents in the Ukraine — V. A. Shchelgunov, D. I. Uliyanov, R. S. Zemlyachka, P. A. Krasikov, F. V. Lengnik, A. G. Shlikhter, A. D. Tsyu-

rupa, N. A. Skripnik, G. I. Petrovsky, M. M. Litvinov, V. P. Nogin, E. N. Vilonov and others carried a great ideological and practical work in social-democratic organizations and groups of the Ukraine, stirred the proletariat to political actions against tsarism and capitalism, prepare the conditions for calling the historical 2nd congress of the Russian Social-democratic Workers Party.

M. P. Povch. Tactics of the United
Front — a Mighty Means for Mass Mobil-
ization in Struggle Against the Capital
Power

The problem of the article, is very urgent, as far as some important points of Lenin's teaching on the tactics of the united front

in the international communist and working-class movement are elucidated in it. The development of this Lenin's idea, the struggle of the Communist parties against opportunist and revisionist elements, which blocked the creation of the united front of revolutionary forces, are shown in this article.

K. F. Luzik, S. S. Maksimchuk.
V. I. Lenin on Negro Position in the USA

The article is devoted to the Lenin analysis of the Negro problem in the USA. On the

basis of the contemporary data the authors prove that the characteristics of the problem, given by V. I. Lenin in his works at the end of XIX — beginning of XX century, do not lose their urgency until present.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. Н. Мельникова, И. М. Кулинич.* Состояние и задачи изучения истории европейских социалистических стран. *В. Г. Куликов.* Героический подвиг Советской Армии в битве за Днепр и освобождение столицы Советской Украины. *На встречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина (В помощь пропагандистам и слушателям системы партийного просвещения).* *С. Т. Попов.* Деятельность агентов ленинской «Искры» на Украине. *М. П. Повч.* В. И. Ленин о тактике единого фронта как средстве мобилизации масс в борьбе против власти капитала. *К. Ф. Лузик, С. С. Максимчук.* В. И. Ленин о положении негров в США. Сообщения. *И. И. Деревянко.* Деятельность Компартии Украины по подготовке кадров культурного фронта (1946—1950 гг.). *П. П. Бачинский.* Органы ВУЧК в защите Советской власти на Украине (1918—1922 гг.). *П. Ф. Лаптин.* Проблемы общины в русской историографии. *А. И. Путро.* Положение казачества на Левобережной Украине во второй половине XVIII ст. *Б. И. Лукач.* Укрепление союза рабочего класса и крестьянства в Венгрии (1957—1958 гг.). *К. С. Павленко.* О политике западногерманского империализма относительно Афганистана после второй мировой войны. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Документы и материалы. Выводы из научных исследований. Наш календарь. В помощь преподавателю истории. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *I. M. Melnikova, I. M. Kulinich.* State and Problems of Studying the History of the European Socialist Countries. *V. G. Kulikov.* Heroic Deed of the Soviet Army in the Battle for Dnieper and Liberation of the Capital of the Soviet Ukraine. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday. (Aid to Propagandists and Students of the System of Party Education).* *S. T. Popov.* Activity of Lenin's «Iskra» Agents in the Ukraine. *M. P. Povch.* Tactics of the United Front—a Mighty Means for Mass Mobilization in Struggle against the Capital Power. *K. F. Luzik, S. S. Maksimchuk.* V. I. Lenin on Negro Position in the USA. Communications. *I. I. Derevyanko.* The Ukrainian Communist Party Activity on Training the Workers for Cultural Front (1946—1950). *P. P. Bachinsky.* The All-Ukrainian Extraordinary Committee in Defence of the Soviet Power in the Ukraine (1918—1922). *P. F. Laptin.* The Problems of Community in Russian Historiography. *A. I. Putro.* Position of Kozacks in the Left-Bank Ukraine in the Second Half of the XVIII Century. *B. I. Lukach.* Strengthening of the Alliance between the Working Class and Peasants in Hungary. Strengthening of the Alliance between the Working Class and Peasants in Hungary (1957—1958). *K. S. Pavlenko.* On the Policy of Western Germany Imperialism with Respect to Afghanistan after World War II. Notes. Returning to the Already Published. Documents and Data. Conclusions from Scientific Researches. Our Calendar. Aid to the Teacher of History. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

Поправка.

В № 12, 1968 г. на стор. 13 в рядку 14 низу читати: «...Пізнічно-Західна...».